

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 30 (69) № 1 2019

**Київ
2019**

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Гуржій Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього модерного часу Інституту історії України НАН України;

Даниленко Віктор Михайлович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України;

Журба Михайло Анатолійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Виговський Микола Юрійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Падалка Сергій Семенович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України;

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» «Велика українська енциклопедія»;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри педагогіки і суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Синявська Лариса Іванівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Скиба Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України;

Тимошенко Юрій Олександрович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Irena Wodzianowska – доктор філософії, асистент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 6 від 08.02.2019 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з історичних наук відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2017 № 1714 (додаток 7)
Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2019

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Білик Я.О.

ДІЯЛЬНІСТЬ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ І «САЮДІСУ»
У ПРОЦЕСІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ.....1

Велінець Ю.І.

ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНІ УМОВИ ПРОЖИВАННЯ
ВОЛИНСЬКИХ ШАХТАРІВ У 50-ТІ РР. ХХ СТ.....6

Гацелюк В.О.

СТАНОВЛЕННЯ БАЛЕТНОГО СТИЛЮ ДЖ. БАЛАНЧИНА
В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ ХХ СТ.....12

Костюк Д.С.

РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В РУСІ «УКРАЇНА БЕЗ КУЧМИ».....17

Куліков В.О.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОЧОЮ СИЛОЮ ПІДПРИЄМСТВ
ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ В ПЕРІОД ІМПЕРСЬКОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ.....24

Левенець О.М.

ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ
ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В СЕРЕДИНІ 60-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 70-Х РР. ХХ ст.29

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Жмака В.М., Турков В.В.

«БОЛГАРСЬКИЙ КОНФЛІКТ» МІЖ РОСІЄЮ І ДУНАЙСЬКИМИ КНЯЗІВСТВАМИ
ТА ЙОГО ВИРІШЕННЯ (1860–1861 РР.)38

Кадол О.М.

ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ АНТИНІМЕЦЬКОЇ КАМПАНІЇ
ЧАСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА РАДЯНСЬКОГО КЕРІВНИЦТВА.....44

Кудря І.Г.

АЛЬТЕРНАТИВНІ ПОЛІТИЧНІ СИСТЕМИ
ЕПОХИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО АБСОЛЮТИЗМУ.....51

Преденна М.Ю.

ЗА КУЛИСАМИ «ФЕНОМЕНОЛОГИИ ДУХА»:
К ГЕНЕЗИСУ ПОНЯТИЙ ENTÄUSSERUNG И ENTFREMDUNG
(ЗАМЕТКИ О ВЕЛИКОЙ ФРАНЦУЗСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ).....56

Сокирська В.В.

УТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОЇ АСРР: ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ
РОСІЙСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО УСРР.....63

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Кригіна О.В.

ЗАХВОРЮВАННЯ ТА СМЕРТНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ
(ЗА ДАНИМИ МЕТРИЧНИХ КНИГ).....71

Кухарєва Н.М.

«КОБЗАРІ» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ».....76

Сморжевська О.О.

НЕОЯЗИЧНИЦТВО В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ:
ОГЛЯД НІМЕЦЬКОМОВНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....82

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....88

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Bilyk Ya.O.

ACTIVITY OF THE NARODNYJI RUKH OF UKRAINE AND SAYUDIS
IN THE PROCESS OF CREATING A STATE 1

Velinets Yu.I.

HOUSING AND LIVING CONDITIONS OF VOLYN REGION MINERS
IN THE 50'S OF XX CENTURY..... 6

Gatselyuk V.O.

THE FORMATION OF G. BALANCHINE BALLET STYLE IN THE CONTEXT
OF THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF ARTISTIC CULTURE
OF THE TWENTIETH CENTURY 12

Kostiuk D.S.

SIGNIFICANCE CIVIL SOCIETY IN THE PROTEST SHARES
“UKRAINE WITHOUT KUCHMA”..... 17

Kulikov V.O.

SUPPLY OF LABOR FOR THE ENTERPRISES IN THE DONBAS DURING
THE IMPERIAL INDUSTRIALIZATION 24

Levenets O.M.

TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN GENERAL LEARNING SCHOOLS
OF THE VOLYN REGION IN THE MIDDLE OF THE 60'S –
THE FIRST HALF OF THE 70'S OF THE XX CENTURY 29

WORLD HISTORY

Zhmaka V.M., Turkov V.V.

“BULGARIAN CONFLICT” BETWEEN RUSSIAN AND DANUBIAN PRINCIPALITIES
AND ITS RESOLUTION (1860–1861) 38

Kadol O.M.

HISTORICAL PARALLELS OF ANTIGERMAN CAMPAIGN OF TIMES
OF RUSSIAN EMPIRE AND SOVIET GUIDANCE 44

Kudrya I.G.

ALTERNATIVE POLITICAL SYSTEMS OF THE EPOCHA OF EUROPEAN ABSOLUTISM..... 51

Predeina M.Yu.

BEHIND THE SCENES OF THE “PHENOMENAL OF THE SPIRIT”:
TO THE GENESIS OF CONCEPTS ENTÄUSSERUNG AND ENTFREMDUNG
(NOTES ON THE GREAT FRENCH REVOLUTION) 56

Sokyrska V.V.

FORMATION OF THE MOLDAVIAN ASSR: GEOPOLITICAL CONTEXT
OF THE RUSSIAN SOVIET POLICY ON THE USSR 63

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Kryhina O.V.

DISEASES AND MORTALITY OF THE POPULATION (BASED ON THE PARISH REGISTERS) 71

Kukhareva N.M.

“KOBZAR'S” OF TARAS SHEVCHENKO FROM THE STOCK COLLECTION
OF NHER «PEREYASLAV» 76

Smorzhevskaya O.O.

NEOPAGANISM IN SCIENTIFIC DISCOURSE: A REVIEW
OF GERMAN LANGUAGE LITERATURE..... 82

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS 88

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477):329.052“1989-1990”

Білик Я.О.

Одеський національний політехнічний університет

ДІЯЛЬНІСТЬ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ І «САЮДІСУ» У ПРОЦЕСІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У публікації розкрито діяльність Народного руху України і «Саюдісу» з кінця 80-х років до початку 90-х рр. ХХ ст. Показано значення цих громадсько-політичних організацій у проголошенні суверенітетів, згодом незалежності республік. Відбито політичні погляди лідерів Вячеслава Чорновола і Ромуальдаса Озоласа щодо суспільно-політичної ролі народних рухів. Здійснений порівняльний аналіз, виявлено спільні і відмінні риси обох народних фронтів.

Ключові слова: Народний рух України, «Саюдіс», Вячеслав Чорновол, Ромуальдас Озолас, Спілка письменників, суверенітет, незалежність, Комуністична партія.

Постановка проблеми. Процес демократизації країни неодмінно призвів до появи народних фронтів, суспільних об'єднань у республіках СРСР, без яких становлення громадянського суспільства було б неможливе. Ці громадські і політичні об'єднання привели республіки до незалежності. Народні фронти діяли в багатьох республіках, однак відрізнялися проявом активності, формами протестів, соціальним складом та ін. Попри все, знаходимо і багато спільного, що видно під час аналізу народних фронтів країн Балтії, які фактично водночас проголосили суверенітет, а згодом – незалежність. Утім, інтерес пов'язаний із народним фронтом Литви, оскільки Україна саме із цією країною має період спільної історії, і на сьогодні відносини з нею є одними з пріоритетних у зовнішній політиці України. Слід зазначити, що процес демократизації в обох республіках розпочався одночасно і мав багато спільних рис.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історії України багато ґрунтовних досліджень присвячено Народному руху України – це фундаментальні праці докторів історичних наук Олексія Гараня і Григорія Гончарука. Певні аспекти даної теми відбито в публікаціях Василя Деревінського, Юрія Діденко, Олени Шановської та ін. Проблема взаємодії НРУ з народними фронтами інших республік ще не знайшла висвітлення в науці.

Постановка завдання. Мета публікації – дослідити роль народних рухів України і Литви в процесі державотворення наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. 21 листопада 1989 р. Олег Ільницький в інтерв'ю з Вячеславом Чорноволом сказав: «На Заході інколи панує думка, що національні рухи в Радянському Союзі, зокрема в Прибалтиці й Україні, можуть стати проблемою для Горбачова і можуть довести до краху перебудови і гласності» [1, с. 79]. Фактично слова стали пророчими, бо саме дії народних фронтів Балтії та НРУ привели до утворення незалежних держав.

1989 р. до складу НРУ і «Саюдісу» як суспільно-політичних організацій входили як позапартійні представники, так і багато комуністів. Вячеслав Чорновол говорив, що рух – це така широка структура, в якій є і радикали, і ліберальні комуністи [1, с. 77]. Ромуальдас Озолас, один із засновників «Саюдісу», в інтерв'ю 1989 р. зазначав, що «Саюдіс» означає «рух», який повинен знайти спосіб піднятися над партіями і структурами влади, це не розум, який конденсує партію, а те, що є найвищою точкою розумності – мудрість [2, с. 13]. Ймовірно, такий акцент був зроблений не випадково. У такий спосіб Ромуальдас Озолас протиставив «Саюдіс» Комуністичній партії з її найпопулярнішим гаслом «Партія – розум, честь

і совість нашої епохи». Відносно Комуністичної партії в лідерів рухів обох республік була чітка позиція. Ромуальдас Озолас вважав: «Комуністична партія Литви повинна стати партією серед інших партій Литви і чесною політичною працею заробляти собі право називатися керівною. <...> Компартія Литви ще не зіграла своєї історичної ролі» [2, с. 13]. Подібна відповідь щодо ставлення і співпраці з Комуністичною партією лунала з уст Вячеслава Чорновола: «Отже, з членами Компартії співпраці ми не відкидаємо. З партією як домінуючою тепер силою ми, мабуть, на пряму співпрацю не підемо, бо це значить визнати її керівну роль. Ми можемо з нею розмовляти як із всякою громадською організацією, але поки вона при владі – в нас же радянської влади немає, в нас партійна диктатура – то ми можемо тільки зустрічатися з ними, вияснити якісь ситуації. Іти в якісь домовленості значить компрометувати себе» [1, с. 79].

Рушійною силою народних фронтів була інтелігенція країн. Велика роль належить Спілкам письменників, які стали провісниками національних рухів, першими оборонцями національної мови і культури. В червні 1986 р. відбувся з'їзд Спілки письменників України. Особливу активність щодо захисту національних інтересів виявляли В. Козаченко, О. Левада, Ю. Мушкетик, І. Драч, В. Дрозд, О. Підсуха, Р. Лубківський та інші [3, с. 75]. У червні 1987 р. пройшов пленум правління Спілки письменників України, на якому «прозвучали тривожні слова про стан і здоров'я українського народу», про те, що Україна, українська мова, література й культура доведені до рівня глибокої провінційності. «Саме про це був пленум – про буття українського народу. Дмитро Павличко вичислив присутнім жалюгідний стан українськомовного шкільництва в УРСР, Іван Драч пригадав присутнім, що загрозою для українського народу є великодержавний шовінізм, а не так званий «націоналізм» [4, с. 79]. Згодом основу Народного руху України склали багато письменників: Олександр Бураковський, Іван Драч, Юрій Мушкетик, Борис Олійник, Дмитро Павличко, Володимир Яворівський, літературознавець і критик Віталій Дончик та інші.

Коллективне відстоювання національних інтересів у Литві також розпочинається в середовищі письменників та істориків, які з жовтня 1986 року порушили питання про переосмислення литовської історії і вивчення культурної спадщини. Литовська Спілка письменників влаштувала відкриті збори для обговорення справи про навчання у школах історії і про потребу написання нового

підручника [5, с. 67]. Тому закономірно основою для створення «Саюдісу» стало товариство «Знання», зокрема лекційна робота 1987 р. під керівництвом професора Гяндяліса [2, с. 13]. Ромуальдас Озолас пригадував: «2 липня 1988 року під час обговорення бюрократизму в замиському Будинку вчених зібралася повна зала, і там молодь відкрито зажадала створення Народного фронту. Вирішили завтра зібратися в більш представницькому місці – в головній залі Академії» [2, с. 13]. Фактично Академія в Литві стала центром ідей, центром підготовки нової конституції. На боці національно налаштованих сил у Литві була і Католицька церква, яка зайняла відповідну позицію проти утисків влади. «Хроніка Католицької Церкви», що належала до самвидавської преси в Литві, надрукувала ряд заяв, «підписаних понад 90 відсотками литовських священиків, в яких вони протестують проти дій уряду, разом із численними петиціями, які підписали сотні тисяч людей» [5, с. 70]. Підтримка церкви як джерела духовної основи держави, без сумніву, важлива і, як показує історичний досвід, суттєва. На жаль, НРУ підтримки духовенства не мав, оскільки тільки з другої половини 80-х років розпочався процес відродження Української греко-католицької церкви, а православна церква відстоювала тоді інтереси Москви.

Ромуальдас Озолас вважав «Саюдіс» духовним центром, рухом духовності [2, с. 13]. У «Відозві Народного Руху України до всіх громадян Української РСР» уклін робився також на культурний чинник: «Ми вимагаємо серйозного підходу до вивчення історії українського та інших народів нашої республіки, вимагаємо об'єктивного, всебічного висвітлення «білих плям» та «заборонених постатей»» [6, с. 23]. Справедливо зазначалося про катастрофічне зменшення кількості шкіл з українською мовою навчання, «в «інтернаціоналістах» ходили й досі ходять ті, хто відрікся від материнської мови, відцурався рідної культури» [6, с. 23]. Дане питання знайшло широке роз'яснення у «Проекті Програми Народного Руху України за перебудову» в розділі «Національне питання. Мова. Культура»: «Мова кожного народу – це фундамент його національного розвитку, це загальнолюдська цінність, втрата якої є втратою всього людства <...>. НРУ вважає, що першим і невідкладним кроком у розв'язанні назрілих питань національно-культурного характеру може бути прийняття Закону про державність української мови» [7, с. 35]. Така позиція фронтів пояснюється необхідністю формування суспіль-

ної думки щодо вивчення, збереження національної культури і традицій як основних чинників пробудження національної свідомості.

Природно і закономірно, що обидва народних рухи (фронти) впроваджували національну ідею. Саме шляхом просвітительських ідей, вироблення цілісної позиції індивідів щодо закономірності процесу державотворення, здобуття і розвитку незалежності. «Культура не існує окремо від конкретної людини. Чи не буде самовизначення бути литовцем – не буде литовської культури, отже, нації», – зазначав Ромуальдас Озолас [2, с. 13]. Як результат – поява на мітингах національних прапорів, вивчення і оприлюднення «закритих» історичних фактів.

Утім, дієва позиція, а також лідерство належали, безумовно, дисидентам. Серед українців – це: Вячеслав Чорновол, Юрій Бадзьо, Левко Лук'яненко, Михайло Горинь та ін. Багато дисидентів увійшли в народний фронт Литви. Тарас Кузьо писав, що гласність у Литву прийшла після діяльності дисидентів, які примусили розглянути питання законності радянської влади у країні [5, с. 67]. Активну позицію виявляли й українські дисиденти. Степан Хмара, який був звільнений 28 червня 1987 р., писав: «Я хотів би щиро повірити, що в СРСР починається ера нового мислення і змін до кращого <...> А я вимагаю реабілітації <...> Я лише намагаюся повернути справедливість до мене і таких, як я. Це, зокрема, було б доказом, що існують намагання повернути справедливість для мого українського народу, оборона прав якого була змістом моєї діяльності» [8, с. 105].

Дисиденти і стали ініціаторами радикальних змін, оскільки на власному досвіді розуміли, що діалог із Комуністичною владою марний. Вони були не поодинокі. Наприкінці 80-х років, на відміну від 60-70-х рр., дисиденти відчували вже істотну підтримку інтелігенції. Завдяки об'єднанню демократично мислячого прошарку населення вдалося реалізувати мету – державний суверенітет. 1989 р. перший секретар компартії Литви Альгірдас Бразаускас зазначав, що суверенітет дасть можливість зробити ривок у розвитку і економіки, в інших сферах [9, с. 4]. Литва його одержала раніше – 26 травня 1989 р., фактично очоливши так званий «парад суверенітетів», викликавши занепокоєння у привладного проімперського режиму. Комуністична влада на протидію «Саюдісу» створила інтерфронти. Інтернаціональні фронти, які склалися з російськомовного населення, які дестабілізували ситуацію в країні, виступали проти державного статусу мови.

«Інтерфронт – це штучне утворення, до якого підштовхнули самі партійні керівники» [1, с. 75].

Влада також вдалася до численних публікацій у пресі, в яких засуджували, погрозували, умовляли припинити руйнування країни. 4 жовтня 1989 р. «Літературна газета» надрукувала відкритий лист російського емігранта Наума Коржавіна до Прибалтики, в якому він закликав ці країни стримуватися в ім'я загального добра. Комуністичний режим не хотів здавати свої позиції. Журнал «Огоньок» писав: «Націоналістичні сили, прикриваючись ідеями перебудови, ведуть справу на розвал нашого соціалістичної Вітчизни. Азербайджан, Вірменія, Грузія, Молдова, Середня Азія і Прибалтика – ось регіони, де сьогодні йде гостра ідеологічна боротьба, де контрреволюція захоплює владу» [9, с. 4]. У числі згаданих республік Україна не значилася. Хоча у «Відозві Народного Руху України до всіх громадян Української РСР» говорилося: «Україна має стати суверенною державою в радянській федерації зі своїм республіканським госпрозрахунком, із визначеним внеском в союзний фонд, із народним правом на землю, води, надра і повітря, зі своїми міжнародними зв'язками, зі своєю державною мовою» [6, с. 20]. Комуністична влада України, міцно тримаючи владу в республіці, ці погляди не розділяла, навпаки – всіляко перешкождала будь-яким демократичним проявам, проводячи антиреформаторську політику.

Роман Купчинський на сторінках журналу «Сучасність» у січні 1988 р. писав про боязливість редакторів, відповідальних працівників ЦК в Україні. Ставився за приклад журнал «Огоньок»: «Віталій Коротич <...> друкує матеріали, які в Києві ще досі тільки кружляють у самвидаві, а у Львові за них мабуть арештовують» [4, с. 84]. Ситуація зі свободою слова в Україні залишалася невтішною і в 1990 р., спостерігалася передусім монополія на засоби масової інформації і жорсткий контроль із боку керівництва. «Наймасовішому народному руху України за перебудову (Руху) більше року відмовляють у реєстрації, тому він не міг висунути від свого імені кандидатів у депутати <...> Так, сам рух доволі неоднорідний, але хіба це дає право не зважати на нього?» [10, с. 6]. Утиски Руху були навіть не тайними, а відверто явними. Це свідчило про впевненість влади, про ще міцні її позиції. Українське телебачення обговоренню програми руху, що знімалася 1989 р. у київському Домі кіно, на республіканському з'їзді письменників, присвятило 20 хвилин, тоді як Леоніду Кравчуку – на годину більше. Така «пропорція» є свідченням

безкомпромісності і нахабства. Іван Драч пригадував, що була дана «вказівка» всім партійним організаціям України переглянути телепередачу, щоб побачити позицію Компартії. Свою промову Леонід Кравчук побудував за звичним принципом критики опонентів. «Він коментував, громив цей Рух, цю програму, цих письменників, котрі брали участь у її створенні» [11]. Попри все, 16 липня 1990 р. Україна проголосила «Декларацію про державний суверенітет».

«Союдіс», на відміну від НРУ, мав широку підтримку населення. Тому йому вдалося перемогти на виборах у Верховну раду республіки, взявши 101 мандат з 141. Восени 1989 р. Вячеслав Чорновол в інтерв'ю точно прогнозував майбутні вибори до Верховної ради УРСР: «Більшість ми навряд чи завоюємо, але демократична позиція буде мати там значну частину місць» [1, с. 71]. Про позиції народних фронтів у Прибалтиці Вячеслав Чорновол так прокоментував: «У нас складніша проблема. Там суспільство сконсолідованіше і чітко розрізняється корінна нація й інші жителі, мігранти. Ми в себе не можемо називати мігрантами 15 мільйонів нашого неукраїнського, або зросійщеного населення, бо це не люди, які прибули сюди вчора чи позавчора, чи двадцять-тридцять років тому <...> Отже, ми не можемо створити такого міцного фронту, бо в нас не може бути такої національної міцної консолідації» [1, с. 83]. Дійсно, активісти від НРУ не мали широкої підтримки мешканців передусім індустріальних міст, де була відсутня культурна і національна ідентичність. Другий аргумент, який навів Вячеслав Чорновол, полягав у відсутності «своїх українських комуністів». «А в нас партократія так добре

попрацювала тими безконечними нищеннями і безконечними звинуваченнями в націоналізмі, що виробила тип абсолютно антинаціонального комуніста» [1, с. 83]. Вибори до Верховної Ради України в березні 1990 р. позначилися утворенням парламентської більшості з комуністів і консервативно налаштованої частини, які отримали 239 мандатів, тоді як опозицією була Народна рада (125 депутатів). Григорій Гончарук слушно зазначив, що Демократичний блок створив впливову фракцію, і це найсуттєвіший показник діяльності НРУ [12, с. 90].

«Союдіс» привів країну до проголошення незалежності 11 березня 1990 року. Мрію про незалежність України діячі НРУ змогли втілити 24 серпня 1991 року.

Висновки. Отже, НРУ і «Союдіс» – громадсько-політичні об'єднання, народні рухи, що стали провісниками проголошення суверенітету і незалежності в Україні і Литві. Важлива роль у виробленні позиції рухів належить їх лідерам Вячеславу Чорноволу і Ромуальдасу Озоласу. У результаті дослідження з'ясовано, що народні рухи обох республік склали передусім представники національної інтелігенції, важлива роль належить спілкам письменників. За результатами діяльності спілок їх можна вважати першими офіційно-організованими проявами невдоволення комуністичним режимом. Утім, активна позиція щодо проголошення суверенітету і незалежності республік належить дисидентам, які склали радикальне і дієве крило в народних фронтах України і Литви. Саме дисидентам вдалося зупинити тиск Комуністичної партії, відвівши їй належне місце. Доведено, що обидва рухи велику увагу приділяли національному питанню.

Список літератури:

1. Розмова з Вячеславом Чорноволом – Провів Олег Ільницький. Сучасність. 1990. Ч. 4(348). С. 70–86.
2. Каждый прозрение переживает особо. Интервью с Р. Озоласом. Огонёк. 1989. № 50. С. 10–13.
3. Гоишко В. Українська національна ситуація в ссрр на тлі горбачовської «перебудови». Сучасність. 1988. Ч. 2(322). С. 73–91.
4. Купчинський Р. Про двомовність, провінційність безхребетність. Сучасність. 1988. Ч. 1(321). С. 79–86.
5. Кузьо Т. Національне незадоволення у Прибалтійських республіках. Сучасність. 1989. Ч. 4(336). С. 66–72.
6. Документи і матеріали. Відозва Народного Руху України до всіх громадян Української РСР. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/NRU/2.pdf> (дата звернення 15.01.2019).
7. Документи і матеріали. Проект Програми Народного Руху України за перебудову. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/NRU/2.pdf> (дата звернення 15.01.2019).
8. Заяви Степана Хмари. Сучасність. 1988. Ч. 1(321). С. 103–105.
9. Развяжем узлы недоверия. Беседа первого секретаря компартии Литвы Альгирдаса Бразаускаса с обозревателем «Огонька» Александром Радовым. Огонёк. 1989. № 24. С. 4–5.
10. Калиничев С. Последний шанс. Огонёк. 1990. № 3. С. 6.
11. Народна газета. 1992. № 7.
12. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія: 1989–1996 рр. Одеса: Астропринт. 2014. 336 с.

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАРОДНОГО ДВИЖЕНИЯ УКРАИНЫ И «САЮДИСА»
В ПРОЦЕССЕ СОЗДАНИЯ ГОСУДАРСТВА**

В публикации раскрыта деятельность Народного движения Украины и «Саюдиса» с конца 80-х годов до начала 90-х гг. XX в. Показано значение этих общественно-политических организаций в провозглашении суверенитетов, впоследствии – независимости республик. Отражены политические взгляды лидеров Вячеслава Черновола и Ромуальдаса Озоласа по вопросам общественно-политической роли народных движений. В проведенном сравнительном анализе выявлены общие и отличительные черты обоих народных фронтов.

Ключевые слова: Народное движение Украины, «Саюдис», Вячеслав Черновол, Ромуальдас Озолас, Союз писателей, суверенитет, независимость, Коммунистическая партия.

**ACTIVITY OF THE NARODNYJI RUKH OF UKRAINE AND SAYUDIS
IN THE PROCESS OF CREATING A STATE**

The article shows the activities of the National Rukh of Ukraine and Sajudis from the late 80s to the early 90s. XX century. These socio-political organizations had a role in the proclamation of sovereignty, independence of the republics. The article shows the political views of the leaders of Vyacheslav Chornovol and Romualdas Ozolas. The public has the public ruins of Ukraine and Lithuania.

Key words: Narodnyi Rukh of Ukraine, Sajudis, Vyacheslav Chornovol, Romualdas Ozolas, Writers Union, sovereignty, independence, Communist Party.

Велінець Ю.І.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНІ УМОВИ ПРОЖИВАННЯ ВОЛИНСЬКИХ ШАХТАРІВ У 50-ТІ РР. ХХ СТ.

У статті здійснено спробу відобразити житлово-комунальні умови життя шахтарів у 50-х рр. ХХ ст., коли були збудовані перші квартали міста Нововолинськ та селища Жовтнєве. Розглянуто процес розбудови міста Нововолинська, а також визначено вплив містобудівних проектів на вирішення житлової проблеми. Охарактеризовано ситуацію щодо забезпечення житлом волинських гірників. На основі архівних матеріалів та свідчень тогочасних очевидців аналізується становище комунального забезпечення шахтарів. Виявлено основні недоліки містобудування Нововолинська, які відобразились на умовах проживання міщан.

Ключові слова: шахтарі, житло, комунальні послуги, Нововолинськ, Жовтнєве.

Постановка проблеми. Із початком будівництва перших волинських шахт у 50-х рр. ХХ ст. постала проблема із забезпеченням житлом та комунальними послугами гірників. Однак із забудовою нових шахт, на які затрачались великі кошти, матеріальні та людські ресурси, проблема житлово-комунального забезпечення шахтарів була другорядною, що відобразилось на якості життя тогочасних гірників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто наголосити на тому, що дослідження житлово-комунальних умов життя шахтарів Волинської області не знайшло належного висвітлення ні в публікаціях радянського періоду, ні в сучасних історичних публікаціях. Проте слід відзначити, що соціальну сферу шахтарських міст УРСР досліджував Агапов В.Л. [1], однак він акцентував увагу лише на Донбасі. Для відображення цілісної картини якості життя гірників України в радянський час варто дослідити житлово-комунальні умови життя шахтарів Волинської області в 50-х рр. ХХ ст.

Постановка завдання. Основне завдання публікації полягає в тому, щоб проаналізувати житлово-комунальні умови життя волинських шахтарів у 50-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. З відкриттям у 1948 р. вугільних пластів біля сіл Бужанка та Дорогиничі Іваничівського р-ну розпочалось будівництво Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. На Волинь почали прибувати перші шахтобудівники з Донбасу, демобілізовані воїни, а також набирались тутешні селяни, які, здобувши

гірничі спеціальності в навчальних комбінатах при шахтах, ставали першими волинськими шахтарями. Перед керівництвом постала проблема житлово-комунального забезпечення шахтобудівників та шахтарів, адже в регіоні, де віднайшли вугілля, було лише «16 хуторів, а працювати доводилось за відсутності допоміжних підприємств, в умовах бездоріжжя і жити – в палатках», – так згадував геологорозвідник Давидов В.Т. про відсутність інфраструктури і важкі умови життя в кінці 40-х рр. ХХ ст. [26, с. 3].

Із початком будівництва перших шахт у лютому – березні 1950 р. було зведено й перші будинки нового селища шахтобудівників, яке згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР від 10 квітня 1951 р. отримало назву Нововолинськ. Будівництво житлових будинків для шахтарів було покладено на комбінат «Західшахтобуд». У зв'язку з відсутністю будівельної техніки, яка була залучена на будівництві шахт, а також через неналагоджену доставку будівельних матеріалів перші будинки були дерев'яними із складно-каркасною конструкцією (так звані «фінські будинки»), які були доставлені до Володимир-Волинська залізницею із Карело-Фінської РСР. Ці будинки і сформували першу вулицю – Східну, згодом Шевченка та Шахтарську [23, с. 2]. Будували «фінські будиночки» група сільських будівельників із Низкиничі, Литовеж та інших сіл Іваничівського р-ну [3, с. 2].

Згодом було розпочато розробку перших проектів шахтарського селища. Перший план забудови Нововолинська розробила група архітекторів

міста Києва в 1950 р. Проект 1950 р. передбачав будівництво селища на 10 тис. жителів, а будувались мали лише одноповерхові будинки, які розташовувались в хаотичному порядку. Однак уже в 1953 р. його довелось переглянути, оскільки швидкий темп розвитку міста постійно вимагав доповнень та змін у проекті будівництва міста. Селище будувалось тепер на 20 тис. жителів, а також було заплановано будівництво триповерхових цегельних будинків замість дерев'яних одноповерхових будівель [28, с. 243]. Лише згідно з генеральним проектом розвитку і забудови шахтарського міста Нововолинськ на 1959–1969 рр., розробленого інститутом «Укрдіпрошахт», з'явилися перші чотириповерхові будинки [5, с. 33].

«До кінця 60-х років зростали обсяги капітальних вкладень Міністерства вугільної промисловості СРСР у розвиток соціальної галузі шахтарських міст. Із розвитком міст міграція молоді до шахтарських міст із аграрних областей була показником їхньої привабливості, а їхня соціальна сфера відповідала на запити людей, що приїжджали. Але про якість об'єктів, що створювалися, не дбали. Доволі часто вони будувалися нашвидкуруч за тимчасовими схемами» [1, с. 203], що було і притаманним Нововолинську.

За 9 місяців 1952 р. було збудовано 8822 м² житлової площі. Станом на 1 жовтня 1952 р. у тресті «Західшахтобуд» було наявно 30 тис. 333 м² житлової площі в т. ч. в селищі Нововолинськ – 25 703 м² [11, арк. 21]. За 1951–1955 рр. для робітників було споруджено і здано в експлуатацію бл. 65 тис. м² житлової площі [26, с. 3]. Особливо великого розмаху набрало будівництво в 1955 р., коли забудова здійснювалась цілими кварталами багатоповерхових споруд із магазинами та іншими громадськими установами в перших поверхах [2, с. 3]. Станом на 1 січня 1960 р. у Нововолинську було 147 тис. 749 м² житлової площі, в т. ч. в квартирних будинках – 114 тис. 585 м², у бараках типу гуртожитку – 33 тис. 164 м² [17, арк. 3–4]. Таким чином, житлове будівництво велось надзвичайно швидкими темпами, адже в новий вугільний басейн прибувала велика кількість робітників, і державних коштів було достатньо для такого бурхливого будівництва.

У процесі швидкого зведення нових житлових будинків було допущено чимало прорахунків, про що повідомляв кореспондент газети «Радянська Волинь», який відвідував Нововолинськ у 1955 р.: «Серйозні претензії висловлюють гірники будівельникам і проектним організаціям, насамперед дорого-будівельному управлінню. Не взято до уваги рельєф місцевості, що аж ніяк не сприяє

довговічності житлових будинків. Випущено з поля зору і те, що скоро селище переросте в місто. Тим часом житлові приміщення проектувальники тулять одне біля одного, де прийдеться: чи то на пагорбку, чи в долині, яка після першого ж дощу заповнюється водою. Так, по вулиці Нововолинській, буд. 17 вже близько 3 місяці будинок по вікна стоїть у воді. Справді, в Нововолинську безгосподарське ставлення до нових житлових будинків і шляхів...» [26, с. 3]. За 1950–1952 рр. було збудовано 66 житлових будинків, які сформували такі вулиці, як: Східна, Шевченка, Театральна, Піонерська і Радянська. Однак у кожному із 66 житлових будинків, зданих в експлуатацію ПБУ № 1, були наявні недоробки: 1) відсутні вигрібні ями в кожному дворі із 66 дворів; 2) відсутня конькова черепиця в 4-х будинках; 3) відсутні овочесховища в 9 будинках; 4) несправне електрообладнання в 42-х будинках [15, арк. 25]. На III пленумі Нововолинського райкому профорганізацій робітників вугільної промисловості, який відбувся 25 жовтня 1953 р., представник шахтарської профорганізації Шереметьєв доповідав: «Будівництво житлових будинків здійснюється на низькій якості. На вулиці Центральна зведено 2 будинки 2 роки назад, однак їм вже потрібен капітальний ремонт, оскільки в стінах з'явилися тріщини, печі у всіх квартирах розвалилися і ремонтом цих будинків ніхто не займається...» [12, арк. 20]. Тобто будівельне управління, намагаючись швидкими темпами будувати житлові будинки для шахтарів, не звертало уваги на якість цих споруд.

Бракувало також і будівельних матеріалів, адже в Нововолинську в першій половині 50-х рр. не було ні цегельного заводу, ні деревообробних комбінатів, тому необхідний матеріал доводилось відшукувати, про що повідомляли будівельники житлових будинків Нововолинська 50-х рр. Ткачук А.С.: «Працював у відділі постачання будівельного управління, спочатку вантажником, потім – постачальником. У пошуках будівельних матеріалів всю Україну доводилось об'їжджати. Нелегко було: не вистачало і будівельних матеріалів, і транспорту. Навантажувально-розвантажувальні роботи проводились вручну» [25, с. 4]; Бунда І.А.: «Цемент привозили з Києва, цеглу – з Луцька, а також із столиці [Москви]. Пам'ятаю ті місяці, коли ще й хліб вагонами доставляли» [21, с. 3].

Фінансування житлового будівництва було теж не першочерговим, оскільки гроші, які виділялись під будівельні роботи, в основному застосовувались на будівництві шахт, ремонту допоміжних підприємств та ін. У 1959 р. на промислове

будівництво в комбінаті «Укрзахідшахтобуд» було асигновано 119 млн. 750 тис. крб., на які в 1959 р. повинно було здійснити реконструкцію рудоремонтного заводу, будівництво вуглепроводу, закінчення будівництва шахти № 5 і шахти № 8 та побудовано лише 22 700 м² житлових будинків. На трест «Нововолинськвугілля» було асигновано 79 млн. 460 тис. крб., з яких на житлове будівництво виділялось лише 5,5 млн. крб. [14, арк. 19].

Незважаючи на значну кількість збудованої житлової площі в 50-х рр. ХХ ст., все ще житла не вистачало. Квартири нових житлових будинків роздавали шахтарям, які мали сім'ю, а молоді неодружені шахтарі проживали в гуртожитках. Станом на 1 січня 1959 р. на черзі для отримання квартири було 750 робітників, сім'ї яких проживають у найближчих селах і райцентрах [17, арк. 2]. Під час розподілу квартир по черзі були випадки, коли члени комісії не дотримувались черги. Наприклад, у 1959 р. робітники, які працювали на шахтах з 1954 р., не були забезпечені квартирами, в той час як деякі робітники, що працювали на шахті по 6 місяців, вже отримали квартири [13, арк. 250]. Бували випадки, що прохіднику шахти дали квартиру, але через 4 місяці його виселяли і віддавали квартиру другорядному робітнику [12, арк. 18].

Гуртожитки теж не були комфортабельними для шахтарів. У 7 одноповерхових невеликих гуртожитках проживало 455 чол. шахтобудівників [11, арк. 43]. У 1955 р. у гуртожитках поряд із шахтарями проживали все ще молоді сім'ї. Наприклад, у гуртожитку № 18 Нововолинська в невеличкій кімнаті, розрахованій на 4 гірників-холостяків, мешкала сім'я з 4 осіб (чоловік, дружина та двоє дітей), а також двоє неодружених молодих шахтарів. Із сім'ями гірники проживали в майже всіх кімнатах гуртожитку, тому шахтарі часто скаржились: «Працюємо ми в різні зміни, прийдеш з нічної роботи – хочеться відпочити, а тут діти: те крикне, те гуркне, і ніякого сну. Незручно і сім'ї, яка живе з нами». В багатьох кімнатах, де жили дівчата, були розміщені сім'ї з хлопцями [22, с. 3].

Окрім того, гуртожитки мали погане комунальне та матеріальне забезпечення (ліжка, шафи, тумбочки, столи ін.) та сферу послуг (прибирання кімнат, послуги кастиелянок, кухарок та ін.). У гуртожитку № 4 36 кварталу Нововолинська шахтарі змушені були самостійно опалювати приміщення, наводити в них порядок, через відсутність штор вікна закривали газетами. Постіль міняли нерегулярно – 2 рази на 1,5 місяці, а то навіть і рідше.

Проте квартирну плату шахтарі сплачували регулярно, оскільки заробітну плату вони отримували високу [31, с. 3]. Біля сімейних гуртожитків будувались так звані «літні кухні» з плитами на 8–12 конфорок для приготування їжі, які були незручні для шахтарів, тому що шахтарі, повертаючись із роботи, змушені були ще чекати черги для приготування їжі [9, арк. 127]. У гуртожитку № 5 шахти № 6 на 75 чоловік було лише 60 ліжок, не вистачало тумбочок, були відсутні ящики для сміття [29, с. 2].

Фінансова спромога гірників дозволяла будувати індивідуальні будинки. Під час будівництва шахти № 5 Нововолинська 50% шахтобудівників своїми силами та за власні кошти збудували власні житла [4, с. 3]. У 1959 р. 78 шахтарів спорудили власні будинки, а 56 чоловік розпочали індивідуальне будівництво [31, с. 2]. Станом на 1959 р. в Нововолинську нараховувалось 4349 приватних будинків із площею 17, 5 тис. м² [14, арк. 63]. Однак щоб розпочати індивідуальне будівництво, потрібно було отримати дозвіл від місцевої влади, який не могли отримати всі бажаючі.

Для вирішення житлового питання іноді використовували інші будівлі не за призначенням. Наприклад, у селищі Жовтневе (з 2016 р. – Благодатне) влітку 1956 р. колектив Жовтневого житлово-будівельного управління здав в експлуатацію будинок для дитячого садка, а у приміщенні дитячого садка розмістили робітників Київського будівельно-монтажного управління [20, с. 3]. Подібна проблема була і в Нововолинську. За рішенням ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР Іваничівський район у 1959 р. реорганізовано в Нововолинський із центром у м. Нововолинськ, а тому всі районні організації, що раніше розташовувались в смт. Іваничі, були перенесені в м. Нововолинськ. Для розміщення районних організацій використано житловий фонд, оскільки спеціальних громадських будівель зведено не було. Під розміщення районних організацій було відведено 5257 м² житлової площі, а під розміщення організацій комбінату «Укрзахідшахтобуд» і тресту «Нововолинськвугілля» – 1348 кв. м. Поряд із розміщенням районних установ трест виділив для працівників даних установ під квартири більше 3000 кв. м. Отож близько 10 тис. кв. м. житлової площі було недодано шахтам для розміщення робітників, що й надалі загострювало житлово-комунальну проблему тодішніх гірників. Управління комбінату «Укрзахідшахтобуд» і тресту «Нововолинськвугілля» для вирішення проблеми просили виділити на житлове будівництво в 1960 р. місту Ново-

волинську 45 млн. крб. замість передбачених у семилітньому плані 29,5 млн. крб. [10, арк. 129].

Шахтарі, які не отримали житла від комбінату, проживали в орендованих помешканнях у селах. Станом на 1956 р. із 15 тис. шахтобудівників, шахтарів у будинках і гуртожитках комбінату «Укрзахідшахтобуд» проживало лише 9,5 тис., решта проживала в навколишніх (Низкиничі, Бужанка, Будятичі, Гряди, Литовеж та інші), а також у селах інших районів (Володимир-Волинського, Горохівського, Турійського та ін.) [6, с. 2]. Шахтарі, отримуючи високу зарплату, могли придбати мотоцикл і автомобіль, які ставали чи не єдиним засобом, аби дістатись робочого місця (шахти) із сусідніх та віддалених районів області. Наприклад, шахтобудівник шахти № 1 та № 2 Нововолинська, Герой Соціалістичної Праці Борсук В.М. на придбаному мотоциклі їздив на вихідні з Нововолинська до села Нуйно (Камінь-Каширський район), долаючи відстань більше 100 км. [18, с. 5].

Опалювались шахтарські будинки і гуртожитки вугіллям або дровами (деревні відходи кріпильного матеріалу шахт), за які шахтарі платили. Однак деревних відходів було мало, тому на лісоскладах таємно різали на дрова кріпильна деревина, що згодом переросло в недостачу кріпильного матеріалу на шахтах, через це зривались плани видобутку вугілля, а також це було надзвичайно затратним для комбінату, адже кубометр кріпильного лісу коштував набагато дорожче, ніж відходи. Також часто бракувало й вугілля для власних шахтарів, адже це також зривало плани видобутку вугілля, тому шахтарі та місцеві селяни були змушені збирати залишки вугілля, яке потрапляло спільно з породою на терикони шахт, що було небезпечним для життя, адже на териконах відбувались часті обвали та вибухи газу. Не було і налагодженої доставки газових балонів для шахтарів, тому вони користувались примусами для приготування їжі, які були рідкістю у промислових магазинах Нововолинська в 50-ті рр. минулого століття [27, с. 3].

У 1959 р. раднаргосп Львівського економічного адміністративного району затвердив комплексний проект газопостачання міст і селищ Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. Проект передбачав повну газифікацію Сокаля, Червонограда, Нововолинська і шахтарських селищ (Жовтневе, Гірник, Соснівка). Згідно з проектом використання газу проводилось з магістрального газопроводу Дашава–Мінськ, траса якого проходила поблизу шахтарських міст. Загальна вартість спорудження газопроводу першої черги було

визначено в сумі 25, 4 млн. крб., а економія від заміни вугілля газом становила понад 13 млн. крб. на рік. Будівництво газомагістралі міст була запланована в 2 півріччі 1959 р. [7, с. 3].

У Нововолинську до кін. 50-х рр. ХХ ст. не функціонувала каналізація, не були завершені роботи зі встановлення теплоцентралі. Тому іноді доводилось руйнувати прокладені нові тротуари, на які у свій час було витрачено сотні тисяч карбованців, і прокладати труби [27, с. 3].

Вода до помешкань шахтарів надходила з водозбірних колонок. У 1959 р. водозабірні колонки з добовою подачею води в мережу 6,3 тис. м³ були розраховані на споживання води населенням 10–15 тис. чол., а споживали воду більше 30 тис. чол, які населяли Нововолинськ. Окрім того, вода постачалась на виробничі потреби шахт і підприємств тресту [16, арк. 1]. Тільки в м. Нововолинську дефіцит води складав 3 тис. м. куб., що спричинило відсутність води на 3-х поверхах житлових будинків [14, арк. 63]. Кореспондент спеціалізованої шахтарської газети «Шахтар Волині» так характеризував ситуацію з водозабезпеченням Нововолинська: «В місті немає нормального водопостачання. Це підтверджується частою відсутністю води в передвихідні дні в житлових будинках 42-го кварталу міста. Мешканці змушені були носити воду відрами на далеку відстань із криниць колгоспників» [30, с. 2].

Вода була досить часто брудною та непридатною для вжитку, а труби водопроводу часто проривались, тому для тогочасного Нововолинська було частим явищем великі калюжі посеред вулиць через прориви. За 1955 р. машинно-проривна контора, яка займалась водопостачанням шахтарських осель, мала 48 700 крб. збитків. [24, с. 3]. У селищі Жовтневе водяні колонки були взагалі відсутніми, тому гірникам доводилось носити воду з бетонно-розчинного вузла або з котельної шахти № 6 та шахти № 7, яка ще будувалась.

Електрозабезпечення Нововолинська було досить проблемним у першій половині 50-х рр. ХХ ст., оскільки в західноукраїнських областях були відсутні потужні електростанції. Тому для забезпечення електроенергією шахт та населення Нововолинська використовувались спеціальні енергопоїзди, а проблема із забезпеченням електроенергією була вирішена лише в 1955 р., коли було введено в експлуатацію Добро-твірську ТЕЦ – спеціально побудовану для Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну [8, арк. 188].

Висновки. Отже, житлово-комунальні умови шахтарів Волині в 50-ті рр. ХХ ст. були надзвичайно складними, адже із забудовою шахт, на які затратилися великі кошти, матеріальні та людські ресурси, проблема житлово-комунального забезпечення шахтарів була другорядною. Гірники, які своєю працею забезпечували розвиток енергетичного й металургійного комплексів, не отримали

належних житлово-комунальних умов у вигляді зручного житла, екологічно чистих, упорядкованих міст, якісних послуг тощо. Проекти забудови Нововолинська та селища Жовтневе були недосконалыми, тому їх змінювали декілька разів через 2–3 роки. Натомість часті зміни проектів затягували вирішення житлової проблеми, яка частково була вирішена лише в 60-х рр. ХХ ст.

Список літератури:

1. Агапов В. Соціальна сфера шахтарських міст УРСР в умовах системної кризи другої половини 80-х років ХХ ст. Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки. Кіровоград, 2009. Вип. 12. С. 202–213.
2. Бекасов В. Патріотичний обов'язок гірників і шахтобудівників Волині. Радянська Волинь. 1955. 28 серпня. С. 3.
3. Бойко І. Місто праці, юності, мрії. Радянська Волинь. 1964. 1 листопада. С. 2.
4. Бондаренко В. На будівництві п'ятої Нововолинської. Радянська Волинь. 1957. 11 вересня. С. 3.
5. Велінець Ю.І. Розбудова вугільної промисловості та перші шахтарські колективи у Волинській області у 50-х рр. ХХ ст. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини. Ужгород, 2018. № 3. С. 29–35.
6. Гірникам і шахтобудівникам – нові житла і культурно-побутові заклади. Радянська Волинь. 1956. 7 серпня. С. 2.
7. Грабовий В. Газифікація шахтарських міст і селищ. Шахтар Волині. 1959 р. 15 лютого. С. 3.
8. Державний архів Волинської області, Ф. Р-295, Оп.7, Спр. 2160, Арк. 188.
9. Державний архів Волинської області, Ф. Р-1817, Оп. 1, Спр. 22, Арк. 127.
10. Державний архів Волинської області, Ф. Р-1817, Оп. 1, Спр. 184, Арк.129.
11. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2012, Оп. 1, Спр. 6, Арк. 21, 43.
12. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2012, Оп. 1, Спр. 21, Арк. 18, 20.
13. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2298, Оп. 1, Спр. 5, Арк. 250.
14. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2298, Оп. 1, Спр. 6, Арк. 19, 63.
15. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2298, Оп. 2, Спр. 4, Арк. 25.
16. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2784, Оп. 1, Спр. 19, Арк. 1.
17. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2784, Оп. 1, Спр. 19, Арк. 2–4.
18. Зірку героя носив лише... півдня. Вісник. 2001. 30 серпня. С. 5.
19. Колосок С. Ми знали: місто буде! Молодий ленінець. 2 вересня. 1980. С. 2.
20. Лазунько О. Поліпшити побутові умови гірників. Радянська Волинь. 1957. 27 лютого. С. 3.
21. Лісовий І. «За добу зводили дощатник». Наше місто. 2000. 10 серпня. С. 3.
22. Літовчук А. Немає турботи про культурно-побутові умови шахтарів. Радянська Волинь. 1955. 27 вересня. С. 3.
23. Лучечко М. Є про що згадати. Наше місто. 2000. 10 серпня. С. 2.
24. Макаров О. Проти надмірностей в управлінських штатах. Радянська Волинь. 1955. 22 листопада. С. 2.
25. Наконечний В. 45 років тому на карті Волині з'явилося селище шахтарів – Нововолинськ. Волинь. 1966. 19 квітня. С. 4.
26. Прихода В. Великий розгін. Радянська Волинь. 1955. 6 листопада. С. 3.
27. Прихода В. Не забувати про людей. Радянська Волинь. 1955. 3 серпня. С. 3.
28. Пясецький В. Нововолинськ – містечко не тільки шахтарське. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина: матеріали XIII Волин. наук. іст.-краєзн. конф.: зб. наук. пр. Луцьк, 2004. С. 243–244.
29. Салаутіна Н. Побувайте в гуртожитках. Шахтар Волині. 1957. 27 березня. С. 2.
30. Сидунов І. І ні туди. І ні сюди. Шахтар Волині. 1957. 16 вересня. С. 2.
31. Урванцев І. В гуртожитку без змін. Радянська Волинь. 1958. 19 березня. С. 3.
32. Цифри і факти. Радянська Волинь. 1959. 28 серпня. С. 2.

ЖИЛИЩНО-КОММУНАЛЬНЫЕ УСЛОВИЯ ЖИЗНИ ВОЛЫНСКИХ ШАХТЕРОВ В 50-Е ГГ. XX В.

В статье предпринята попытка отобразить жилищно-коммунальные условия жизни шахтеров в 50-х гг. XX в., когда были построены первые кварталы города Нововолынск и поселка Октябрьское. Рассмотрен процесс развития города Нововолынск, а также определено влияние градостроительных проектов на решение жилищной проблемы. Охарактеризована ситуация по обеспечению жильем волынских горняков. На основе архивных материалов и свидетельств тогдашних очевидцев анализируется положение коммунального обеспечения шахтеров. Выявлены основные недостатки градостроительства Нововолынск, которые отразились на условиях проживания горожан.

Ключевые слова: шахтеры, жилье, коммунальные услуги, Нововолынск, Октябрьское.

HOUSING AND LIVING CONDITIONS OF VOLYN REGION MINERS IN THE 50'S OF XX CENTURY

This article is aimed to show the housing and living conditions of miners who lived in the 50's of XX century, when the first blocks were built in Novovolynsk and Zhovtneve Village. The process of building the town of Novovolynsk is studied in this work, as well as the influence of city-planning projects on the solution of the housing problem. The situation regarding the provision of housing for Volyn miners is characterized. On the basis of archival materials and testimonies of the eyewitnesses of that time, the situation of the municipal support of miners is analyzed. The main disadvantages of Novovolynsk town planning, which were reflected on the living conditions of the townspeople are revealed.

Key words: miners, housing, communal services, Novovolynsk, Zhovtneve.

Гацелюк В.О.

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

СТАНОВЛЕННЯ БАЛЕТНОГО СТИЛЮ ДЖ. БАЛАНЧИНА В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ ХХ СТ.

Статтю присвячено дослідженню витоків формування балетного стилю відомого американського балетмейстера Дж. Баланчина, який став родоначальником неокласики в балетному мистецтві. Дослідження здійснено в контексті окреслення основних тенденцій та напрямів у розвитку художньої культури і мистецтва ХХ ст., що зумовлювали свій вплив на пошук нових виражальних форм і засобів у хореографічній культурі. Визначено основні чинники, що впливали на зародження неокласичної хореографії у творчості Дж. Баланчина, серед яких, зокрема, – нові принципи розуміння мистецтва в театрі, культ краси як вищої естетичної цінності, інтерес до історії та історичних стилів. Охарактеризовано основні риси стилю Дж. Баланчина в балетному мистецтві. Доведено, що балетний стиль Дж. Баланчина увібрав актуальні тенденції світової художньої культури, співзвучні його періодові творчої діяльності.

Ключові слова: балетний стиль, неокласика, Дж. Баланчин, естетика, театр, хореографія, пластика.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. На рубежі кінця ХІХ – початку ХХ ст. спостерігалася глибока криза західноєвропейської цивілізації та культури, що позначилася на всіх сферах суспільного життя та культурного розвитку. Це було пов'язане, насамперед, із руйнуванням основ раціоналістичного світогляду, зміною світоглядно-ціннісної парадигми людського буття, появою ірраціоналістичних течій. Характерними рисами багатьох суспільств було також зародження тоталітарних режимів, які здійснили руйнівний вплив на культурно-цивілізаційний розвиток людства. Відтак негативним наслідком стало панування в різних сферах культурного життя песимізму й недовіри до творчих можливостей людини, нівелювання моральності й гідності, перспектив гармонійного особистісного розвитку.

Відтак культура ХХ ст. ввібрала в себе поліфонію стилів та напрямів, відображаючи різні уявлення про їх шляхи розвитку на основі як традицій, так і інновацій. На теоретичному рівні все це віднаходило місце в розвитку естетичної думки. Новації в мистецтві, що поставали, були історично закономірними, відповідали на реальні естетичні запити, які ставило життя. Використання нових

художніх і виразових засобів, удосконалення технічних прийомів мали втілити всю гостроту історичних потрясінь, притаманних цій добі. Таким чином, це позначалося на розвиткові образотворчого мистецтва, музичного, театрального, хореографічного. Одним із таких новітніх феноменів культурного розвитку ХХ ст. став неокласичний стиль у хореографічному мистецтві, що став своєрідним потужним викликом усталеній класичній традиції. Творчі пошуки в балетній хореографії щільно пов'язані з творчістю всесвітньо відомого американського балетмейстера Дж. Баланчина. Саме його балетний стиль відповідними засобами пластики та хореографії відображав формування нового естетичного ідеалу, співзвучного культурним запитам як митців, так і публіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню дослідження балетного стилю Дж. Баланчина присвячені роботи таких науковців, як О. Дробішева, О. Левенков, В. Омельницька, Ю. Слоніський, О. Суріц, О. Полісадова. Серед українських дослідників означеної проблематики варто виокремити роботи П. Білаш, О. Зінич, О. Касьянової, М. Погребняк, Г. Перової, Ю. Станішевського, О. Чепалова, Д. Шарикова. Попри широке висвітлення творчого шляху становлення Дж. Баланчина як митця і балет-

майстера, питання формування його балетного стилю, що вбирав риси неокласики та ряду нових мистецьких течій, потребує більш ретельного викладу, аби показати історичний взаємозв'язок культурно-мистецьких явищ, що обумовлювалися філософсько-світоглядними, суспільними, естетичними засадами поступу.

Формулювання цілей статті. Метою пропонованої роботи є дослідження балетного стилю Дж. Баланчина, що ґрунтується на основі хореографічної неокласики та зумовлений історичним контекстом розвитку новітніх тенденцій художньої культури ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Нові принципи розуміння мистецтва були зумовлені появою цілої низки художніх течій, які формувалися на рубежі ХІХ–ХХ століть: антична тема в музичному театрі, ідеї про художника як творця нової реальності, принципи аполлонівського і діонісійського начал, що брали початки із філософії Ф. Ніцше; естетизм, що визнавав красу як вищу і самостійну цінність, культ краси людського тіла, інтерес до історії і історичних стилів, романтична іронія, ностальгія за минулими епохами – всі ці художні ідеї стали активно розвиватися в першій третині ХХ ст., визначивши тенденції розвитку мистецтва протягом усього ХХ століття. У вир змін були включені всі сфери мистецького життя: театр, музика, живопис, література, балет. Взаємозв'язок мистецтв збагачував кожне з них, створюючи потужну синестезію. Весь культурний простір епохи модерну зазнавав кардинальних змін: це був час повоєнної кризи і великої депресії, водночас – посилення урбанізації, розвитку спорту, кінематографа, мюзик-холу, радіо, джазу тощо. Всі ці явища вимагали художнього освоєння в умовах нових реалій життя і включення їх у театральну практику і сценічний простір.

Зліт стилістики модернізму припадає якраз на 20-30-і рр. ХХ ст. Нова хореографія значною мірою також створювалася під впливом стилю модерн із його тяжінням до стилізації, міфічних істот і «символу ночі» [1, с. 22].

У хореографічних роботах тих років можна виявити риси експресіонізму з його інтересом до гротеску, деформації, вибуховості форм і узагальненості алегорій. Хореографічний модерн продемонстрував Дж. Баланчин, який виявив чимало винахідливості у використанні спортивних рухів, завдяки яким танець став набувати акробатичних якостей. Синтез різних стилістичних напрямків у балетній хореографії був заснований на єдності драматургії, танцю, пластики, світла, сценографії

та музики. Музичні конфігурації модерн-балетного напрямку втратили свою провідну роль, яка визначала хореографічний задум. Музика як один із компонентів балетного спектаклю відійшла дещо на задній план, поступившись ритмічній конфігурації танцю. За спрощенням інтонаційних рішень пішли однолінійність звукових образів, посилення ролі ритму, що з'єднує ланки між музикою і хореографією. Такі новації стали передумовою створення своєрідних, часом парадоксальних хореографічних комбінацій, які формували драматургічну логіку танцю. Хореографічно це відбивалося в чергуванні швидких, дрібних рухів із несподіваними пластичними паузами, в зміні лінійних побудов на кругові.

Відмінна особливість тогочасних балетних вистав – це новий принцип створення сценічного образу, коли головну партію в балеті виконує не танцівник, а драматичний актор, творчий талант якого створював нову концепцію художнього образу на балетній сцені [10; 13].

Балетний стиль, що сформувався на початку ХХ століття і розвивався як переважно безсюжетний, натхненний рухами і естетикою класичного балету, отримав нове прочитання у творчості школи видатного хореографа і балетмейстера Дж. Баланчина, якого вважають одним із засновників неокласики. Неокласичний танець відхилився від класичної хореографії та естетики балету, щоб створити зовсім новий напрямок, в якому на першому місці є танець, а не драматургія; так само костюми, світло, декорації в неокласичному балеті можуть бути зовсім мінімізовані [7, с. 398].

Активний пошук нових можливостей руху і жесту, побудови і розміщення в просторі йшов паралельно тим процесам, які відбувалися в театральному мистецтві першої третини ХХ століття. Серж Лифар відносить появу перших рис неокласики в хореографічному мистецтві до 1928 року, коли Леонід Мясін поставив балет «Ода». Основна особливість стилю – це візуальний образ музики, заснований на її взаєминах із рухом. Таке розширення меж класичного танцю призвело до цікавих можливостей, наприклад, використання великою групою танцюристів одного руху в різних напрямках, яке закінчувалося масовим експресивним танцем. Нові танцювальні елементи диктували й нові емоційні можливості.

Безсюжетний балет з'явився в постановках таких видатних балетмейстерів-новаторів, як: М. Фокін, що вважається засновником сучасного класичного романтичного балету («Ведіння тро-

янди», «Сильфіди»); К. Голейзовський – новатор балету 1920-1930-х років і один із засновників українського балетного театру; Ф. Лопухов – експериментатор, один із засновників безсюжетного балету, що поряд із К. Голейзовським вперше ввів у дуетний танець складні акробатичні підтримки. В його танцесимфонії «Велич усесвіту» («Величие мироздания» рос., 1923 р.) брав участь і Г. Баланчивадзе (Дж. Баланчин). Так, у балетних постановках замість видовищних декорацій К. Голейзовський використовував нейтральні конструкції, які «оживали», взаємодіючи з танцівником. Експериментуючи, він створював рухи, незвичні до алогічності. Для відтворення емоцій К. Голейзовський вигадував несподівані пози, широко вводив акробатичні підтримки, які порушували нормальну послідовність рухів. Своїми відкриттями він максимально виявляв можливості людського тіла, створюючи пластичні метафори, збагачуючи лексику танцю. Діяльність К. Голейзовського значно вплинула на балетмейстерське мистецтво багатьох хореографів ХХ ст., зокрема Дж. Баланчина [3, с. 111].

Продовжуючи лінію «безсюжетного балету», започатковану ще балетмейстерами «Російських сезонів» С. Дягілева у Парижі, М. Фокіним і Ф. Лопуховим, Дж. Баланчин звертався до жанрів інструментально-симфонічної, небалетної музики і вдало «перекладав» її на мову танцювальної пластики, враховуючи не тільки принципи формотворення, але й найменші нюанси в розгортанні музичного тематизму, аж до варіантних, ритмічно-тонаційних змін тем, їхніх інверсій, досягаючи в результаті дивовижної гармонії музики й танцю, їхньої архітектоніки [2, с. 29].

Слід зазначити, що період творчої співпраці Дж. Баланчина з балетною трупю С. Дягілева в Парижі (1925–1929 рр.) був доволі знаковим, що позначився на всьому подальшому творчому зростанні митця. С. Дягілев завжди експериментував, співпрацюючи із сюрреалістами М. Ернстом, Х. Міро; конструктивістами – братами Наумом і Натаном Певзнер. Для тогочасних творчих пошуків С. Дягілева було характерним модерністське «спрощення» музики, певна «літературність», акробатизм хореографії.

Як відзначає О. Зінич, це був час авангардистських пошуків, що зумовлювалися засиллям урбанізму і конструктивізму, зверненням до естетики антиромантизму. Це знайшло своє втілення в різноманітних формах і різновидах мюзик-хольного балету, який, своєю чергою, перетворився в окремий напрям не тільки в балетному мистецтві,

а й у художньо-культурному житті Франції періоду після Першої світової війни. Саме ця естетика стала визначальною і для хореографічних експериментів Дж. Баланчина. Будучи штатним балетмейстером у театрі С. Дягілева, Дж. Баланчин поставив три мюзик-хольні балети: «Пастораль» Ж. Оріка (1926), «Кішка» А. Соге (1927) і «Бал» В. Рієті (1929), а також балети «Барабау» В. Рієті, «Пісня Солов'я» І. Стравінського (1928) та «Блудний син» С. Прокоф'єва (1929). Запропоновані ним хореографічні рішення осучаснювали традиційні балетні форми, вносячи до них елементи ексцентрики, циркового трюкацтва, а також атрибутику видимої предметності [2, с. 25]. Так, у балеті «Кішка» повною мірою знайшло відбиття тяжіння до конструктивізму, як на рівні сценографії, так і на рівні декорацій.

Пошуки і втілення нових форм сценічного мистецтва дали можливості експериментувати і ставити абсолютно нові балетні вистави. Одним із таких нових типів став тематично-стилістичний балет, що швидко завоював право на існування. Саме цей тип балетного спектаклю поряд з іншими буде найбільш інтенсивно розвиватися в театрі Баланчина в наступні роки.

У 1928 р. Баланчин ставить балет «Аполлон Мусaget» на музику І. Стравінського, по-своєму трактуючи давньогрецький міф про Аполлона і його муз. У балеті вперше проявилися риси, які стануть суто «баланчинівським» стилем: наприклад, складні групові підтримки, що були нововведенням у класичний танець. Мовою танцю Баланчина була класика, той стиль танцю, який вів свої витоки від творчості М. Петіпа. Нова танцювальна лексика спиралася на традицію школи класичного танцю, але в ній доволі незвичайними були і ракурси, і комбінації. Невипадково сам Баланчин вважав «Аполлона» поворотним пунктом у своїй кар'єрі. Протягом наступного десятиліття він поставив різні за стилем балети, іноді – слідуючи за вимогою замовника, іноді – підкоряючись обставинам. Але коли його вибір був вільний, він ставив те, що стало його індивідуальним стилем – безсюжетні балети із «чистим» танцем, де кожна пластична композиція ставала виразом музичної думки і вже не могла бути від неї відірваною.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що розвиток художньої культури ХХ ст. зумовлювався різноманітними процесами суспільно-світоглядного гатунку. Балетний простір першої третини ХХ ст. формувався з різноваріантності музично-хореографічних конфігурацій, що відбивали

динаміку музики, пластичних компонентів через синтетичність, комбінаторність просторових структур, що утворювали нові композиції, продукуючи водночас розмаїття музично-пластичних форм. Втілення нової естетики знайшло відображення у творчості відомого американського балетмейстера Дж. Баланчина. Саме ним було створено сучасних рухів.

новий універсальний стиль танцю, який отримав назву неокласичного. Його естетичними особливостями стали: нові форми вираження змісту, безсюжетна танцювальна форма, нові композиційні рішення (положення, рухи, «малюнок танцю»), виокремлення з класичного танцю нових елементів, поєднання класичного танцю з лексикою

Список літератури:

1. Дробышева Е. Э. Личность в архитектонике модерна: Баланчин Вестник Академии Русского балета им. А.Я. Вагановой. 2015. № 1(36). С. 21–26.
2. Зінич О. Мова пластики Джорджа Баланчина: від естетики авангардизму до балетної неокласики. Студії мистецтвознавчі. 2012. № 3. С. 24–36.
3. Касьянова О.В. Прояви естетики постмодернізму в українському хореографічному театрі. Часопис НМАУ ім. П.І. Чайковського. № 4(13). 2011. С. 110–116.
4. Комлева Г.Т. Школа Д. Баланчина и традиция. Вестник Академии Русского балета им. А.Я. Вагановой. 2015. № 1(36). С. 27–30.
5. Левенков О. Джордж Баланчин на рубеже 1920-х – 1930-х годов. Европейские традиции и влияния. Личность художника: автореф. дисс. ... канд. искусств. М., 1996. 17 с.
6. Омельницькая В.В. Особенности исполнительской техники в балетах Дж. Баланчина. Вестник Академии Русского балета им. А.Я. Вагановой. 2015. № 1(36). С. 48–50.
7. Перова Г.О. Еволюція танцю на пуантах у діяльності балетмейстерів ХІХ – ХХ століття. Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: [зб. наук. праць; вип. ХХХХ]. Київ: Міленіум, 2018. С. 394–400.
8. Погребняк М. Неокласичний танець: генеза та формування його естетико-стильових особливостей у театрі Джорджа Баланчина. Вісник Львівського університету. Серія мист-во. 2013. Вип. 13. С. 250–259.
9. Полисадова. О.Н. С. Дягилев и Дж. Баланчин: стиль и индивидуальность. Вестник Академии Русского балета им. А.Я. Вагановой. 2015. № 1(36). С. 51–56.
10. Полисадова О.Н. Театр С. Дягилева «Русский балет» (1912–1929 гг.): эстетические открытия и значение для сценического искусства XX века: автореф. дис.. канд. искусствоведения. СПб, 2017, 20 с.
11. Чепалов О. Хореографічний театр Західної Європи ХХ ст.: монографія. Х.: ХДАК, 2007. 344 с.
12. Шариков Д.І. Естетична теорія сучасного танцю та балету. Актуальні проблеми історії теорії та практики художньої культури: зб. наук. праць; вип. № 30. К.: НАККіМ. Міленіум, 2013. С. 232–238.

СТАНОВЛЕНИЕ БАЛЕТНОГО СТИЛЯ ДЖ. БАЛАНЧИНА В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ ХХ В.

Статья посвящена исследованию истоков формирования балетного стиля известного американского балетмейстера Дж. Баланчина, который стал родоначальником неоклассики в балетном искусстве. Исследование осуществлено в контексте определения основных тенденций и направлений в развитии художественной культуры и искусства ХХ в., осуществивших свое влияние на поиск новых выразительных форм и средств в хореографической культуре. Определены основные факторы, которые влияли на зарождение неоклассической хореографии в творчестве Дж. Баланчина, среди которых, в частности, – новые принципы понимания искусства в театре, культ красоты как высшей эстетической ценности, интерес к истории и историческим стилям. Охарактеризованы основные черты стиля Дж. Баланчина в балетном искусстве. Доказано, что балетный стиль Дж. Баланчина вообрал актуальные тенденции мировой художественной культуры, созвучные периоду его творческой деятельности.

Ключевые слова: балетный стиль, неоклассика, Дж. Баланчин, эстетика, театр, хореография, пластика.

THE FORMATION OF G. BALANCHINE BALLET STYLE IN THE CONTEXT OF THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF ARTISTIC CULTURE OF THE TWENTIETH CENTURY

The article is devoted to the study of the origins of the formation of the ballet style of the famous American choreographer G. Balanchine, who became the founder of the neoclassicist in ballet art. The research was carried out in the context of outlining the main tendencies and trends in the development of artistic culture and art of the twentieth century, which determined their influence on the search for new expressive forms and means in the choreographic culture. The main factors influencing the origin of neoclassical choreography in G. Balanchine work were determined, among which, in particular, new principles of understanding art in the theater, the cult of beauty as a higher aesthetic value, interest in history and historical styles. The main features of G. Balanchine style in ballet art are described. It is proved that G. Balanchine ballet style absorbed the actual tendencies of world art culture, which is in line with its period of creative activity.

Key words: *ballet style, neoclassicist, G. Balanchine, aesthetics, theater, choreography, plastic.*

Костюк Д.С.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В РУСІ «УКРАЇНА БЕЗ КУЧМИ»

Під час підготовки статті застосовано, зокрема, методи усної історії. Використано широкий масив відеоматеріалів, які дали можливість розповісти історію протестних подій «із перших вуст». Виокремлено головні етапи, причини та привід зародження руху «Україна без Кучми». Розкрито моральний аспект проблеми підтримки та спротиву акції протесту в масовій свідомості населення. Виділено головні версії вбивства Георгія Гонгадзе та появу «плівок Мельниченка». Виявлено слабкість незалежних ЗМІ як важливого елемента громадянського суспільства та інші причини поразки руху. З'ясовано, який вплив справили досліджені події на становлення громадянського суспільства та як вони вплинули на сприйняття України у світі.

Ключові слова: «Україна без Кучми», громадянське суспільство, «плівки Мельниченка», ЗМІ, Георгій Гонгадзе, Леонід Кучма.

Постановка проблеми. «Історія за вікном» усе частіше стає об'єктом дослідження професійних істориків, що не згодні більше віддавати її на поталу політологам. Як слушно відзначив Георгій Касьянов [9, с. 4], для професійного історика дослідження сучасної історії містить серйозні ризики, небезпеки та виклики методологічного характеру. Адже зазвичай історик має справу з подіями та явищами минулого, зв'язок яких із сучасністю опосередкований. А от у випадку із сучасною історією зв'язок історика з дослідженими подіями та явищами безпосередній. Може навіть виникнути ситуація, коли автор є суб'єктом історії, яку вивчає. Тому існує низка моральних колізій, таких як небезпека політичного сервілізму чи кон'юктурності. Виникають й фахові термінологічні проблеми. Та головною фундаментальною методологічною проблемою для історика є спосіб осмислення сучасної історії, яка аж ніяк не представляє лінійну картину світу, до якої звикли історики, вивчаючи події, що відбулися декілька сотень років тому. Сучасна історія більш дискретна, нерівномірна, багатовимірна та амбівалентна.

Рух «Україна без Кучми», що став найбільшою компанією протестів першого десятиліття незалежності України, став реакцією громадянського суспільства на вбивство журналіста Георгія Гонгадзе та подальше оприлюднення так званих «плівок Мельниченка», які опосередковано вказували на

причетність до вбивства найвищого керівництва країни на чолі з президентом Леонідом Кучмою.

Виклад основного матеріалу. Напередодні свого зникнення, у грудні 1999 – січні 2000 років Георгій Гонгадзе перебував у США, де провів прес-конференцію, розповсюдив текст 60-и журналістів про наступ на свободу слова в Україні, зустрівся з членами діаспори, конгресу та держдепартаменту США.

На той момент Гонгадзе – один із небагатьох українських журналістів, який посмів виступати з критикою на адресу президента Кучми. У 1996–1997 роках Георгій проводив журналістські розслідування, працюючи ведучим телепрограми «Вікна-Плюс» на телеканалі «СТБ» (тоді ще незалежний від влади телеканал, який перейде до структур, наближених до зятя президента Віктора Пінчука у 2004 році). Однак коли говорять про конфлікт журналіста з президентом, згадують ефіри іншого національного телеканалу. «СТБ» у кінці 90-х охоплював менше відсотка телеглядачів. Інша справа – загальнонаціональний телеканал «1+1», який із 1997-го здійснював мовлення на всій території України на чистоті «УТ-2» та входив до списку найрейтинговіших.

Перед президентськими виборами в жовтні 1999 року в ефірі програми «Епіцентр» телеканалу «1+1» Георгій Гонгадзе поставив президенту несподіване для останнього запитання про «злочинну» діяльність міністра внутрішніх справ

Юрія Кравченка [4], якого довгий час вважали можливим наступником Кучми. Загалом протягом ефіру журналіст задав цілих п'ять гострих запитань. Кучма унікав прямої відповіді на них і поцікавився ім'ям журналіста, яких їх задає. Підсумовуючи ефір, Гонгадзе зазначив, що «президент Кучма живе в ілюзіях».

Ще жорсткіше в ефірі цієї ж програми Гонгадзе спілкувався з Віктором Медведчуком [5], який тоді був членом команди Кучми, а згодом, з 2002 по 2005 роки навіть очолював Адміністрацію Президента. Небачене «нахабство» для журналіста пострадянської України кінця ХХ століття.

Журналіст активно викривав антидемократичну сутність референдуму 16 квітня 2000 року на радіо «Континент», а згодом створив власний інформаційний сайт «Українська правда» (www.pravda.com.ua). Увечері 16 вересня 2000 року Георгій Гонгадзе зник. Його шукала СБУ, прокуратура і міліція, а журналісти оголосили акцію «Знайдіть журналіста Гонгадзе». 2 листопада 2000 року в лісі неподалік від міста Тараща, що на Київщині, знайшли тіло обезголовленого чоловіка. Підозри, що це Гонгадзе, виникли по предметам, які знайшли на тілі. Це припущення то знаходило підтвердження, то спростовувалося після численних експертиз. [10, с. 279].

28 листопада 2000 року лідер Соціалістичної партії Олександр Мороз у парламенті оприлюднив таємні записи розмов чоловіка, голос якого схожий на голос президента Леоніда Кучми, і людей, голоси яких схожі на голоси підлеглих йому чиновників. Ці записи мали «пролити світло» та вказати на замовників вбивства Гонгадзе.

У бесідах, записаних нібито співробітником служби охорони президента майором Миколою Мельниченком, депутати впізнали голоси Леоніда Кучми, глави його адміністрації Володимира Литвина, міністра внутрішніх справ Юрія Кравченка і голови СБУ Леоніда Деркача, які обговорювали долю журналіста [17, с. 210]. Зокрема, Кучма нецензурно висловлювався в адресу Гонгадзе, говорив про можливість його депортувати та навіть «прибрати» [19].

Дотепер теза про правдивість записів, зроблених нібито майором Миколою Мельниченком у робочому кабінеті президента, викликає багато суперечок. А масовий рух «Україна без Кучми», викликаний цим «касетним скандалом», для одних – боротьба громадянського суспільства зі злочинною владою, а для інших – політичне замовлення або дії закордонних спецслужб. Можливі й компільовані версії цієї історії.

Так, у документальному фільмі телеканалу Zik «Непрошені», де мова йде про президентів України, відзнятому в 2016 році, історик Георгій Касьянов оприлюднив одну з версій подій: «Гонгадзе могли вбити за допомогою російських спецслужб, щоб підставити Кучму» [14, 34:54 – 36:57].

26 березня 2000 року президентом Росії обрали КДБіста Володимира Путіна. На той момент Леонід Кучма, попри заявлену позаблоковість, проводив проєвропейську та навіть пронатівську політику, що не могло отримати підтримку в Кремлі пост'єльцинської епохи.

Прихильник версії, яку популярно «по-новому» можна назвати «кремлівською рукою», – український генерал-лейтенант Олександр Скіпальський. За його словами, «спрацювали російські агенти, били не по Кучмі, били по Україні, щоб вона не пішла в НАТО» [14, 35:23 – 35:38].

Тієї ж думки дотримується надзвичайний і повноважний посол України Володимир Василенко. «Кроки Кучми в напрямку ЄС і НАТО породили «касетний скандал». Це була російська спецоперація для того, щоб дискредитувати Кучму всередині країни та усунути його від влади. Але він пішов на поклон до Путіна і сказав, що я відмовляюсь від європейських амбіцій, і почав його підтримувати» [14, 37:00 – 37:36], як переконаний дипломат.

Через 18 років після трагедії сумнівається в тому, що замовником вбивства був Леонід Кучма, і дружина Георгія Мирослава Гонгадзе. 2 серпня 2018 року вона дала інтерв'ю, в якому вчоргове звинуватила колишнього президента, однак цього разу вона вже не стверджувала про «замовлення з Банкової». «Він (Кучма) винен якщо не в організації вбивства, то в покриванні вбивців» [13], – зазначила Мирослава. При цьому вона вважає, що є ще якась сила, крім Кучми, яка стежила за владою і «можливо, це були росіяни» [13].

Саме «російський слід» був би головним поясненням подій 2000-го, якби цю версію підтвердив сам Леонід Кучма. Однак цього досі не трапилося. Під час подій руху «Україна без Кучми» діючий президент унікав прямої відповіді, чи це його голос на «плівках Мельниченка», а у відповідь на питання про свою можливу причетність до вбивства журналіста, переконував, що «йде жорстока кампанія проти нього і проти України». Хто, на його думку, вів цю кампанію, Кучма розповів в інтерв'ю телеканалу «1+1» у 2010 році. Екс-президент зазначив, що «задаючи собі запитання, кому це було вигідно», робить припущення, що за вбивством могло стояти ЦРУ [12].

За неспроможності чи небажання слідства, а отже влади, за майже 20 років встановити реальних замовників вбивства Гонгадзе, гору беруть різноманітні конспірологічні теорії. Так, існує версія, що «ховали не тіло Гонгадзе» [6], про що, зокрема, говорив журналіст Дмитро Гордон у серпні 2018 року в ефірі «112» телеканалу. Зокрема, Гордон апелював до того, що мати Георгія Гонгадзе не впізнала в тілі загиблого свого сина. При цьому журналіст запевняє, що кабінет президента України прослуховували російські спецслужби.

У кінці 2000 року, в час розгортання «касового скандалу», в середовищі опозиції до діючого президента та близьких і родичів Георгія Гонгадзе була, принаймні публічно, лише одна позиція: замовниками вбивства журналіста були «люди Кучми» за вказівкою або мовчазною згодою патрона. За аналогією з «Уотергейтом», який на початку 1970-х років призвів до відставки президента США Річарда Ніксона, події кінця 2000 – початку 2001 років в Україні прозвали «Кучмагейт».

Підозри щодо причетності влади зміцнилися через затягування процедури ідентифікації тіла, знайденого в Таращанському лісі. 16 листопада заступник міністра внутрішніх справ Микола Джига заявив, що тіло пролежало в землі майже два роки. Однак районний судмедексперт Ігор Воротинцев встановив, що смерть настала не більше двох місяців тому. Як зазначає Роман Офіцинський, «експерту заборонили щось говорити про знахідку і вилучили всі документи і комп'ютер» [17, с. 213].

У травні 2001 року Вільям Родрігес з Інституту патології збройних сил США підтвердив, що знайдене тіло належить Георгію Гонгадзе. Його висновок базувався на тестах ДНК і даних рентгенівського знімка, де помітні сліди від осколків, отриманих журналістом в Абхазії.

Із часом підтвердилась і справжність записів Мельниченка. Їх за три роки назбиралося 300 годин. Навіть після численних експертиз, що підтверджували ідентичність голосу президента на плівках, він не відповідав на пряму на питання про їхню справжність, продовжуючи говорити про те, що триває кампанія з дестабілізації ситуації в країні. З іншого боку, Кучма визнав свою схильність до ненормативної лексики, якої на записах назбиралося вдосталь. Відповідно до дій глави держави гальмували справу встановлення автентичності «плівок Мельниченка» й українські правоохоронці. Однак німецький щотижне-

вий журнал «Spiegel» провів власну експертизу записів у Берлінському центрі загального мовознавства. Фахівці ствердили неможливість суто технічної підробки. Голоси на «плівках Мельниченка» «з акустично-фонетичної та сигнально-фонетичної точок зору дуже схожі з наданими для порівнянь», – зазначалося у висновку експертів [17, с. 216].

Підтвердила автентичність записів і компанія Bek Tek, очолювана колишнім працівником ФБР та експертом «Уотергейта» Брюсом Кенігом. У висновку експертизи йдеться про те, що будь-які цифрові маніпуляції маловірогідні, а якщо і мали місце, то заради знищення даних, а не додавання чи монтажу запису. Висновки Bek Tek підтвердила й експертиза в лабораторії ФБР у вересні 2002 року [17, с. 218].

«Касетний скандал» став приводом для початку акції «Україна без Кучми», яка об'єднала опозиційні політичні сили як лівого, так і правого спрямування. Саме приводом, причини були інші: з одного боку, бажання політичної опозиції замінити діючу владу, з іншого – невдоволення населення рівнем свого життя, обмеженням громадських свобод, національне почуття пригнічення та несправедливості. Зрештою, Кучма ставав батьком олігархічної системи, яка не давала вільно розвиватися дрібному та середньому бізнесу, що був готовий підтримати протест фінансово. Головною рушійною силою стали студенти, а політичну палітру сформували «УРП», «Собор», «Соціалістична партія», «Реформи і порядок», «УНА-УНСО», «Українська комуністична спілка молоді» та інші.

Перші намети на Майдані Незалежності в Києві поставили 15 грудня 2000 року. Вимогою протестувальників стала відставка генерального прокурора Михайла Потебенька та міністра внутрішніх справ Юрія Кравченка, яких вважали причетними до зникнення Гонгадзе [15, с. 166].

Координаторами акції стали Володимир Чеме-рис і Юрій Луценко. Наметове містечко, що встановили на Майдані, назвали «Зона, вільна від Кучми». Натомість за сприяння влади «прихильники законності і правопорядку» встановили свої намети. Нове наметове містечко майданівці швидко охрестили «Кучмастаном», а найбільший державний телеканал «УТ-1» разом із приватним ICTV демонстрували сюжети, які мали на меті дискредитувати протест.

Перед новорічно-різдвяними святами, 27 грудня, демонстранти розійшлися. Після цього влада оперативно почала реконструкцію Майдану. Від-

новили акцію вже на Хрещатику 20 січня 2001 року. Наметові містечка, окрім Києва, з'явилися ще в 15 містах. В акції взяли участь 24 політичні сили і громадські організації [10, с. 284]. Це були найбільші антипрезидентські виступи за 10 років незалежності України. Однак президент вистояв, застосувавши технологію «батога та пряника».

З одного боку, він задовольнив деякі вимоги активістів, зокрема звільнив голову СБУ, а Генеральний прокурор взяв довготривалу відпустку. З іншого боку, розпочалися політичні репресії. Так, 13 лютого 2001 року за підозрою в скоєнні ряду кримінальних злочинів, зокрема фальсифікації документів і контрабанді російського газу в 1996–1997 рр. на суму 445 млн. грн., ухиленні від сплати податків на 149 тис. дол. та неодноразовій дачі хабара экс-прем'єру Лазаренку в загальному розмірі 75 млн. дол., затримали Юлію Тимошенко.

Того ж дня, 13 лютого, Кучма підписав резонансну заяву разом із прем'єром (тоді цю посаду займав Віктор Ющенко) та спікером Верховної Ради. У ній, зокрема, рух «Україна без Кучми» назвали «українським різновидом націонал-соціалізму».

За політтехнологіями прийшла черга і силових заходів. Уранці 1 березня 400 міліціонерів знесли наметове містечко «Зона, вільна від Кучми», затримавши при цьому більше сорока активістів. Рішення про законність знесення наметів видав Старокиївський суд міста Києва, тому, звісно, для пересічних українців, які дізнавалися новини з телевізору чи газет, розгін майдану був легальним.

Кульмінацією акції «Україна без Кучми» стала масова демонстрація та силові сутички 9 березня 2001 року, що мали місце в парку Тараса Шевченка в Києві та неподалік Адміністрації президента. Акція стала найбільшою та найжорсткішою непокорою протягом кризи, в ній взяли участь близько 18 тис. осіб. У результаті сутичок правоохоронці затримали 217 активістів, 88 із них арештували. В цей день телеканали крутили ролики зіткнення міліції з «бандитами» та виступи президента Леоніда Кучми із закличками остерігатись учасників протесту. За даними Романа Офіцинського, «аби приборкати опозиційний рух, з інших регіонів до Львова відрядили значну частину співробітників Служби безпеки» [17, с. 236]. Адже значну частку учасників протесту складали саме львів'яни, які приїжджали в Київ саме для участі в акціях. Вечір 9 березня ознаменувався масовими затриманнями україномовної молоді з державною символікою на київських вокзалах, станціях, у метрополітені.

За результатами подій 9 березня 16 учасників протесту, переважно члени УНА-УНСО, отримали терміни ув'язнення від 2 до 5 років, їх звинувачували в «ударах по шоломах міліцейських», у результаті чого ті отримали ушкодження. В той же час жоден міліціант за жорстоке побиття активістів відповідальності не поніс. Фактично цими подіями рух остаточно було придушено.

Серед тих, кого заарештували за участь у бійці з міліцією, був активіст «УНА-УНСО» Ігор Мазур, він отримав три роки ув'язнення. У 2003 році, перебуваючи в Лук'янівському СІЗО, він дав інтерв'ю для документального фільму «Обличчя протесту» журналіста Андрія Шевченка, де розповів своє бачення ролі громадянського суспільства в протестних подіях.

«Не якісь вибори є зародженням громадянського суспільства, а от такі події, коли людина відчуває право прийняти рішення і за нього навіть постраждати. Коли людина знає, що може втратити найдорогоцінніше, – свободу, здоров'я, – і вона все ж таки йде, щоби довести, що вона не сміття під ногами. Те, що люди постраждали 9 березня і що вони ще зараз виходять на вулицю, це говорить про те, що Україна справді народжується як держава, в нас є майбутнє» [16, 3:49 – 4:25], – розповідав Мазур.

Що мотивувало долучитись до протесту, розповів в «Обличчі протесту» інший учасник подій, дисидент Євген Сверстюк: «Я відчув, що це є той момент історії, де я маю бути і заявити свою позицію. Хто вийшов, тому що відчуває національний сором, хто вийшов, тому що відчуває, що душать економічно, хто вийшов, тому що вважає, що це є його громадський обов'язок бути активним в цій державі, яка взагалі не допускає ніякої громадянської активності, а є елементарно продовженням колоніальної УСРР» [16, 10:55 – 11:30].

«Кучмагейт» відкрив конфлікт держави з її монополією на силу та громадянського суспільства, члени якого були позбавлені механізмів у законний спосіб захищати свої права. Зрештою, він розколов українське суспільство, додав чорнобілих фарб, поділив його на революціонерів та захисників порядку з відповідними мільйонними групами «диванної» підтримки. В мініатюрі відбулося те, що ми бачили під час «Революції гідності» 2013–2014 років, коли відбувалося смертельне протистояння «Беркуту» та протестувальників. У кожній зі сторін конфлікту була своя правда.

Андрій Чабан, командир взводу «Беркуту», бійці якого опинилися в епіцентрі протистояння в березні 2001 року, так пояснював своє бачення

подій: «Якщо люди не бажають працювати, а бажають бути в наметовому містечку, розташованому на центральній частині міста, – це їхні особисті проблеми, тобто їм просто немає чого робити. Якщо вони такими діями щось хочуть довести, наприклад, на мене це враження ніякого не справляє. Просто бачу, що людині нема чого робити. Я також на якийсь відсоток вважаю, що вона отримує за це гроші. Так що це вже її робота» [16, 29:37 – 30:11]. «Хлопців, які були засуджені до різних строків за масові безчинства, їх називають зараз героями. А хто ж я? Я просто робив свою роботу, але якщо вони герої, то хто ж я?» [16, 48:31 – 48:49], – запитував у 2003-у правоохоронець.

Оцінюючи акцію «Україна без Кучми», слід підкреслити, що в частині реалізації права на свободу слова та зборів рух є складовою частиною громадського суспільства, хоча його керівники, як це зазвичай трапляється, вирішували насамперед власні політичні завдання. При цьому не слід забувати, що політичні партії до їхнього приходу у владу також є інститутами громадського суспільства.

Головною причиною поразки руху стало те, що організатори не зуміли надати акції справді масового характеру, насамперед, через відсутність доступу до засобів масової інформації. Важливим фактором поразки протесту стала слабкість саме цього важливого елемента громадського суспільства та важеля впливу на владу – незалежних ЗМІ. Звісно, говорячи про незалежність, я маю на увазі незалежність від держави, а не від приватного інтересу. Як зазначають очевидці, зокрема журналіст Роман Скрипін [18], інформаційний простір країни контролювали так звані «темники» президента. Тобто люди з його близького оточення, які піддавали контент медіа цензурі.

У той же час не можна не помітити прогресу в напрямку постанов ЗМІ, про що, зокрема, свідчить і факт виходу в ефірі політичних ток-шоу, на яких той же Георгій Гонгадзе мав можливість задати гострі питання президенту. Однак саме недостатнє висвітлення протестних подій завдало розростанню масовості руху, а інформаційні вкидання влади нав'язали його негативне сприйняття у свідомості більшості громадян.

У 2001 році телеканалів налічувалося менше 10, при цьому жодного інформаційного, і всі, чи то приватні, чи державні, мали оминати забронені теми. Інтернет був ще слабко розвинений. За даними ООН, у 2002 році доступ до Інтернету мали менше 3% жителів України. Таким чином,

значна частина населення нічого не знала про зміст «плівки Мельниченка». Як згадує Георгій Касьянов, «деякі нецензурні вислови Леоніда Кучми, записані на плівку, прозвучали на національному телеканалі «УТ-1» в ефірний час, відведений Олександром Морозом як депутату, для політичної реклами» [10, с. 282]. На цьому все. Розшифровки записів публікували на сайті «Українська правда», їх поширювали в мережі, однак не по телебаченню.

Учасник руху «Україна без Кучми» дисидент Левко Лук'яненко назвав причиною поразки саме недостатню масовість протестів та пояснив її слабкістю тодішнього громадянського суспільства. «25 лютого зі всієї України прийшло тисяч 25. Не 250, а 25, що це є? А позиція президента від чого залежить? Він зверху бачить, що мало людей. Міліція служить президенту. Якби міліція бачила, що тут 300 тисяч людей, півмільйона, вона перейшла б на сторону людей, і президент пішов би у відставку. От у нас такого не було. Тобто наш народ – раб, і він не зміг проявити волю і боротьбу, коли потрібно було це робити», – розповідав Лук'яненко в інтерв'ю автору даної статті у 2015 році [11].

У результаті поразки за масовим піднесенням прийшло розчарування від результатів революційних подій. Одна з учасниць подій Надія Ковтун у 2003 році зазначила: «Ми ж не бачимо результату жодного. І намети ставили, і на землі замерзали, хто поспівчував, крім народу? А що цей народ, він безсилий» [16, 47:56 – 48:09].

Хоч головного результату не досягнуто, «Кучмагейт» зіграв вагому роль в еволюції постсоціалістичної України: пригальмував розвиток авторитаризму та одночасно сприяв появі нових опозиційних партій та громадських організацій. Саме протестні події завадили керівництву держави піти на узурпацію влади шляхом, проторечним президентами Росії та Білорусі. Завдячуючи протесту на виборах у березні 2002 року за партійними списками обрали утричі більше опозиціонерів (171), аніж провладних депутатів (54). Президент сформував парламентську більшість лише завдяки мажоритарникам [17, с. 239].

Акції протесту засвідчили відродження громадської активності після десятиліття «мовчання» [7, с. 34]. Як слушно підкреслив Свєрстюк, «такі акції показують народові, що можна діяти, що він має своє право і що він не є «приреченим бидлом», а він є силою і при певній організації він не домігся, але може домагатися свого» [16, 47:28 – 47:56].

«Справа Гонгадзе» та «Кучмагейт» викликали піднесення інтересу науковців до категорії «громадянське суспільство», яка в радянські часи піддавалася ніщивній критиці, продиктованій ще творами Карла Маркса. «Розбудова громадянського суспільства – важливий крок незалежної України до побудови демократичної правової держави» – про це йшла мова на конференції з проблем громадянського суспільства в Україні, що відбулася у Львівському національному університеті імені Івана Франка 14-15 грудня 2001 року [8, с. 14].

З іншого боку, криза погіршила зовнішньополітичні позиції України та на декілька років пригальмувала євроінтеграційні процеси. «Адепти авторитаризму сповна скористалися шансом зберегти олігархічну «систему Кучми» через союз із комуністами за активної підтримки Росії. Швидко «повернення в Європу» перетворилось у примару» [17, с. 240].

Висновки. Зрештою, впливова міжнародна організація Freedom House у 2001 році знизила рейтинг України як вільної країни з 3 до 4 (найвища оцінка в рейтингу 1, а найнижча – 5). Згідно з пояснювальною запискою до дослідження таке рішення прийнято «через неможливість законодавчої та виконавчої гілок влади ефективно представляти інтереси виборців та збільшення доказів того, що потужні олігархи мають надмірний вплив на державну політику та інститути» [1]. Не змінилися позиції України як лише «частково вільної» і в 2002 [2] та 2003 роках [3].

Події, що сталися на початку XXI століття, запрограмували вектор розвитку громадянського суспільства України на десятиріччя вперед. «Від Майдану до Майдану», різким та хаотичним замість поступового, революційним замість еволюційного – таким триває процес становлення громадянського суспільства і сьогодні.

Список літератури:

1. Ukraine. Freedom in the World 2001. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2001/ukraine> (дата звернення: 10.01.2019).
2. Ukraine. Freedom in the World 2002. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2002/ukraine> (дата звернення: 10.01.2019).
3. Ukraine. Freedom in the World 2003. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2003/ukraine> (дата звернення: 10.01.2019).
4. Гонгадзе vs Кучма. Відео з ефіру програми «Епіцентр» телеканалу «1+1». URL: https://www.youtube.com/watch?v=P_HYvz3g-pM (дата звернення: 10.01.2019).
5. Гонгадзе розкриває подвійне дно Медведчука. Відео з ефіру програми «Епіцентр» телеканалу «1+1». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pX4T5iGKcy8> (дата звернення: 10.01.2019).
6. Гордон: Лучше Кучмы с Путиным не поговорит никто. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ExxRmuFF1Yg> (дата звернення: 11.01.2019).
7. Кажмиркевич П., Бекешкіна І. Підтримка громадянського суспільства в Україні: різні перспективи. Київ, 2012. URL: http://dif.org.ua/modules/pages/files/1342099990_1842.pdf (дата звернення: 10.01.2019). С. 34.
8. Карась А. Громадянське суспільство і Україна: пошук дискурсивного контексту свободи й автентичності. Збірник наукових праць «Громадянське суспільство як здійснення свободи» / за ред. А. Карася. Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. С. 14.
9. Касьянов Г. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування. Український історичний журнал. 2006. № 4. С. 4–15.
10. Касьянов Г. Україна 1991–2007: очерки новейшей истории. Київ: Наш час, 2008. 480 с.
11. Костюк Д. Інтерв'ю з Левком Лук'яненком. Частина 2. URL: <http://www.indivisibleukraine.in.ua/nashi-proekti/istoriya-z-vust-suchasnikiv/52-luk-yanenko2> (дата звернення: 11.01.2019).
12. Кучма: убиство Гонгадзе заказало ЦРУ. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=6e3o2JA3G6k> (дата звернення: 11.01.2019).
13. Мирослава Гонгадзе: «Я вважаю президента Кучму винним в тому, що Георгія немає сьогодні». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JYGgFT0Iy7Q> (дата звернення: 09.01.2019).
14. Непрощені. 1 серія. Розслідування про президентів: Кравчук, Кучма. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3jIS2YcDAks> (дата звернення: 11.01.2019).
15. Новоскольцева Л. Проблема формування громадянського суспільства в незалежній Україні: монографія. Луганськ, 2012. 244 с.
16. Обличчя протесту / Лицо протеста / Face of protest (2003). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Hzyi2bvFOgM> (дата звернення: 11.01.2019).
17. Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (на матеріалах періодики Заходу). К.: Інститут історії України Національної академії наук України. Ужгород: Гражда, 2005. 468 с.

18. Роман Скрыпин, журналист, в программе «Гордон». Выпуск от 03.06.2017. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IbYdqj7LBHY>.

19. Стенограмма аудиозапису, який був отриманий О. Морозом від офіцера СБУ. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2000/11/28/2981375/> (дата звернення: 08.01.2019).

РОЛЬ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В ДВИЖЕНИИ «УКРАИНА БЕЗ КУЧМЫ»

При подготовке статьи применены, в частности, методы устной истории. Использован широкий массив видеоматериалов, которые дали возможность рассказать историю протестных событий «из первых уст». Выделены основные этапы, причины и повод зарождения движения «Украина без Кучмы». Раскрыт моральный аспект проблемы поддержки и сопротивления акций протеста в массовом сознании населения. Выделены главные версии убийства Георгия Гонгадзе и появления «пленок Мельниченко». Выявлена слабость независимых СМИ как важного элемента гражданского общества и другие причины поражения движения. Выяснено, какое влияние оказали данные события на становление гражданского общества и как они повлияли на восприятие Украины в мире.

Ключевые слова: «Украина без Кучмы», гражданское общество, «пленки Мельниченко», СМИ, Георгий Гонгадзе, Леонид Кучма.

SIGNIFICANCE CIVIL SOCIETY IN THE PROTEST SHARES “UKRAINE WITHOUT KUCHMA”

In the preparation of the article, oral history methods have been applied, in particular. The author used a wide array of video materials, which made it possible to tell the story of first-hand protest events. He singled out the main stages, causes and occasion of the origin of the movement “Ukraine without Kuchma”. He revealed the moral aspect of the problem of supporting and resisting protest actions in the mass consciousness of the population. The main versions of the assassination of Hryhoriy Gongadze and the appearance of “Melnichenko’s records” are highlighted. The weakness of independent media as an important element of civil society and other reasons for the defeat of the movement were revealed. It was found out what impact these events had on the formation of civil society and how they influenced the perception of Ukraine in the world.

Key words: civil society, mass media, “Ukraine without Kuchma”, “Melnichenko’s records”, Hryhoriy Gongadze, Leonid Kuchma.

Куліков В.О.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОЧОЮ СИЛОЮ ПІДПРИЄМСТВ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ В ПЕРІОД ІМПЕРСЬКОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

Більшість підприємств важкої промисловості Донбасу з 1870 р. виникали за межами великих міських поселень і тому мали покладатись на міграційну трудову силу. У статті досліджено, як промисловці розв'язували завдання забезпечення підприємств міграційною робочою силою. Зроблено висновок, що завдання залучити трудових мігрантів на підприємства Донбасу загалом можна вважати успішно виконаним. Але промисловці так і не змогли подолати сезонний характер праці та високу мобільність робітників усередині регіону.

Ключові слова: мобільність робітників, міграція, історія Донбасу, Юзівка, кінець XIX – поч. XX ст.

Постановка проблеми. Однією з важливих передумов індустріалізації Донецького басейну в останній чверті XIX ст. стало забезпечення промислових підприємств робочою силою. Попри швидкий технологічний розвиток, багато мускульної сили вимагали видобуток вугілля, топлення та оброблення металу. Тому збільшення обсягів промислового виробництва значною мірою зумовлювалось наявністю достатньої кількості робочих рук. Між тим у 1870-і роки на Донбасі не було великих міст, а щільність населення лишалася доволі низькою. В таких умовах підприємства мали покладатись на міграційну трудову силу, тому залучення й утримання трудових мігрантів перетворилось на одне з найважливіших завдань промисловців. Як промисловці розв'язували проблему забезпечення підприємств робочою силою? Якою мірою в них це виходило? Якою була специфіка переважно міграційного робітництва?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналітичні тексти з проблеми забезпечення робочою силою підприємств важкої промисловості з'явилися вже у другій половині XIX ст. [2; 3]. Промисловці й державні чиновники шукали ефективні засоби залучення та прикріплення робітників до підприємств, тому їм треба було розібратись у ситуації. Оскільки проблема забезпечення підприємств робочою силою залишалась актуальною і в перші десятиріччя радянської влади, то дослідники 1920-х рр. звертались до досвіду імперської доби [18 та ін.]. Пізніше історики додавали окремі аспекти проблеми забезпечення підпри-

ємств робочою силою до загальних праць з історії робітництва чи промисловості [11, с. 95–150; 22, с. 37–66, 21, с. 153–258].

Постановка завдання. Метою цієї статті є вивчення проблеми забезпечення робочою силою підприємств важкої промисловості Донбасу в період імперської індустріалізації, а також підходів сучасників до її вирішення.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення підприємств робочими руками перетворилось на одне з найважливіших завдань промисловців Донбасу від самого початку заснування копалень та заводів. Невипадково забезпечення підприємств трудовими ресурсами разом із завданням розвитку транспортної інфраструктури та збуту продукції були серед основних тем обговорення під час зустрічей З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії – головної представницької організації промисловців регіону [2, с. 368]. Ця проблема залишалася на порядку денному до кінця імперської доби і навіть протягом перших десятиліть радянської [17, с. 5–7].

Джерела зафіксували низку випадків, коли підприємства не могли вийти на бажаний обсяг виробництва через відсутність необхідної кількості робітників. Упродовж 1870-х рр. на нестачу робітників постійно скаржився виконавчий директор Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізничного і рейкового виробництва Джон Юз [14, арк. 16]. Через 35–40 років, у 1912 р. гірничопромисловці нарікали, що, попри дуже сприятливу економічну кон'юнктуру, влітку того року

обсяг видобутку вугілля скоротився на 45% через сезонний відплив робітників і дефіцит робочих рук [5, арк. 82].

Оскільки більшість підприємств важкої промисловості Донецького басейну розташовувались поза межами наявних міських поселень, то вони мали покладатись на трудових мігрантів із навколишніх територій. Абсолютну їх більшість становили селяни, що зумовило специфіку цієї робочої сили: тісні зв'язки із селом, сезонність та висока плинність робітництва.

Формування професійного робітництва відбувалось через поступове розривання зв'язків селян із землею й перетворення на найманих промислових робітників. Дані статистичних обстежень свідчать, що протягом 1870–1914 рр. на Півдні Росії сформувалася верства робітників, які мали слабкий зв'язок із селом і для яких промисловість стала основним джерелом прибутку, але оцінки розміру цієї верстви різні. Вибіркове земське обстеження вугільних підприємств Донбасу середини 1880-х рр. засвідчило, що 21% гірничих робітників зовсім не мали промислового стажу або працювали у промисловості менше року; 42% мали стаж від 1 до 5 років, і 37% мали стаж від 5 років і більше [15, с. 391]. Статистики оцінювали частку постійних робітників у гірничій промисловості Донбасу як менше 40% [16, с. 249; 15, с. 91].

Підрахунки гірничопромисловців Півдня Росії наприкінці 1880-х років показали, що частка професійних робітників (тобто таких, що переважно порвали з селом) у гірничій промисловості Донбасу становила близько 60% [17, с. 337]. Інші сучасники наводили менш оптимістичні дані: за підрахунками санітарного лікаря В.П. Фіалковського, частка постійних робітників Донбасу в 1908 р. становила 29% на вугільних та 3% на металургійних підприємствах [19, с. 29]. Інший санітарний лікар І.І. Лященко частку робітників Донбасу, які остаточно порвали із селом, оцінював у 15-20% [10, с. 272].

Між тим є підстави стверджувати, що протягом 1910-х рр. основою робочої сили вугільних підприємств Донецького басейну стали постійні (професійні) робітники. Дані звіту Товариства допомоги гірничим робітникам Півдня Росії за 1915–1916 рр. свідчать, що 65% робітників, які отримали виплати від Товариства, пропрацювали в гірничій промисловості від 10 до 20 років, 35% – понад 20 років і тільки 1% – менше 10 років. Середній підземний трудовий стаж гірників, які отримали компенсацію, становив 19 років [6, с. 15]. Дослідження сезонності праці гірників Донбасу

кінця XIX – поч. XX ст., яке здійснила Т.Ф. Изместьєва, показало, що протягом 1910-х рр. прояви сезонності праці істотно зменшилися порівняно з тим, що можна було спостерігати на ранніх етапах розвитку вуглевидобутку. На підставі цього Т.Ф. Изместьєва дійшла висновку, що на початку XX ст. основним постачальником робочої сили в кам'яновугільній промисловості Донецького басейну стали постійні робітники [8, с. 73, 76]. Отже, на початку XX ст. у важкій промисловості Донбасу сформувалася доволі велика верства постійних робітників, для яких промисловість була основним джерелом доходу, але багато з них ще зберігали ментальні та опосередковані економічні зв'язки із селом.

Залучення трудових мігрантів на Донбаські підприємства було не єдиним викликом для підприємств. Іншою великою проблемою була висока мобільність робітників всередині регіону, їх частий перехід з одного підприємства на інше. Частку високомобільних робітників, що «постійно рухаються з місця на місце, з копальні в копальню» земські статистики в середині 1880-х років оцінювали у 60% [15, с. 391]. Промисловці причинами високої мобільності робітників вважали їхній непрофесіоналізм та низьку трудову дисципліну. Але низка інших чинників також сприяли високій плинності. Праця на вугільних та металургійних підприємствах була потворно важка, тому багато робітників не витримували і кидали роботу хоча б на деякий час. Часті переходи з одного підприємства на інше ставали не лише способом відпочинку, а також формою протесту проти поганих умов праці й життя, намаганням знайти кращі умови.

Сезонність праці й висока плинність робітників спричиняли додаткові витрати для підприємств і низьку продуктивність праці. Висока плинність була невигідна і для самих робітників, оскільки вони витрачали дуже багато часу на пошук роботи та перехід з одного робочого місця на інше. Але попри всі зусилля промисловців, проблема сезонності й високої плинності робочої сили так і не була подолана і засмучувала підприємців до кінця імперського періоду.

Щоб запобігти спаду виробництва через несподіване полишення працівниками робочих місць, компаніям доводилось тримати робітників «із запасом». Це призводило до додаткових витрат на зарплату та соціальну інфраструктуру, яких за інших обставин можна було б уникнути.

Ще одним негативним наслідком високої плинності робітництва було переважання робітників із малим досвідом роботи в промисловості та низькою

кваліфікацією. Недосвідчені робітники були менш продуктивні порівняно з досвідченими, а також частіше ставали жертвами виробничого травматизму. А часті переходи робітника з одного підприємства на інше призводили до ще більшого зниження продуктивності робітника, оскільки, вирішивши звільнитись, робітник останні два тижні працював абияк, а на новому місці потребував часу, щоб пристосуватись до нових умов [18, с. 23].

Одним із засобів подолання нерозвиненості ринку праці було використання послуг агентів із найму робітників або передача компанією частини її виробничих процесів стороннім виконавцям-підрядникам на умовах субпідряду [13, с. 106]. Вербувальники (незалежні або такі, що працювали на компанії) ходили по селах і містах і запрошували на роботу, пропонуючи сплатити транспортні витрати за рахунок компанії, які робітник потім мав відпрацювати [7, с. 7]. Новоросійське товариство, найбільший приватний промисловий виробник у регіоні, користалося з послуг таких агентів із перших років роботи. У 1874 р. адміністрація підприємства відправила вербувальників за тисячу кілометрів у місто Муром Володимирської губернії, де в той час закрилась низка дрібних металообробних підприємств і можна було знайти потенційних робітників для металургійного заводу, який шойно розпочав роботу. Після заворушення 1892 р. в Юзівці, що супроводжувалось масовим насильством, чисельність робітників Новоросійського товариства зменшилася з 6 754 до 4 938. Тому агенти Новоросійського товариства були виряджені в Казань (за 1 500 км від Юзівки) для найму приблизно тисячі татар як сезонних робітників [21, с. 234–235].

Підрядники зобов'язувались забезпечити комплект робітників для виконання певного обсягу робіт на підприємстві. Вони отримували від підприємства плату за виконані роботи й потім розраховувались із робітниками. Користування послугами підрядників дозволяло управителям підприємств уникнути безпосередніх зносин із робітниками [7, с. 90]. Але часто це створювало конфліктні ситуації, оскільки підрядники дурили на гроші робітників і вдавались до інших форми шахрайства. Тому з 1890-х рр. під тиском робітничого руху підприємства поступово позбавляються інституту підрядників та переходять на індивідуальне контрагування робітників.

Важливим засобом залучити та утримати робітників стало створення при підприємствах робітничих поселень. Вони зазвичай виникали при таких підприємствах, що були розташовані

далеко від великих населених пунктів, але максимально близько до мінеральних ресурсів. Потреба розмішувати робітників у пішохідній доступності від заводу або копальні ставила перед компаніями завдання – будувати помешкання для працівників.

Заводські й шахтарські поселення починались із організації тимчасових помешкань для будівельників підприємства, потім з'являлась крамниця, адміністративні будівлі та інша базова інфраструктура. Згодом компанія будувала помешкання для робітників або надавала ділянки під забудову самим робітникам або підрядникам [12]. Разом із побудовою житла для робітників підприємства мали забезпечити санітарні умови. Турбота про санітарний стан поселень зумовлювалась не тільки естетичними міркуваннями. Антисанітарія підривала здоров'я робітників, сприяла поширенню епідемії і могла привести до перебоїв у виробництві. Коли в поселенні з'являлися сімейні робітники, населення ставало більш сталим. Відповідно змінювалась інфраструктура: збільшувалась частка сімейних будинків, з'являлися школи, рекреаційні заклади. Розвиток соціальної інфраструктури коштував дорого, але краща, ніж у конкурентів, соціальна інфраструктура приваблювала кваліфікованих робітників і надавала конкурентні переваги на ринку праці.

Особливістю промислового ринку праці Російської імперії була його слабка координація. І наймані, і наймачі мали обмежену інформацію про ситуацію на ринку праці. Шукачі роботи одержували деяку інформацію про ринок праці з різних джерел: від агентів, з газет, а головне – від родичів і знайомих, які працювали на підприємствах. Ці канали інформації працювали повільно і не могли швидко реагувати на динамічні потреби ринку. Часто заробітчани вирушали на пошук роботи взагалі без заздалегідь визначеного пункту призначення, сподіваючись знайти роботу або в сільському господарстві, або в промисловості [20, с. 36]. Багато заробітчан вирушали в дорогу з обмеженим бюджетом, тому всю або частину відстані, нерідко кілька сотень кілометрів, долали пішки. Також у разі втрати роботи робітник часто не мав достатньо коштів пересуватися залізницею і йшов пішки, подекуди харчуючись із милостині [4, с. 101, 125]. На шляху до заводів півдня імперії шукачі роботи мусили долати складний і тривалий шлях, тижнями ночуючи на вулиці як доведеться, перш ніж їм вдавалось найнятися на роботу [9, с. 139].

На відсутність адекватної інформації в шукачів роботи про попит на робочі руки говорив і

керівник Лозово-Севастопольської залізниці у 1889 р. в доповіді 3'їзду гірничопромисловців у Харкові. Він звертав увагу на те, що сезонні робітники переважно користувалися минулорічною інформацією про ринок праці, яка не відображала реального попиту на робочі руки. Це призводило до надмірної концентрації робітників в одних місцях і їхньої нестачі в інших [17, с. 171]. Через погану інформованість про ситуацію на ринку праці шукачі роботи втрачали багато часу на її пошук, або, мовою економічної науки, транзакційні витрати на ринку праці були дуже високі.

Проблема низької координації трудового ринку неодноразово обговорювалась на з'їздах гірничопромисловців півдня Росії. На 14 з'їзді 1889 р. були заслухані доповіді інженерів Ф. Баталіна та Є. Таскіна, які запропонували заснувати центральне робітниче бюро в Москві, що мало б агентів на залізничних станціях для ведення обліку трудових мігрантів. Кожен промисловець міг би затребувати необхідну кількість робітників через це бюро [17, с. 173]. На 20 з'їзді 1895 р. гірничопромисловці прийняли рішення про заснування в Харкові контори для найму робітників. Учасники 24 з'їзду 1899 р. домовились про заснування Комітету для полегшення пошуку робітників для гірничопромисловців, у який, крім представників гірничозаводських підприємств півдня Росії, мали входити також представники місцевої влади, Гірничого департаменту, міністерств фінансів та шляхів сполучень. Однак промислова рецесія 1900–1903 рр. змусила промисловців від-

класти реалізацію проекту робітничого бюро. Знов питання про регулювання ринку праці та заснування координаційного центру обговорюється на 30 та 31 з'їздах 1904–1905 рр. 1906 р. гірничопромисловці затвердили статут «Бюро з пошуку робітників для гірничопромислових підприємств півдня Росії», однак проект так і не було реалізовано [1, с. 91–94].

Висновки. Отже, забезпечення робітниками підприємств важкої промисловості Донбасу в період імперської індустріалізації було для промисловців великим випробуванням. Оскільки більшість цих підприємств виникли за межами великих міських поселень, вони мали покладатись на міграційну трудову силу. Для забезпечення виробництва потрібною кількістю робочих рук підприємства користалися послугами агентів із найму, а також широко практикували принцип підрядних робіт. Між тим вони вкладали кошти у створення привабливих умов для робітників, що мало покращити їхні конкурентні позиції на ринку праці. Якщо завдання залучення трудових мігрантів на підприємства Донбасу загалом можна вважати успішно виконаним, то сезонний вплив робітників та їхню високу мобільність усередині регіону промисловці так і не змогли подолати до кінця імперської доби. Це було пов'язано з перехідним характером промисловості від дрібної, напівкустарної, кустарної до масової фабрично-заводської, а робітництва – від сезонного, частково зайнятого у сільському господарстві, до професійного, відірваного від села.

Список літератури:

1. Авдаков Н.С. Доклад комиссии XXXVII Съезду горнопромышленников юга России по второму вопросу программы «О современном положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна». Харьков: типо-лит. П.Д. Калугина. 1912. 37 с.
2. Авдаков Н.С. Каменноугольная промышленность и ископаемые горючие материалы на Всероссийской промышленно-художественной выставке в Москве 1882 года. Южно-русский горный листок. 1882. Т. 5. № 56. С. 366–382.
3. Авдаков Н.С. О мерах к обеспечению горных промыслов рабочими руками и об урегулировании продажи водки в районе горных промыслов. Труды XVIII Съезда горнопромышленников Юга России. Харьков, 1904. С. 328–380.
4. Ворошилов К.Е. Рассказы о жизни (Воспоминания). Кн. 1. Москва: Политиздат, 1968. 368 с.
5. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 3: Отчет Совета Съезда XXXVII Съезду Горнопромышленников Юга России.
6. Доклад и отчет совета Общества пособия горнорабочим Юга России за 1915–1916 год. Харьков: б.и., 1916. 80 с.
7. Закс А.Б. Труд и быт рабочих Донбасса. Историко-бытовые экспедиции. 1951–1953: Материалы по истории пролетариата и крестьянства России конца XIX – начала XX века. 1951–1953 / Ред. А.М. Панкратова. Москва: Госиздат, 1955. С. 80–108.
8. Измествьева Т.Ф. Сезонный труд. Источники, приёмы анализа, результаты (на примере угледобывающей промышленности Донбасса начала XX в.). Историческая информатика. Информационные технологии и математические методы в исторических исследованиях и образовании. 2013. № 2. С. 62–79.

9. Конторович Н.Л. О частных ночлежках и сети ночлежно-продовольственных пунктов. Труды XI-го Губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии. 20–29-го марта 1914 г. Т. 4. Екатеринослав: тип. К. А. Андрущенко, 1914. С. 135–157.
10. Лященко И.И. Условия труда на рудниках Донецкого бассейна. Общественный врач. 1914. № 3. С. 422–438.
11. Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XIX веке. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963. 256 с.
12. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / М.С. Ільченко та ін. Львів: ФОП Шумилович, 2018. 244 с.
13. Рагозин Е.И. Железо и уголь на Юге России. С.-Петербург: тип. И. Гольдберга, 1895. 192 с.
14. РГИА. Ф. 37. Оп. 53. Д. 746: Об устройстве Новороссийским обществом завода.
15. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 3: Славяносербский уезд. Екатеринослав: тип. Я.М. Чаусского, 1886. 591 с.
16. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 2: Бахмутский уезд. Екатеринослав: тип. Я.М. Чаусского, 1886. 1092 с.
17. Труды XIV Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове с 10 по 24 нояб. 1889 года. Харьков, 1890. LXVIII, 560 с.
18. Турубинер М. На борьбу с текучестью рабочей силы в Донбассе. Харьков: Украинский работник, 1931. 68 с.
19. Фиалковский В.П. О движении рабочих на промышленных предприятиях Екатеринославской губернии. Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. 1909. № 8. С. 29–30.
20. Ярошко А.А. Рабочий вопрос на Юге. Его прошедшее, настоящее и будущее. Москва: типо-лит. Т-ва Кушнерев и Ко, 1894. 217 с.
21. Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution, Vol. I: Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924. Princeton: Princeton University Press, 1994. 544 с.
22. Wynn C. Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia. Princeton: Princeton University Press, 1992. 316 с.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ РАБОЧЕЙ СИЛОЙ ПРЕДПРИЯТИЙ ТЯЖЕЛОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ДОНБАССА В ПЕРИОД ИМПЕРСКОЙ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ

Большинство предприятий тяжелой промышленности Донбасса с 1870 г. возникли за пределами крупных городских поселений и поэтому полагались на миграционную рабочую силу. В статье показано, как промышленники решали задачи обеспечения предприятий рабочими руками. Сделан вывод, что задача привлечения трудовых мигрантов на предприятия Донбасса в целом была выполнена успешно. Но промышленникам так и не удалось преодолеть сезонный характер работы и высокую мобильность рабочих внутри региона.

Ключевые слова: мобильность рабочей силы, миграция, история Донбасса, Юзовка, конец XIX – нач. XX в.

SUPPLY OF LABOR FOR THE ENTERPRISES IN THE DONBAS DURING THE IMPERIAL INDUSTRIALIZATION

Most of mining and manufacturing enterprises of the Donbas were established outside the large urban settlements and therefore relied on migrant workers. The paper explains how industrialists solved the problem of supplying their enterprises with the workforce. It argues that in general the businesses succeeded in attracting labor workers to the Donbas. However, they failed to overcome the seasonal nature of work and the high mobility of workers within the region.

Key words: labor mobility, migration, history of Donbas, Iuzovka, late 19th – early 20th century.

Левенець О.М.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В СЕРЕДИНІ 60-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 70-Х РР. ХХ СТ.

Публікація відображає результати науково-історичного дослідження, темою якого є викладання іноземних мов у загальноосвітніх школах Волинської області в середині 60-х – першій половині 70-х рр. ХХ ст. У статті описані і охарактеризовані процеси, що впливали на викладання іноземних мов у школах області. Наведено дані щодо кадрового і матеріально-технічного забезпечення процесу викладання іноземних мов. Охарактеризовані деякі аспекти методики викладання іноземних мов, роль іноземної мови як дидактичної одиниці для проведення виховної роботи в радянській школі. Під час дослідження даної теми були залучені архівні дані, методико-дидактична література 60-х – 70-х рр. ХХ ст., сучасна історіографія, а також свідчення тогочасних вчителів.

Ключові слова: іноземна мова, англійська мова, німецька мова, французька мова, іспанська мова, викладання, школа, вчителі, Волинська область.

Постановка проблеми. Іноземна мова завжди була важливою складовою частиною навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі. Не виключенням є й радянський етап вітчизняної історії. Викладання іноземних мов у тогочасних загальноосвітніх школах Волинської області мало свої особливості, які були спричинені багатьма об'єктивними і суб'єктивними обставинами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній українській історіографії є чимало наукових робіт, які висвітлюють окремі аспекти історії викладання іноземних мов в Україні. Однак публікації, які б відображали процес викладання іноземних мов у радянський час, на регіональному рівні практично відсутні, а для того, щоб краще висвітлити проблему, варто було б дослідити цей процес і у Волинській області.

Постановка завдання. Основне завдання даної роботи полягає в тому, аби продемонструвати тогочасне викладання іноземних мов та його особливості в школах Волинської області в зазначений час.

Виклад основного матеріалу дослідження. Станом на початок 1964–1965 н. р. у Волинській області працювало 127 середніх і 438 восьмирічних шкіл [6, арк. 129]. У цьому ж навчальному році в області працювало 605 вчителів іноземної мови, з них 358 – з вищою освітою, 75 – із неповною вищою, 74 – із середньою спеціальною

(в тому числі із середньою педагогічною), і 98 – із загальною середньою освітою [7, арк. 40–41]. Однак такої кількості вчителів для шкіл області не вистачало. Гостра нестача вчителів цієї педагогічної спеціальності ще відчувалась і впродовж всієї другої половини 60-х рр. ХХ ст. Особливо катастрофічного характеру ця нестача набула у школах сільської місцевості. А тому, аби вирішити дану проблему, на посади вчителів іноземних мов у ЗОШ призначали осіб, які не мали відповідного педагогічного фаху, але володіли тією чи іншою іноземною мовою [43; 45; 48]. Ця особливість, відповідно, відобразилась на якості викладання. Як пригадує учениця старших класів Мирненської СШ Горохівського р-ну середини 60-х рр. минулого століття А. Зубко (нині Гришук), «в нас тоді німецьку мову викладала зовсім молода дівчина, яка сама ту мову не знала. Вона рік чи два роки, як закінчила школу, і її направили до нас із Берестечка. Вона, мабуть, була ще й хвора, тому що засинала на тих уроках. Чесне слово, сяде так за вчительський стіл, підіпреться і дрімає собі» [43].

Основним і найважливішим фактором, який визначав, яка іноземна мова викладатиметься в тій чи іншій школі, був кадровий фактор. Тобто вибір викладання якоїсь іноземної мови залежав від наявності фахівця з тієї чи іншої іноземної мови, або людини, яка володіла тією чи іншою мовою і могла бути призначеною на посаду вчителя, навіть

якщо й не мала відповідної освіти. В більшості сільських шкіл викладалась німецька мова, а в більшості міських шкіл – англійська. До прикладу, в Горохівському р-ні станом на 1966–1967 н. р. у 46 школах викладалась німецька мова, в 12 школах – англійська, в 3 школах – французька мова [10, арк. 113 зв.]. Загальнообласний показник становив: у 460 школах викладалась німецька мова, у 145 школах викладалась англійська, і у 68 школах викладалась французька мова [8, арк. 14 зв.]. По селах області люди, якщо й знали іноземну мову, то переважно німецьку. Це пов'язано з тим, що до 1918 р. Волинь межувала з Австро-Угорською імперією, в якій державною мовою була німецька мова, а в міжвоєнний період на території Волині існували школи німецької національної меншини, в яких, відповідно, й викладалась німецька мова [39, с. 218–220]. Окрім того, 1941–1944 рр. – час німецької окупації, а це збільшило кількість людей, які володіли німецькою мовою хоча б на розмовному рівні [36, с. 257–262; 41, с. 82]. Отож так історично склалось, що німецька мова на Волині була найбільш поширеною з іноземних мов, аніж будь-яка інша. Ті люди, які хоча б на початковому рівні володіли німецькою мовою, працевлаштовувались у сільські школи вчителями німецької мови в післявоєнний час [43; 44; 48].

Щодо англійської мови, то вона в більшості викладалась у міських школах, а її викладання забезпечували переважно вчителі з вищою, неповною вищою освітою, або принаймні з високим рівнем володіння мовою. Тобто висококваліфіковані вчителі англійської мови, які не бажали йти працювати в сільські школи, а намагались працевлаштуватись у міських школах. Таким чином, можна відзначити, що в певній мірі, на той час, міські вчителі іноземних мов відрізнялись від сільських вчителів іноземної мови: рівнем освіти, наявністю відповідного фаху, вищою професійною компетенцією тощо. Хоча і серед сільських вчителів траплялись вчителі іноземної мови з вищою освітою і високою кваліфікацією, але це була рідкість, принаймні на середину 60-х рр. ХХ ст.

Проте були й райони у Волинській області, в яких спостерігалась інша особливість у викладанні іноземних мов, – Іваничівський р-н та Локачинський р-н. Саме в цих районах було найбільше сільських шкіл, в яких викладалось паралельно 2 іноземні мови (на вибір). До прикладу, в Затурцівській СШ, Холопичівській СШ Локачинського р-ну викладались німецька і французька мови, в Локачинській СШ викладались німецька, французька і англійська мови. В Іваничівському р-ні

у СШ № 1 смт Іваничі викладалась німецька і англійська мови, в Іваничівській СШ № 2 викладались німецька, англійська і французька мови, в Іваничівській СШ-інтернаті викладалась німецька і англійська мови, в Павлівській СШ викладалась німецька і французька, в Литовежській СШ і в Поромівській СШ викладались німецька і англійська, у Колонській СШ – німецька і французька [11, арк. 172 зв.–174 зв.].

Кадрове забезпечення тогочасних шкіл Волинської області вчителями іноземних мов мало свої особливості. До початку 70-х рр. ХХ ст. більшість вчителів іноземних мов із вищою освітою за походженням були не корінними волинянами, а направлені свого часу з інших областей і республік СРСР. Ця особливість впливала на інтенсивність плинності педагогічних кадрів у сільських школах, а це, у свою чергу, впливало на зміну іноземної мови викладання. Молоді вчителі, яких направляли в область, відпрацьовували 3 роки і повертались додому, на їхнє місце направляли інших молодих спеціалістів (нерідко – вчителів іншої іноземної мови). Відповідно, й школи переводили на викладання іншої іноземної мови. Другою причиною коливання кількості шкіл із викладанням тієї чи іншої іноземної мови було запровадження та скасування паралельного викладання іноземної мови та другої іноземної мови в окремих школах.

Станом на 1971–1972 н. р. у 451 ЗОШ Волинської області викладалась німецька мова, у 249 школах викладалась англійська мова, у 80 школах – французька, а іспанська мова – лише у 2 школах [15, арк. 50 зв.]. У наступному 1972–1973 н. р. цей показник змінився і становив: у 427 школах викладалась німецька мова, у 215 школах викладалась англійська мова, у 78 школах викладалась французька мова та у 2 школах викладалась іспанська мова [19, арк. 49 зв.].

На початку 70-х рр. ХХ ст. в області спостерігалась тенденція до поступового збільшення кількості сільських шкіл, які переходили на викладання англійської мови замість німецької. Це пояснюється тим, що керівництво Волинського обласного відділу народної освіти впродовж останньої третини 60-х – 70-х рр. ХХ ст. намагалось замінити вчителів іноземної мови, які не мали відповідної освіти (переважно вчителів німецької мови) на вчителів іноземної мови з відповідною освітою (переважно вчителів англійської мови). До прикладу, з 1 вересня 1973 р. в Жиричівській СШ і Здомишлянській ВШ Ратнівського р-ну розпочалось викладання англійської

мови, де до цього викладалась німецька. У тому ж році аналогічний перехід відбувся у Черченській СШ і Видертській ВШ Камінь-Каширського р-ну [25, арк. 7–8]. У тогочасному Любомльському р-ні 6 шкіл перейшли на викладання англійської мови замість німецької [26, арк. 9]. У Турійському р-ні 2 школи також перейшли на викладання англійської мови. Аналогічна ситуація спостерігалась і в інших районах області [27, арк. 11]. Всього по області в підготовці до 1973–1974 н. р. 12 шкіл перейшли на викладання англійської мови замість німецької та 5 шкіл – на викладання французької замість німецької. Внаслідок часткових змін викладання іноземних мов ситуація в області станом на 1973–1974 н. р. виглядала так: німецька мова викладалась у 421 школі, англійська – у 218 школах, французька – у 78 школах, іспанська мова – у 3 школах. А вже в наступному 1974–1975 н. р. показник ще змінився і становив: у 504 школах викладалась німецька мова, у 229 школах викладалась англійська, в 79 школах викладалась французька, і в 3 школах викладалась іспанська мова [31, арк. 53]. Цей показник у районах виглядав таким чином: викладання німецької мови переважало у школах Ратнівського, Камінь-Каширського, Любешівського, Любомльського, Старовижівського, Турійського, Іваничівського, Маневицького, Рожищенського, Ківерцівського, Володимир-Волинського, Локачинського, Луцького і Горохівського районів. Натомість викладання англійської мови переважало тільки в школах Ковельського р-ну, а також у міських школах (Луцька, Ковеля, Нововолинська та Володимир-Волинського), проте тут були класи, в яких паралельно викладались й інші мови (німецька, французька та іспанська). Збільшення шкіл, в яких викладалась німецька і англійська мови, пов'язане з тим, що в багатьох школах області, навіть у сільських школах, впроваджувалось паралельне викладання двох або й трьох іноземних мов [31, арк. 53]. Вивчення англійської мови вважалося престижнішим і перспективнішим [44; 47]. У першій половині 70-х рр. ХХ ст. батьки учнів неодноразово звертались із проханням до директорів шкіл і завідувачів відділів народної освіти про переведення дітей на вивчення саме англійської мови як іноземної. Відомо, що такі випадки траплялись у Луцькому, Рожищенському і Старовижівському р-нах [17, арк. 35–35 зв.].

Станом на січень 1973 р. в області працювало 803 вчителі іноземної мови (без директорів і завучів шкіл), із них 415 вчителів англійської мови, 302 вчителі німецької мови, 86 вчителів французь-

кої мови та 3 вчителі іспанської мови [29, арк. 2]. Станом на 15 листопада 1973 р. в області в ЗОШ працювало 617 вчителів, які мали вищу освіту і фах вчителя (викладача) тієї чи іншої іноземної мови. З них 93 закінчили державні університети і 524 особи, які здобули фах у педагогічних інститутах. Диплом, отриманий у державному університеті, вважався більш престижним, ніж диплом випускника педагогічного інституту, хоча складнощів із працевлаштуванням не було, особливо в північних районах області [30, арк. 9].

У 1969–1970 н. р. було запроваджено викладання іноземної мови у школах за новою програмою в V класі. У порівнянні з попередньою навчальною програмою ця програма була більш практичною, вона краще розвивала усне мовлення учнів, фонетичні та орфоепічні особливості іноземної мови. Проте головний її недолік полягав у тому, що вона була розрахована на 4 тижневі години, а навчання проводилось лише 3 уроки на тиждень, що створювало для вчителів ряд незручностей і плутанину з темами уроків [13, арк. 64]. Також вчителі висловлювали побажання, що краще було б якби ілюстрації в підручниках були кольорові [12, арк. 32].

Впродовж другої половини 60-х – середини 70-х рр. ХХ ст. керівництво Волинського обласного відділу народної освіти вживало всіляких заходів, аби якомога більше учнів ЗОШ області вивчали англійську мову [38, с. 65]. Незважаючи на той факт, що шкіл у яких викладалась англійська мова було значно менше, ніж шкіл у яких викладалась німецька мова, починаючи з 1974–1975 н. р. кількість учнів які вивчали англійську мову стала більшою і в цьому ж навчальному році становила 47761 учень (45.9 % від загальної кількості учнів ЗОШ, які вивчали іноземну мову). Ця особливість, пояснюється тим, що англійська мова викладалась переважно у міських та селищних школах, де були класи-паралелі з великою учнівською наповненістю [31, арк. 53].

На початку і в середині 70-х рр. ХХ ст. в області спостерігалось незначне збільшення кількості шкіл, в яких викладалась французька мова як іноземна. Ця особливість пов'язана з тим, що чимало педагогічних інститутів і державних університетів випускали фахівців за спеціальністю «Французька мова», в тому числі й Львівський державний університет імені І. Франка, який частково забезпечував школи області педагогічними кадрами. Станом на 1974–1975 н. р. найбільше шкіл, в яких викладалась французька мова, було в Ківерцівському р-ні – 17 шкіл і в Любомль-

ському – 9 шкіл, в Старовижівському і Ковельському р-нах – по 8 шкіл, у м. Луцьку французька мова викладалась у 6 школах. Натомість у Володимир-Волинському, Любешівському і Маневицькому р-нах не було жодної школи з викладанням цієї мови [32, арк. 153].

Високим рівнем викладання відзначались й окремі школи в районах. До прикладу, серед шкіл Старовижівського р-ну найкраще іноземні мови викладались у Старовижівській СШ. У ній паралельно викладались 3 іноземні мови (німецька, англійська і французька). На високому методичному рівні в цій школі викладалась французька мова. Її тут викладала ще з 1952 р. досвідчений педагог Л. Кокошко, і за наступні 20 років її випускники досягли високих результатів, зокрема: 14 випускників цієї школи навчались у Київському державному педагогічному інституті іноземних мов, В. Хлопук викладав у Київському державному університеті імені Т. Шевченка, Н. Філюк була перекладачем інституту геронтології, А. Паятій з 1970–1972 рр. працював перекладачем французької мови в Алжирі. Окрім того, випускники Г. Баран, Г. Балабан і Г. Вевренюк також працювали вчителями французької мови [17, арк. 35].

Викладання іспанської мови на той час у школах Волинської області було рідкісним явищем. В області її розпочали викладати тільки з 1969–1970 н. р. в 2 школах (Володимир-Волинська СШ № 2 і Нововолинська ВШ № 7). Із 1973–1974 н. р. до цього переліку шкіл додалась ще Нововолинська СШ № 2. Проте викладання іспанської мови в цих школах не було надто результативним. Це пояснюється декількома причинами. По-перше, великою наповненістю класів учнями. Середньостатистична наповненість класів учнями, в яких викладалась іспанська мова: в Нововолинській ВШ № 7 становила 30 учнів, у Нововолинській СШ № 2 – 33 учні [24, арк. 392–393], а у Володимир-Волинській СШ № 2 – 36 учнів. Поділ класів на учнівські підгрупи для вивчення іноземної мови в цих школах не здійснювався. По-друге – незадовільним матеріально-технічним забезпеченням цих шкіл. По-третє – дефіцитом відповідної навчально-методичної літератури [23, арк. 52].

Із середини 60-х рр. XX ст. в області працювали 3 ЗОШ із поглибленим викладанням англійської мови (Луцька СШ № 1, Луцька СШ № 5 і Ковельська СШ № 1). У цих школах були організовані спеціалізовані лінгвістичні класи, де відбувалось поглиблене викладання англійської мови. Проте найкращі результати демонстру-

вали педагоги Луцької СШ № 1. У ній працювали досвідчені вчителі, майстри педагогічної справи: Л. Немировська, В. Боброва, Х. Корхот, Л. Кварцяна. Ця школа вважалась найкращою в області з викладання англійської мови [40, с. 53–59].

Ще з першої половини 60-х рр. XX ст. керівництво Волинського обласного відділу народної освіти намагалось втілити на практиці надскладне, як для того часу, завдання – впровадити викладання ряду шкільних предметів у старших класах іноземною мовою [38, с. 65–66]. Реалізація цієї ідеї з початку 60-х рр. XX ст. постійно відкладалась через різні причини, передовсім через відсутність вчителів іноземної мови, які бажали б і головне – могли б проводити таку викладацьку практику. Навіть із числа вчителів іноземної мови, які викладали в спеціалізованих лінгвістичних класах, не було багато вчителів, які могли б займатись такою специфічною викладацькою роботою на належному рівні, окрім вчителя англійської мови Ковельської СШ №1 О. Прищепи. Адже вона мала дві педагогічні професії з вищими освітами (вчитель англійської мови і вчитель географії). Тому передбачалось, що саме вона викладатиме географію англійською мовою в старших класах [5, арк. 78]. Викладання предметів іноземною мовою розпочалось тільки з 1966–1967 н. р. в 2 школах: Луцькій СШ № 1 і Луцькій СШ № 5. Чому до цього переліку не потрапила Ковельська СШ № 1 достеменно не відомо [9, арк. 19 зв.].

Школи з поглибленим викладанням іноземних мов давали хороші результати. До прикладу, 42 випускники спеціалізованих лінгвістичних класів Луцької СШ № 1 з 1968 р. (першого випуску учнів зі спеціалізованих класів) по 1973 р. були зараховані студентами факультетів англійської мови різних ВНЗ [33, арк. 30].

Досить цікавою була організація навчання і методика викладання англійської мови, яку практикували тогочасні вчителі спеціалізованих лінгвістичних класів Луцької СШ № 1. Кожен клас ділився на 3 окремі підгрупи по 10–12 учнів у підгрупі. З початку 70-х рр. XX ст. уроки проходили в лінгафонних кабінетах, де на кожного учня був окремий звукотехнічний пристрій із мікрофоном, навушниками і колонками на клас, який дозволяв записувати і відтворювати звук. Для постановки правильної вимови, фонетичних та орфоепічних особливостей мови також використовувалась звукозаписуюча апаратура лінгафонного кабінету. Спочатку вчитель записувала звуковий текст, а потім діти його прослуховували і повторювали. Також практикувався інший метод: учні на уроці

по черзі записували на диктофон текст, який вони вивчили дома, потім його прослуховували і аналізували правильність вимови окремих звуків, слів тощо. Як відзначає вчитель англійської мови Луцької СШ № 1, яка викладала у спеціалізованих лінгвістичних класах у кінці 60-х – початку 90-х рр. ХХ ст., Л. Кварцяна, «тоді при викладанні англійської мови особлива увага зверталась на викладання фонетики. У нас урок починався з фонетичної зарядки. Я на дошці давала маленькі віршики на вимову різних звуків, і кожен учень мусив вимовити» [44]. Якість викладання англійської мови у спеціалізованих лінгвістичних класах контролювала завуч школи (вчитель англійської мови, вчитель-методист) Л. Немировська, тому вони завжди проходили на високому науково-методичному рівні [2, арк. 105].

Викладання ряду предметів іноземною мовою також розглянемо на прикладі Луцької СШ № 1. Англійською мовою в цій школі розпочали викладати 2 загальношкільні предмети (математику і біологію) та 4 спецкурси: «Література Англії і Америки», «Краєзнавство Англії», «Ділове мовлення» і «Технічний переклад». Викладання математики і біології англійською мовою здійснювали спеціально направлені в цю школу вчителі зі Львова. Викладання цих двох предметів було своєрідним педагогічно-дидактичним експериментом. Після одного року проведення такого експерименту на розширеному засіданні педагогічної ради школи дійшли висновку, що даний експеримент себе не виправдовує через те, що учням дуже складно дається таке навчання, а рівень засвоєння навчального матеріалу – надто низький. Після чого цей педагогічно-дидактичний експеримент було згорнуто. Щодо викладання спецкурсів, то результати були більш вдалимими. Ці спецкурси викладались вчителями англійської мови цієї ж школи (Л. Кварцяною, Х. Корхот, В. Боброва та ін.). Спецкурс «Література Англії і Америки» передбачав вивчення біографій літературних діячів Англії і США, їх творів, художньо-літературний критичний аналіз прози та поезії. По суті, це було викладання літератури цих країн англійською мовою. В цілому викладання даного спецкурсу подобалось учням, і результати були непогані. Спецкурс «Краєзнавство Англії» – це набір тем з історії та культури Англії, її звичаїв і традицій. Він був цікавим, легким для сприйняття учнями, пізнавально-інформативним і досить результативним на предмет засвоєння учнями знань. «Ділове мовлення» був складнішим спецкурсом і передбачав засвоєння учнями великої кількості сус-

пільно-політичних лексичних одиниць. Спецкурс «Технічний переклад» був найскладнішим спецкурсом і передбачав засвоєння учнями технічної лексики і спеціалізованої термінології, а також її перекладу [44].

Упродовж 1972–1973 рр. керівництво Ново-волинського міського відділу народної освіти неодноразово подавало службове клопотання в Міністерство освіти УРСР і Волинський обласний відділ народної освіти про те, аби отримати дозвіл на викладання ряду предметів у старших класах англійською мовою в Нововолинській СШ № 6. Згодом відповідно до рішення виконавчого комітету Нововолинської міської ради депутатів трудящих № 178 від 25 вересня 1973 р. Нововолинську СШ № 6 було реорганізовано в середню школу з викладанням ряду предметів англійською мовою [28, арк. 118].

На початку 70-х рр. ХХ ст. у школах збільшилась кількість шкільних факультативних курсів з іноземної мови [16, арк. 75]. Станом на 1973–1974 н. р. в області факультативні курси з іноземної мови лише у VII–X класах проводились у 137 школах (із них у 81 міській школі і в 56 школах сільської місцевості) [22, арк. 48].

Оскільки на початку 70-х рр. ХХ ст. навчально-виховна робота масово починає здійснюватися за допомогою кабінетної системи, то й, відповідно, надалі при школах обладнувались навчальні кабінети, в тому числі й кабінети іноземної мови. У 1972–1973 н. р. в області при ЗОШ було всього лише 14 лінгафонних кабінетів, 4 з яких були обладнані при сільських школах [19, арк. 48 зв.]. У наступному 1973–1974 н. р. при 42 міських школах були кабінети іноземної мови, в тому числі 15 шкіл мали лінгафонні кабінети. У 37 сільських школах також були обладнані кабінети іноземної мови, в тому числі 7 шкіл мали лінгафонні кабінети. Проте не слід вважати, що кабінети іноземної мови і лінгафонні кабінети були забезпечені найновішим тогочасним навчальним обладнанням. Найчастіше обладнання тогочасного кабінету іноземної мови становило: класна кімната, в якій зберігались підручники з іноземної мови, десяток, або декілька десятків найменувань навчально-методичної літератури, роздатковий матеріал, іншомовні тексти, на стінах висіли відповідні стенди і таблиці, зазвичай із граматики іноземної мови, а також портрети літературних діячів. Обладнання лінгафонних кабінетів розпочалось тільки на початку 70-х рр. минулого століття. Їх забезпечення становили патефони з пластинками, епідіаскопи, магнітофони, радіоприймачі, кіно-

проектори [20, арк. 42; 44]. Хоча навіть у тих школах, в яких були облаштовані лінгафонні кабінети, вони не завжди використовувались за тією причиною, що електронно-технічне обладнання часто було несправним і навіть списаним із різних причин. До прикладу, в 1974 р. у лінгафонному кабінеті Нововолинської СШ № 2 епідіаскоп не використовувався під час уроків тому, що був технічно несправним. Таких прикладів у школах області на той час було немало [35, арк. 102].

Організацію навчання і методику викладання іноземних мов у масових ЗОШ у той час складно характеризувати. В міських школах у зв'язку з кращим матеріально-технічним і кадровим забезпеченням викладання іноземних мов відбувалось краще. У сільських школах – гірше. В більшості шкіл не здійснювався поділ класів на окремі підгрупи для уроків іноземної мови, навіть незважаючи на велику наповненість класів. Також деякі тогочасні вчителі і керівники шкіл не приділяли належної уваги якості викладання іноземної мови як шкільної дидактичної одиниці. Нерідко викладання іноземної мови проходило формально, хоча обласний, міські і районні відділи народної освіти намагались із цим боротись і виправляти ситуацію. Були школи, де, навпаки, викладання іноземної мови здійснювалося на високому методичному рівні [43; 44; 45; 46; 48].

Характеризуючи тогочасні шкільні підручники з іноземної мови на предмет дидактичності, слід відзначити, що вони були добре структуровані та розроблені з урахуванням психолого-педагогічних рекомендацій. Як відзначила тогочасний вчитель англійської мови спеціалізованих лінгвістичних класів Луцької СШ № 1, Відмінник народної освіти УРСР, кавалер ордена «Знак пошани», вчитель-методист, керівник методичного об'єднання вчителів англійської мови м. Луцька в радянські часи Л. Кварцяна: «Мені подобались вони. Починаючи з III класу – чітко визначений текст, чітко написані слова з перекладом і транскрипцією. І ще до цього тексту – граматичний матеріал і вправи на цю ж граматику. То якщо ми вчимо цей текст, то тут все є. До кожного тексту багато граматичних вправ було...». Одночасно з тим підручники були прості у використанні й практичні, ними було зручно користуватись навіть слабшим учням [44].

Уроки іноземної мови в тогочасних радянських школах повинні були виконувати не лише освітню функцію, а й виховну. Урокам іноземної мови відводилась певна роль – вони повинні були реалізувати декілька напрямів тогочасного шкільного

виховання: інтелектуальне виховання, комуністичне та окремі аспекти ідейно-морального виховання (інтернаціоналізм і радянський патріотизм) [14, арк. 4]. Згідно з тогочасною методикою проведення виховної роботи уроки іноземної мови оптимально підходили для проведення інтернаціонального виховання. Тобто здійснювалось інтернаціональне виховання дидактичним шляхом (поєднання навчання з вихованням) [42, с. 258]. Яким же чином це робилось? Вчителі, проводячи уроки іноземної мови, використовували теми для розмови, письма, будови речень тощо: про країну, міста, звичаї та народ, мову якого вивчали, таким чином, аби учні засвоїли ідеї інтернаціоналізму: дружба, мир, доброзичливі відносини між народами тощо.

Також уроки іноземної мови сприяли проведенню комуністичного виховання. Це було спеціально розроблено і втілено в навчальних програмах і тогочасних шкільних підручниках з іноземних мов. У 1974 р. Волинський обласний відділ народної освіти і ВОІУВ рекомендували під час розробки тематичного планування уроків іноземної мови включити урок на тему: «Ідейно-політичне та інтернаціональне виховання на уроках іноземної мови», а уроки з розмовної іноземної мови проводити на тему: «Дитячі і шкільні роки В. Леніна» [34, арк. 19]. Також розглянемо декілька підручників на предмет комуністичної ідеології. На сторінках 16–17 підручника «Le Français en 10-e» (підручник французької мови для 10 класу середньої школи), виданий у 1962 р., авторами якого є Л. Андреевская-Левенстерн, Н. Елухіна, Л. Лобанова, вміщено текст французькою мовою про комуністів і радянських піонерів, згадується газета «Комсомольська правда», постать В. Леніна, Москва, СРСР [1, с. 16–17], а на сторінках 35–39 – текст і перелік запитань про досягнення радянської космічної галузі [1, с. 35–39]. В іншому шкільному підручнику, який виданий у 1972 р., – «Французский язык на факультативных занятиях», вміщено 2 великих портрети В. Леніна, текст французькою мовою і до нього заголовок «Портрет В. Леніна з автографом», вказано завдання для учнів: прочитати і зрозуміти суть тексту [37, с. 123, 187]. У підручнику з німецької мови для 9-го класу, який виданий того ж 1972 р., на сторінках 82–83 розміщено текст-діалог «Дружня прогулянка Берліном», і сюди ж подана ілюстрація – зображення монумента радянському воїну-визволителю, що знаходиться в Берліні. У підручнику з німецької мови для 8-го класу, випущеного у 1974 р., авто-

рами якого є Л. Бим, Б. Есипович, А. Шефер, на сторінці 30 розміщено зображення 6 радянських поштових марок із серії «50 лет ВЛКСМ». Марки виконані в стилі соціалістичного реалізму, на них зображено значок ВЛКСМ, який містить у собі портрет В. Леніна, працівники радянського сільського господарства і важкої промисловості, а також радянські солдати. Подібні ілюстрації і тексти в тогочасних підручниках були не випадковими, а відігравали важливу роль – сприяли комуністичному і патріотичному вихованню, візуально впливали на формування радянського (комуністичного) світогляду у свідомості школярів, чого й прагнула радянська влада [3, с. 30].

Висновки. Отож, як зрозуміло з вищевикладеного, комплектація ЗОШ Волинської області в середині 60 – першій половині 70-х рр. ХХ ст. вчителями іноземної мови мала свої особливості. Вибір іноземної мови для викладання у ЗОШ у певній мірі залежав від кадрового фактору. У межах зазначеного хронологічного відрізка спостерігалась тенденція до поступового зменшення кількості шкіл із викладанням німецької мови та збільшення кількості шкіл, в яких викладалась англійська мова. Зважаючи на особливість

цієї тенденції, це свідчить про якісні зміни щодо кадрового забезпечення тогочасних волинських шкіл, про поступове зростання якості викладання і, відповідно, вищий ступінь засвоєння знань учнями. Проте, зважаючи на ряд об'єктивних і суб'єктивних обставин, процес викладання не завжди здійснювався на належному науково-методичному рівні. Особливо це стосується шкіл сільської місцевості.

Станом на середину 60-х рр. ХХ ст. в 3 школах області (Луцькій СШ № 1, Луцькій СШ № 5 та Ковельській СШ № 1) існували спеціалізовані лінгвістичні класи з поглибленим викладанням англійської мови. З останньої третини 60-х рр. ХХ ст. в Луцькій СШ № 1 та Луцькій СШ № 5 почали викладатися шкільні предмети та спецкурси англійською мовою. Із 1973 р. до цього переліку шкіл додалась Нововолинська СШ № 6.

Іноземна мова як шкільна дидактична одиниця на той час виконувала не лише освітню функцію, а й виховну. Вона використовувалась тогочасними педагогами задля проведення інтелектуального і комуністичного виховання та окремих аспектів ідейно-морального виховання (інтернаціоналізм та радянський патріотизм).

Список літератури:

1. Андреевская-Левенстерн Л.С., Елухина Н.В., Лобанова Л.Г. Le Français en 10-е. Учебник французского языка для 10 класса средней школы. Москва: государственное учебно-педагогическое издат-ство министерства просвещения РСФСР, 1962. 208 с.
2. Архів Луцької спец. школи І–ІІІ ст. № 1, Ф. 1, Оп. 1, Спр. 16, Арк. 105.
3. Бим Л.И., Есипович Б.К., Шефер А.Д. Учебник немецкого языка для 8 класса средней школы. Москва: Просвещение, 1974. 206 с.
4. Гез І.Н., Мартенс К.К., Штегеман А.Г. Deutsch für die 9 klasse. Підручник німецької мови для 9-го класу. Київ: Радянська школа, 1972. 188 с.
5. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 672, Арк. 78.
6. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 672, Арк. 129.
7. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 767, Арк. 40–41.
8. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 805, Арк. 14 зв.
9. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 805, Арк. 19 зв.
10. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 805, Арк. 113 зв.
11. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 805, Арк. 172 зв. –174 зв.
12. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1153, Арк. 32.
13. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1153, Арк. 64.
14. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1168, Арк. 4.
15. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1258, Арк. 50 зв.
16. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1258, Арк. 75.
17. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1303, Арк. 35–35 зв.
18. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1363, Арк. 14 зв.
19. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1363, Арк. 48 зв.–49 зв.
20. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1460, Арк. 42.
21. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1460, Арк. 45.
22. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1460, Арк. 48.
23. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1460, Арк. 52.
24. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1460, Арк. 392–393.

25. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1462, Арк. 7–8.
26. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1462, Арк. 9.
27. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1462, Арк. 11.
28. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1462, Арк. 118.
29. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1498, Арк. 2.
30. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1499, Арк. 9.
31. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1583, Арк. 53.
32. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1583, Арк. 153.
33. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1586, Арк. 30.
34. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-59, Оп. 11, Спр. 1597, Арк. 19.
35. Державний архів Волинської обл., Ф. Р-2986, Оп. 1, Спр. 80, Арк. 102.
36. Зек Б. Луцьк в роки нацистської окупації (1941–1944): монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 421 с.
37. Калинина В.С., Марьясина И.В., Цетлин С.В. Французский язык на факультативных занятиях. Учебное пособие для старших классов средней школы. Москва: Просвещение, 1972. 237 с.
38. Камакіна Н.В. Ретроспективний аналіз заходів з покращення навчання іноземних мов у школах України (60–80 роки ХХ століття). Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Луганськ, 2012. № 16(251). С. 62–69.
39. Крамар Ю.В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 404 с.
40. Левенець О.М. Викладання іноземних мов у спеціалізованих лінгвістичних класах загальноосвітніх навчальних закладах Волинської області у середині 60-х рр. ХХ ст. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Міжнародні відносини. Ужгород, 2018. № 3. С. 53–59.
41. Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України. Український історичний журнал. 1990. № 10. С. 81–86.
42. Ніколаєва С.Ю. Від «навчання іноземної мови» до «міжкультурної іншомовної освіти»: сторічна історія цілей навчання (1917–2017 роки). Молодий вчений. 2017. № 8(48) Серпень. С. 256–262.
43. Свідчення Гришук Ангеліни Іванівни, 1949 р. н., прож. с. Вільхівка Горохівський р-н Волинська обл., запис від 08.07.2018 р.
44. Свідчення Кварцяної Лідії Федорівни, 1932 р. н., прож. м. Луцьк Волинська обл., запис від 21.11.2018 р.
45. Свідчення Ковальчук Олесі Григорівни, 1942 р. н., прож. с. Жидичин Ківерцівський р-н Волинська обл., запис від 21.02.2018 р.
46. Свідчення Пашко Ганни Федорівни, 1947 р. н., прож. м. Луцьк Волинська обл., запис від 19.11.2018 р.
47. Свідчення Сискаєвої Тетяни Василівни, 1957 р. н., прож. м. Нововолинськ Волинська обл., запис від 30.11.2018 р.
48. Свідчення Троць Ніни Тимофіївни, 1935 р. н., прож. с. Буяни Луцький р-н Волинська обл., запис від 05.07.2018 р.

ПРЕПОДАВАНИЕ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ ВОЛЫНСКОЙ ОБЛАСТИ В СЕРЕДИНЕ 60-Х – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 70-Х ГГ. ХХ В.

Публикация отражает результаты научно-исторического исследования, темой которого является преподавание иностранных языков в общеобразовательных школах Волынской области в середине 60-х – первой половине 70-х гг. ХХ в. В статье описаны и охарактеризованы процессы, которые влияли на преподавание иностранных языков в школах области. Приведены данные по кадровому и материально-техническому обеспечению процесса преподавания иностранных языков. Охарактеризованы некоторые аспекты методики преподавания иностранных языков, роль иностранного языка как дидактической единицы для проведения воспитательной работы в советской школе. При исследовании данной темы были привлечены архивные данные, методико-дидактическая литература 60-х – 70-х гг. ХХ в., современная историография, а также свидетельства тогдашних учителей.

Ключевые слова: *иностраный язык, английский язык, немецкий язык, французский язык, испанский язык, преподавание, школа, учителя, Волынская область.*

**TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN GENERAL LEARNING SCHOOLS
OF THE VOLYN REGION IN THE MIDDLE OF THE 60'S –
THE FIRST HALF OF THE 70'S OF THE XX CENTURY**

The publication reflects the results of a scientific-historical research, the topic of which is teaching foreign languages in secondary schools of the Volyn region in the middle of the 60's – the first half of the 70's of the XX century. The article describes and describes the processes that influenced the teaching of foreign languages in the schools of the region. The data on personnel and logistics of teaching foreign languages are given. Some aspects of the methodology of teaching foreign languages are described, the role of a foreign language as a didactic unit for carrying out educational work in the Soviet school. In the study of this topic, archival data, methodical-didactic literature of the 60's – 70's of the XX century, modern historiography, as well as testimonies of the then teachers.

Key words: foreign language, English language, German language, French language, Spanish language, teaching, school, teachers, Volyn region.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:327.56]:(497.2:470+571:478)«1860/1861»

Жмака В.М.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

Турков В.В.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

«БОЛГАРСЬКИЙ КОНФЛІКТ» МІЖ РОСІЄЮ І ДУНАЙСЬКИМИ КНЯЗІВСТВАМИ ТА ЙОГО ВИРІШЕННЯ (1860–1861 РР.)

У статті розглядається «болгарський конфлікт», який виник між урядом Російської імперії та правлячою верхівкою Дунайських князівств у зв'язку з намаганнями болгар «відокремленої частини» Бессарабії, що опинилася під молдавською владою, які втратили економічні, культурно-освітні та релігійні права, вільно переселитися на територію Приазов'я.

Ключові слова: Росія, Дунайські князівства, бессарабські болгари, переселення, Приазов'є.

Постановка проблеми. Неконтрольовані переселення та еміграції стають впливовим чинником нестабільності в сучасному світі. У той же час історичний досвід засвідчує, що такі проблеми виникали і раніше, однак конфліктуючі сторони намагалися їх своєчасно вирішувати. Зокрема, і болгарський конфлікт, який виник між Росією та Дунайськими князівства та був пов'язаний із намаганнями бессарабських болгар переселитися на пустуючі землі Приазов'я, незважаючи на всі складнощі у сфері міждержавних відносин, був розв'язаний протягом 1860–1861 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних досліджень з історії вивчення болгарського конфлікту між Росією та Дунайськими князівствами слід виділити роботи українських вчених: С.І. Пачева [17; 18], М.Г. Станчева [23], молдавського історика І.Ф. Грека [12; 13] та російських дослідників О.В. Белову [8], В.М. Віноградова [9]. Попри значні напрацювання з історії вивчення вищезгаданого конфлікту, окремі його аспекти не були висвітлені в науковій літературі. Водночас для дослідження окресленої проблематики є достатня джерельна база, опубліковані документи та історична періодика.

Постановка завдання. З огляду на наведене автори поставили за мету комплексно дослідити

«болгарський конфлікт» у відносинах Росії та Дунайських князівств у 1860–1861 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Боротьба за об'єднання Дунайських князівств стала гострим питанням міжнародних відносин другої половини 50-их – початку 60-их рр. ХІХ ст. Османська імперія виступила проти даного процесу, тому що князівства залишалися у васальній залежності від неї. У той же час «Близькому Порту» підтримали Англія та Австрія, які бажали ще сильніше зміцнити свій вплив на Балканах. У свою чергу, Росія, Франція, Прусія та Сардинія підтримували об'єднання. Що стосується останніх країн, то ще в 1857 р. під тиском Росії та Франції австрійські та турецькі війська були змушені покинути територію Дунайських князівств. На Паризькій конференції 1858 р. була затверджена автономія князівств, а в січні 1859 р. Росія та Франція підтримали вибрання О. Кузи правителем Молдови та Валахії [15, с. 56]. У подальшому О. Куза активно проводив об'єднуючу політику та, за визначенням російського дослідника В.М. Віноградова, «превратился в видную фигуру в межбалканских отношениях» [9, с. 119].

Слід відзначити, що діяльність правлячої верхівки Дунайських князівств не завжди знаходила розуміння і підтримку з боку великих держав, у

тому числі і Росії. «Болгарський конфлікт», що розпочався восени 1860 р. між Росією та князівствами, погрожував вкрай ускладнити відносини між державами і в перспективі підірвати вплив Петербургу на Балканах.

Причини, що привели до виникнення конфлікту, були пов'язані зі статтями Паризького мирного договору. Згідно зі статтею XXI Паризького трактату 1856 р. три південних повіту Бессарабії приєднувалися «к князівству Молдавському под верховной властью Блистательные порты» [22, с. 29]. Умови вищезгаданого договору безпосередньо торкнулися і болгарського населення Бессарабії, оскільки за межами Росії залишилося 40 колоній із населенням 22365 чол. і земельним фондом 270 тис. десятин [1, с. 51].

На відмежованій території знаходилися важливі господарські та торгівельні об'єкти в містах Ізмаїл, Кілія, Рені, Болград, Вілково та велика розгалужена водна магістраль вуста Дунаю і нижня течія Пруту [1, с. 50].

Слід зазначити, що підписаний договір частково враховував специфіку становища населення південної Бессарабії, оскільки стаття XXI Паризького трактату надавала можливість жителям відмежованої ділянки протягом трьох років вільно переселятися в інші міста та розпоряджатися своєю власністю [22, с. 29].

Однак дані пільги не влаштували болгар. Колоністи не бажали втрачати своїх прав і привілеїв, які вони раніше отримали від російської влади. Ще в січні 1857 р. вони склали три петиції на адресу російського імператора та уряду. У даних документах були викладені їх вимоги. Зокрема, болгари просили дозволити направляти дітей на навчання в Росію і «дозволить из России выписывать священников, учредить собственную болгарскую Епископию» [19, с. 31].

Без усякого сумніву, дії болгарських колоністів вплинули на рішення правлячої верхівки князівств зберегти привілейоване становище даної категорії населення. Про це свідчить прокламація каймакама (окружний управитель у Молдавському князівстві) Т. Балша, в якій посадовець гарантував болгарам усі права, які існували при російському правлінні [25, с. 115].

Звертає на себе увагу той факт, що гарантії з боку правлячих кіл князівств не влаштували російський уряд, який бажав зберегти свій вплив у болгарському середовищі. Для цього міністр державного майна М.М. Муравйов, під підпорядкуванням якого знаходилися всі іноземні колонії імперії, в листі 6 лютого 1858 р. міністру закор-

донних справ А.М. Горчакову пропонував провести такі заходи для посилення впливу на бессарабських болгар: «Назначенному в Измаил русскому консулу поручить входить в большее соприкосновение с отошедшими от нас болгарскими колонистами и по средствам агентов и самих же колонистов секретно внушать им о расположении к ним нашего правительства, о выгодах, предоставляемых переселяющимся в Россию...» [5, арк. 77].

8 липня 1858 р. М.М. Муравйов інформував А.М. Горчакова про можливість надання земельних ділянок для переселення болгар: «В Херсонской губернии до 19282 десятин и Екатеринославской гудернии до 78595 десятин свободной и удобной земли» [6, арк. 77].

Заходи російського уряду, які можна оцінити як втручання у внутрішні справи Дунайських князів, знайшли розуміння в середовищі болгар. За даними молдовського дослідника І.Ф. Грека, з 1857 р. по березень 1860 р. у межі імперії переселилося 500 сімей болгарських колоністів [12, с. 132].

Таку незначну кількість колоністів, що покинула свої місця проживання, можна пояснити політикою правлячих кіл Молдавського князівства. За свідченням газети «Одесский вестник», молдавська влада створила багаторівневу бюрократичну структуру, яку не всі могли подолати. Багатьох документів переселенцям молдавські чиновники взагалі не видавали. Саме ці обставини привели до того, що «из многих жителей, начавших ходотайствовать о переселении еще в начале 1857 года, только несколько сот семейств успели добиться желаемого в конце 1859 года» [16, с. 2].

Слід відзначити, що представники молдавської влади проводили проти населення «відмежованої ділянки» Бессарабії дискримінаційну політику. Річ у тому, що для болгар не була скасована монополія на продаж солі та виробництво горілки. Вони платили натуральний податок, який був розповсюджений на васальних Османській імперії територіях. У колоністській адміністрації не було введено болгарської мови. Болгари утримували урядові війська, чиновників, сільську пошту. Старшин у колоністське управління призначали без згоди місцевого населення [26, с. 46]. У всіх колоніях болгарські та російські вчителі були замінені на молдавських [20, арк. 6]. Правлячі кола князівств утворили в приєднаній частині Бессарабії особливу єпархію і заборонили богослужіння церковнослов'янською мовою, яка була зрозуміла болгарам [24, с. 51].

За інформацією віце-директора Азійського департаменту Міністерства закордонних справ Російської імперії П.М. Стремоухова, стало відомо: «Старанием молдавского правительства весьма много содействовали из своекорыстных видов купцы городов Измаила, Килии, Рини и особенно торговые и промышленные жители Болграда, а также учителя, священники и должностные лица в колониях, потому что с переходом болгар в Россию они должны были лишиться всех источников к обогащению, а влияние их было тем действительнее, что они стоят много выше колонистов относительно образования и что последнее отличается свойственными всем болгарам доверчивостью и недостатком инициативы» [13, с. 121]. Усе вищенаведене дає змогу констатувати, що в болгар були всі чинники, щоб побоюватися за своє майбутнє.

Не викликає сумніву той факт, що напруга в болгарських колоніях посилилася після візиту до них голови молдавського уряду М. Когельнічану. 29 березня 1860 р. він прибув у Болград і заявив про введення рекрутської повинності для болгар та обкладення їх податками нарівні з іншими жителями князівства [7, с. 164]. Заява М. Когельнічану занепокоїла болгар, і вони 10 жовтня 1860 р. створили делегацію для переговорів з урядом, які в майбутньому закінчилися безрезультатно. В той же час молдавська влада вводить на територію колоній регулярні війська, але 6 листопада 1860 р. у Болграді збираються представники колоній із метою «ходатайства у правительства об освобождении от рекрутской повинности и о сохранении вообще всех прав, дарованных Русским правительством» [5, арк. 119].

7 листопада 1860 р. молдавські війська в кількості 800 чоловік під керівництвом префекта Тінко напали на мирні збори представників колонії в Болграді і силою зброї розігнали їх [5, арк. 140]. Репресивні дії проти болгар тривали до 10 листопада 1860 р. Причини болгарських подій керівництво князівств оцінило по-своєму. Зокрема, А. Куза в бесіді з англійським консулом Грінгом висловив підозру про те, що безпорядки в Болграді були фінансовані російською владою [28, с. 126].

Репресивні дії молдавської влади привели до масового виїзду болгар у межі Росії. Про появу першої партії болгар у кількості 200 чоловік міністр закордонних справ А.М. Горчаков інформував у телеграмі від 13 листопада 1860 року Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор А.Г. Строганов. На відповідь у листі А.М. Горчаков наказував: «Ввиду отсутствия подписаной с княжествами конвенции о выдачи беглых болгар

приютить и ждатель дальнейших распоряжений» [5, арк. 111–112].

Таким чином, можна констатувати, що дії молдавської сторони привели до конфлікту, пов'язаного з питанням про подальшу долю болгарських жителів «відмежованої ділянки» Бессарабії.

Звертає на себе увагу та обставина, що російський уряд не відразу відреагував на появу перших переселенців. Між тим їх потік постійно зростає. Так, з 8 по 14 листопада 1860 р. у колонію Кубей перейшло з Молдавського князівства 382 переселенця [5, арк. 119].

Із грудня 1860 р. переселення болгар стає більш організованим, тому що в Росію заздалегідь виїжджають уповноважені депутати від болгарських колоній, щоб вирішувати всі питання організаційного характеру з представниками російської влади. За інформацією А.Г. Стремоухова, 5 грудня 1860 р. до нього прибули депутати від 16 болгарських колоній Греков та Великов. Вони планували в подальшому відправитися в Санкт-Петербург для вручення імператору Олександру II послання з проханням дозволити болгарам «відмежованої частини» Бессарабії переселятися в Росію [14, арк. 176]. За допомогою Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора А.М. Строганова послання болгар було відправлено в столицю імперії та вручену Олександру II. 26 грудня 1860 р. був отриманий офіційний дозвіл від імператора переселятися в Таврійську, Херсонську та Єкатеринославську губернії жителям 16 колоній у кількості 2639 сімей. При цьому на переселення та облаштування болгар держава виділяла 125 крб. на сім'ю [2, арк. 1]. Кожна сім'я отримувала 50 дес. землі [3, арк. 9].

Слід зазначити, що дії російського уряду не зустріли повного розуміння в князівствах. Генеральний консул в Об'єднаних князівствах М.К. Гірс інформував зовнішньополітичне відомство: «Князь Куза не отказывается от требования выдачи уже перешедших к нам колонистов, но и обещает не препятствовать переселению прочих болгар» із Молдавського князівства в Росію [5, арк. 154].

Щоб прискорити подальше переселення болгар, Олександр II указом від 26 січня 1861 р. зберіг колоністам їх права, якими вони володіли до 1856 р. та надав: «им сверх того льготы в податях и повинностях и денежное вспомоществование» [6, арк. 27–28].

У свою чергу, Генеральний консул у князівствах М.К. Гірс 28 лютого 1861 р. у приватному листі директору Азійського департаменту Є.П. Ковалевському пропонував «прибегнуть к дипло-

матическому пути для определения совместно с другими державами, подписавшими Парижский трактат, участи болгарских колонистов» [10, арк. 2]. У цьому ж листі М.К. Гірс підкреслював, що «было бы весьма желательно, чтобы представители гарантирующих держав решились дать официальный ход этому делу» [10, арк. 3].

Можна припустити, що апеляція російського уряду до представників «гарантуючих держав» відбулася і мала належний ефект, тому що в березні 1861 р. А. Куза випустив прокламацію, якою колоністам було дозволено вільний виїзд за межі князівств. Крім того, була утворена комісія для вивчення питання, пов'язаного зі збройним розгоном зібрання болгар у місті Болграді 7 листопада 1860 р. Було поставлене питання про заміну головного призвідника вищезгаданих подій префекта Тінко. Влада князівств також відмінила рекрутський набір із болгар-колоністів [11, арк. 8].

Звертає на себе увагу той факт, що, незважаючи на обіцянки не заважати переселенню, представники владних структур князівств штучно влаштували для болгар різні перешкоди бюрократичного характеру. Такі обставини привели до того, що жителі 32 колоній звернулися до Олександра II зі скаргою на дії молдавської сторони. Переселенці інформували про те, що кожний із них «обязан уплатить молдавскому правительству вперед за 3 года подати, возратить кормовые деньги, которые будто бы были выданы российскими властями при первоначальном водворении каждого колониста по прибытии его из Турции, отказаться от своих домов, магазинов, виноградников, садов, мельниц» [6, арк. 532].

Скарга колоністів Олександру II змусила російський уряд посилити тиск на молдавську владу. Сутність цих дій була викладена в листі А.М. Горчакова 1 вересня 1861 р. Генеральному консулу в Бухаресті Н.К. Гірсу. Міністр іноземних справ наказував діяти таким чином: «Требовать именем его Величества от Правителя Соединенных княжеств князя Кузы, чтобы болгары... уже исполнившие все чрезмерные требования Молдаво-Воллахского Правительства... были пропущены в Россию. При сем вы объясните Князю Кузе все неблагоприятные его действия... и дадите почувствовать, что в случае дальнейшего неисполнения данных им столь положительных обещаний он поставит вас в необходимость прервать с ним отношения» [2, арк. 168].

Жорстка позиція Росії змусила правляче коло князівств піти на поступки. 24 вересня 1861 р. князь Куза направив лист А.Г. Строганову, який Новоросійський та Бессарабський генерал-губер-

натор передав особисто імператору, який у той час відпочивав у Лівадії. Олександр II прийняв делегацію князівств, яка прибула на зустріч із ним для врегулювання питання про болгарських переселенців. Ймовірно, що питання про колоністів було вирішено на їх користь, про що свідчить лист А.Г. Строганова 16 жовтня 1861 р. у російське посольство в Константинополі: «Переселение болгар, как оно ни затруднительно в наступающую зимнюю пору и для самих переселенцев, и для нашего правительства, обремененного огромными расходами вследствие продолжительного противодействия молдавских властей, обеспечено распоряжениями князя Кузы» [4, арк. 64].

Кримська зустріч Олександра II із представниками князівств була поворотним пунктом не тільки у врегулюванні «болгарського конфлікту», але й у всій переселенській політиці Росії. Про це свідчить лист заступника міністра іноземних справ М.П. Ігнат'єва 11 грудня 1861 р. до посла Росії у Константинополі А.Б. Лобанова-Ростовського, який містив інформацію про необхідність обмеження переселення слов'ян у межі Російської імперії [21, с. 180]. У результаті нормалізації відносин між Росією та Дунайськими князівствами на територію імперії переселилося 23 тис. болгар із «відмежованої ділянки» Бессарабії [12, с. 138]. Переселенці в подальшому освоювали пусті землі Приазов'я, що сприяло їх економічному піднесенню.

Висновки. Після поразки Росії у Кримській війні та підписання Паризької мирної угоди 1856 р. населення південної частини Бессарабії, в більшості своїй болгар, підпадають під владу Молдавського князівства, що негативно відзначилось на їх економічному становищі, культурно-освітньому та релігійному житті. Молдавський уряд не бажав дотримуватися пільг, що мали болгар-колоністи в Російській імперії. Скориставшись незадоволенням болгар «відокремленої ділянки» Бессарабії діями владних структур князівства, російська дипломатія почала активну і не завжди легальну агітацію в болгарському середовищі, пропонуючи переселення у Приазов'я з дотриманням раніше існуючих пільг колоністам. Незважаючи на протидію влади князівств, Петербург дипломатичними засобами зміг переконати їх правлячу верхівку в можливості вільного переходу болгар на територію Росії і вирішенні таким чином «болгарського конфлікту» протягом 1860–1861 рр.

У подальшому доцільно дослідити економічне, культурно-освітнє та релігійне життя тих болгар, що не стали переселятися і залишилися під владою Об'єднаних князівств.

Список літератури:

1. Анцупов И.А. Аграрные отношения на юге Бессарабии (1812–1870). Кишинев: Штиинца, 1978. 235 с.
2. Архив внешней политики Российской империи (далі АВПРИ) Ф. Консульство в Яссах. 1861. Оп. 1. Д. 642. 194 с.
3. АВПРИ. Ф. Консульство в Яссах. 1861. Оп. 2. Д. 644. 98 с.
4. АВПРИ. Ф. Посольство в Константинополе. 1861. Оп. 2. Д. 2739. 216 с.
5. АВПРИ. Ф. Словянский стол. 1836–1860. Оп. 1. Д. 8597. 298 с.
6. АВПРИ. Ф. Словянский стол. 1861. Оп. 2. Д. 8599. 876 с.
7. Батюшков П.Н. Бессарабия. Историческое описание. Санкт-Петербург: Изд. П.Н. Батюшковым, 1892. 198 с.
8. Белова Е.В. Миграционная політика на юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871 гг.). Москва: РГОГУПС, 2004. 230 с.
9. Виноградов В.Н. Первый князь Румынии Александр Илн Куза: История взлёта и падения. Новая и новейшая история. 2005. № 3. С. 110–126.
10. Государственная публичная библиотека им. Салтыкова-Щедрина (далі ГПБ). Отдел рукописей. Ф. 356. №177. Н.К. Гирс – В.П. Ковалевскому 28 февраля 1861 г.
11. ГПБ. Отдел рукописей. Ф. 356. №177. Н.К. Гирс – В.П. Ковалевскому. 18 марта 1861 г.
12. Грек И. Пресельванито на българи бесарабската част на Молдавското княжество в Приазовъето (края 50-те – начало то 60-те години на XIX в.) // Българите в Северното Причерноморие. Из следования и материали / Съст. д-р Петър Тодоров. Велико Търново: АСТА, 1993. Т. Втори. С. 129–142.
13. Забытые страницы истории Южной Бессарабии (1856–1861 г.) / Сост. И.Ф. Грек. Кишинев: «Тирогр. Ctntralia», 2012. 232 с.
14. Иванов И.С. Заметки о переселении болгар из Молдавии в Новороссийский край. Одесса, 1862. 21 с.
15. История внешней политики Российской империи. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза) / Отв. ред. член-корр. РАН А.Н. Сахаров. Москва: Международные отношения, 1997. 384 с.
16. Одесский вестник (Одесса). 1861. 16 марта.
17. Пачев С.І. Переселення болгар до Приазов'я у 1861–1863 рр. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України, ЗДУ. Південна Україна XVIII – XIX століття. Вип. 2. Запоріжжя: РА «Тандем У», 1996. С. 130–139.
18. Пачев С.И. Возникновение болгарских сел в северном Приазовье 1861–1863. Мелитополь: МГПУ, 2007. 88 с.
19. Попруженко М.Г. Из материалов по истории словянских колоний в России. Записки Одесского общества истории и древностей. 1910. Т. 28. С. 1–34.
20. Российский государственный исторический архив. Ф. 733. Министерство народного просвящения. Оп. 170. Д. 152. 286 с.
21. Русия и българското национално – освободително движение 1856–1876. Документи и материали. София: Изд-во. На българската академия на наукете. 1987. Съст. д-р Петър Тодоров Т. 1. Ч. 2. 431 с.
22. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. Москва: Госполитиздат, 1952. 464 с.
23. Станчев М.Г. Из история на българските пресельници в Русия. София, 1989. 39 с.
24. Стойков Н. Религиозно-нравственна состояние болгарских колоний в Бессарабии со времени их основания до настоящего времени // Труды Бессарабского церковного историко-археологического общества. Кишинев. 1911. Вип. 1. С. 47–59.
25. Титоров Й. Българите в Бессарабия. София: Печ. На град., 1905. 227 с.
26. Хаджиниколова Е. Переселение болгарского населения из Молдавского княжества в Россию в 1860–1861 гг. // Bulgarian Historical Review. 1986. № 3. С. 40–49.
27. Хаджиниколова Е. Българските пресельници в южните области на Русия (1856–1877). София: Наука и искусство, 1987. 176 с.
28. Чертан Е.Е. Русско-румынские отношения в 1859–1863 годах. Кишинев: Картя Молдованяска, 1968. 228 с.

«БОЛГАРСКИЙ КОНФЛИКТ» МЕЖДУ РОССИЕЙ И ДУНАЙСКИМИ КНЯЖЕСТВАМИ И ЕГО РАЗРЕШЕНИЕ (1860–1861 ГГ.)

В статье рассматривается «болгарский конфликт», возникший между правительством Российской империи и правящей верхушкой Дунайских княжеств в связи с попытками болгар «отграниченного участка» Бессарабии, которые оказались под молдавской властью и потеряли свои экономические, культурно-просветительские и религиозные права, переселиться на территорию Приазовья.

Ключевые слова: *Россия, Дунайские княжества, бессарабские болгары, переселение, Приазовье.*

“BULGARIAN CONFLICT” BETWEEN RUSSIAN AND DANUBIAN PRINCIPALITIES AND ITS RESOLUTION (1860–1861)

The article is devoted to the “Bulgarian conflict” that arose between the government of the Russian empire and the ruling establishment of the Danubian Principalities in connection with the attempts of the Bulgarians of the “demarcated area” of Bessarabia that appeared to be under Moldavian power and lost their economic, cultural and religious rights, to emigrate to Pryazovia territory.

Key words: *Russia, Danubian Principalities, Bulgarians of Bessarabia, emigration, Pryazovia.*

Кадол О.М.

Криворізький національний університет

ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ АНТИНІМЕЦЬКОЇ КАМПАНІЇ ЧАСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА РАДЯНСЬКОГО КЕРІВНИЦТВА

У даній розробці пропонується здійснити порівняльний аналіз воєнної політики керівництва Російської імперії та Радянського Союзу щодо етнічних німців. Методологія дослідження спирається на принципи історизму, науковості, авторської об'єктивності, а також на використання загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Наукова новизна полягає в порівнянні проблем націоналізму, ідеології, військової, національної та соціально-економічної політики, пов'язаних із «німецьким питанням» в часи Російської імперії (1914–1917 рр.) та Радянського Союзу. Порівняльний аналіз воєнної політики Російської імперії та СРСР дає змогу стверджувати, що в надзвичайних умовах (війна, окупація, політика тотальної уніфікації некорінних народів) правляча влада тяжіє до практики використання етнічного образу ворога. Національне питання в якості відношення суспільства до іноетнічного населення під час катастроф національного масштабу виступає барометром наявності чи, навпаки, відсутності соціальної гармонії у країні.

Ключові слова: *антинімецька кампанія, політичні гоніння, концепція, політика, порівняльний аналіз*

Постановка проблеми. Національне питання в якості відношення суспільства до іноетнічного населення під час катастроф національного масштабу виступає барометром наявності чи, навпаки, відсутності соціальної гармонії у країні. Вивчення «німецького питання» в імперській Росії під час Першої світової війни та в часи Другої світової війни дозволить проілюструвати дану тезу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у вивчення проблеми антинімецьких кампаній зробили дослідження Н. Венгер, О. Безносогої, С. Бобилевої, М. Костюка, М. Шевчука, Ю. Лаптева, М. Шевчук. Н. Венгер були проаналізовані передумови виникнення антинімецьких настроїв. Роботи М. Шевчук присвячені ідеї «мирного завоювання» німцями Півдня Росії в довоєнний період. Автор підтверджує тезу про спекулятивний характер антинімецької пропаганди. Етноконфесійні аспекти антинімецької кампанії порушує у своїх працях О. Безносова. Дослідниця показала неминучість зв'язку між конфесійною приналежністю, етнічною самоідентифікацією, проблемою співвідношення толерантності та лояльності в суспільстві з державно-церковною політикою, її впливом на етнонаціональні та релігійні процеси, що протікали на Півдні. Регіон південно-західних губерній представлений у вітчизняній історіографії ґрун-

товними дослідженнями М. Костюка. Вивчення етнорегіональних особливостей, властивих волинським німцям, проблема депортаційної політики в період війни знайшли своє відображення в ряді його робіт. У публікації Ю. Лаптева знайшла своє відображення доля німецького населення Криму в Першу світову війну. Історико-правовому аналізу статусу німецького населення, а також заходам щодо обмеження його майнових і цивільних прав у роки війни присвячено дисертаційні дослідження С.В. Петкова і С.В. Гаркавого. Основоположні постулати теорії націоналізму висвітлено в роботах Е. Сміта та Б. Андерсона. Застосувати дискурсивні практики націотворення й націоналізму змогли ряд дослідників. Так, О. Міллер (Росія), А. Каппелер (ФРН), М. фон Хаген (США), П. Холквіст (США), Е. Лор (США) відмовилися від моноетнічного русоцентристського погляду на Російську імперію як державу одного народу. Сучасний дискурс націоналізму з «німецького питання» репрезентований працями зарубіжних дослідників: Оболенської С. В та Хаген фон М [1, с. 175–199], [2, с. 385–405].

Постановка завдання. Пошук історичних паралелей між антинімецькими кампаніями, що мали місце у двох світових війнах, сподіваємося, дозволить проілюструвати неприпустимість колективних звинувачень у колабораціонізмові за

етнічною ознакою. Для вирішення поставленого завдання необхідно відповісти на питання «Чому царський та радянський режими, настільки різні, з однаковою завзятістю вдалися до етноциду німецького народу?».

Виклад основного матеріалу дослідження. Без сумніву, національне питання і міжетнічні відносини були, є і будуть вагомою складовою частиною суспільної свідомості. Проблема відновлення історичної справедливості по відношенню до народів, які постраждали за часи радянського тоталітаризму і особливо в роки воєнного лихоліття, посідає, без сумніву, одне з пріоритетних місць в історіописанні часів царизма та Другої світової Війни. Не обійшла увагу дослідників і трагічна доля етнічних німців.

Проте розгляд події Другої світової війни без урахування історичного генезису державної політики щодо фольксдойче ще недостатньо репрезентований у студіях, присвячених німцям України. Тому в даній розробці пропонується здійснити порівняльний аналіз воєнної політики керівництва Російської імперії та Радянського Союзу.

Теоретико-методологічну основу такого погляду на питання становить:

1. Сучасний дискурс націоналізму з «німецького питання», репрезентований працями зарубіжних дослідників.

2. Теорія фактологічної єдності Першої та Другої світової війни, що набуває все більшої популярності в сучасній історіографії.

Пошук історичних паралелей між антинімецькими кампаніями, що мали місце у двох світових війнах, сподіваємося, дозволить проілюструвати неприпустимість колективних звинувачень у колабораціонізмові за етнічною ознакою. Для вирішення поставленого завдання необхідно відповісти на питання «Чому царський та радянський режими, настільки різні, з однаковою завзятістю вдалися до етноциду німецького народу?» Адже метаморфози радянської воєнної політики та ідеології засвідчили суттєве посилення великодержавного шовінізму на ґрунті російського націоналізму, використання, зокрема, ідеологічних штампів царської Росії.

Для себе я визначив кілька тематичних блоків такого дискурсу.

1. Витоки та ідеологія.
2. Оцінка довоєнної політики.
3. Суто воєнна політика.
4. І нарешті, робоча гіпотеза.

Зазначимо, що даний підхід не претендує на остаточне рішення проблеми і розглядається автором як варіант можливої дискусії.

Витоки та ідеологія. Посилення уваги з боку царату до німецького населення під час Першої світової війни було логічним продовженням дискусії з «німецького питання» кінця XIX – поч. XX ст. Німецькому етносу була притаманна специфічна західноєвропейська ментальність. Надія на русифікацію німецьких поселенців не виправдалася. Наявність у країні чисельної німецької діаспори, характер її розселення, помітні успіхи німців в господарюванні – все це особливо занепокоїло царизм після 1871 р., моменту створення єдиної німецької держави, адже це автоматично робило більшість німців Росії громадянами Німецької імперії. Тому напередодні Першої світової війни в імперському дискурсі з'являється теза про «мирне завоювання» Росії німцями. Єдино можливим важелем впливу на німецьку діаспору царизм обрав шлях земельних обмежень, що супроводжувалося нагнітанням антинімецьких настроїв у залежності від того, наскільки добросусідськими були стосунки з Німеччиною. Мобілізація імперського націоналізму і розпалювання етнічної ксенофобії пояснюють виключно репресивний характер урядових заходів по відношенню до німців. Така політика була неможлива без використання пропагандистської машини в інтересах політичної влади, в догоду створення міфу про національне єднання шляхом «очищення» шкідливих елементів населення [3, с. 323].

Так, ще в довоєнний час у західноєвропейських країнах – передусім колоніальних імперіях – нестримно підвищився інтерес до «населення» як об'єкта державної політики, вираженням чого стала концепція «політики населення» [4, с. 83–102].

Услід за військовими аналітиками пішли ряд російських інтелектуалів. Вони подібним же чином пояснювали ментальний розрив, існуючий між царизмом і багатонаціональним населенням країни. Так, зокрема, П. Струве стверджував, що «якби населення Росії було одноплемінним, чисто російським, існування влади, що знаходиться у відкритому розриві з народом, навряд чи було б можливе». У російському варіанті йшлося про формування доктрини державного етноконфесійного націоналізму. Націоналістичні рухи у світі і переконання панславів частини політичної еліти імперської Росії сприяли цьому [5, арк. 41].

Незважаючи на той факт, що балтійські німці і німецькі селяни у війні двох імперій проголосили вірність росіянинові паную і Росії, що неодноразово підтверджувалося на фронтах і в тилі, це ніскільки не зупинило вищу владу руками вій-

ськових приступити до широкої дискримінації (Каппер, 2005: 268).

Основним засобом реалізації державно-політичних заходів військового часу, спрямовані проти російських німців, були, в першу чергу, масові депортації [6, с. 14–30].

Негативне відношення радянського керівництва до німецького населення в довоєнний період пояснюється змінами пріоритетів у національній політиці більшовицької партії, що пройшли шлях від партійно-класового підходу в післяреволюційний період до етнічної вибірковості в 1930–1940-ті рр. під час геноциду й депортацій цілих народів. Перші роки радянської влади пройшли для радянських німців під знаком відносно демократичного порозуміння, існування в межах національно-територіальних районів, активної участі німців у суспільній діяльності, культурно-просвітницькій діяльності партії серед нацменшин. Але це було тимчасовим явищем. Як і до початку війни в 1914 р., влада віднайшла спосіб впливу на німецьку меншість – через реформу адміністративного устрою (німецьке районування) і пов'язаний із нею перерозподіл земель. (Безперечно, на думку спадає аналогія з реформами колоністського устрою й обмеженням купівлі та оренди німцями земель на Поділлі, Волині, Київщині наприкінці XIX ст.) Згодом запровадження колективізації в заможних німецьких селах, особливо в Україні, кардинально змінило лояльне ставлення влади до них. Відтоді в німцях радянська влада почала вбачати класових ворогів. Так, зокрема, повільні темпи колективізації керівники КП(б)У пояснювали контрреволюційною діяльністю німецьких куркулів.

Епоха «великого перелому» 1929–1933 рр. болісно відобразилась на житті німецького етносу, завдавши важкого удару по його матеріальним і духовним цінностям. Це стало можливим унаслідок ряду дій радянського керівництва – спровокованого голоду, впровадження колективізації, антирелігійної боротьби. Крім того, перші масові виселення німців проводились у межах розкуркулення і під гаслами класової боротьби з колишніми поміщиками. Зокрема, ЦК КП(б)У особливо турбували прикордонні райони, місця компактного проживання німців. Прикордоння – за аналогією етнічних депортацій часів Першої світової війни – вбачалося потенційно неблагонадійним регіоном. Саме тут класові звинувачення (кулацький елемент) поєднувалися з політичними, зрадницькими тощо (фашистські агенти). Проте репресії ще не мали такого систематичного характеру, як за часів Другої світової війни.

Трагічну сторінку в історії німців України вписав 1937 р. Репресії органів державної безпеки щодо німців України, де проживала на той час третина всіх радянських німців, досягли небачених розмірів. Німці не були єдиним репресованим народом часів «великої чистки». Тому можна поставити під сумнів виключно етнічний характер такої політики, адже жертвами репресій, окрім німців, були українці, росіяни, поляки та представники ін. народів; офіційно цей бік репресій владою не пропагувався. До 1939 р. ці акції мали переважно соціальний (класовий) характер і проводилися в контексті побудови радянської тоталітарної системи.

Оцінка довоєнної політики. Оцінюючи витоки довоєнної політики царизму і радянського керівництва щодо німецької меншини, не можна не побачити спільності її інтересів та ідеологічних обґрунтувань. Вирішення «німецького питання» в Російській імперії та утиски й репресії німців радянською владою склали підвалини депортацій в роки воєнного лихоліття. Даний процес відрізнявся збігом зацікавленості як царської, так і радянської влади в позбавленні етнічних німців свого національного обличчя шляхом всіляких обмежень віри, статусу, майнових прав. Проте лише радянські органи безпеки в мирний час вдалися до обмежень прав на життя, прямого фізичного знищення тощо.

Суто воєнна політика. Найбільш характерною складовою частиною антинімецької кампанії воєнних часів була депортація німецького населення країни з регіонів його компактного проживання. Політика царизму і радянського керівництва в цьому питанні переслідувала схожі цілі, проте відрізнялась характером проведених заходів, її кількісними показниками. Царський уряд, на відміну від радянського, так офіційно і не визнав факту, що примусове виселення та інтернування німецького цивільного населення, по суті, було воєнною депортацією. Ці акції пояснювалися тактикою «випаленої землі» і проводилися в межах евакуації населення з театру бойових дій. Масові депортації етнічних німців співпали з Великим відходом царської армії 1915 р. й інколи пояснювалися достатньо гуманними цілями – унеможливити: а) попадання етнічних німців в лави армій противника; б) використання цивільного населення як резерву ворога. Важливою відмінністю воєнної політики 1914–1917 рр. від 1941–1945 рр. є відсутність якої-небудь системності виселення. Депортація німецького населення часів Війни 1941–1945 рр. мала суцільно етнічний характер і була проведена

в якості превентивної міри. Принципово відрізнялась від політики Першої світової війни масовістю виселень з внутрішніх районів. Але так само велику небезпеку радянське керівництво вбачало в німецьких мешканцях прикордоння.

Репресії радянської влади були наслідком окупації, яка насправді відкрила нову сторінку в долі радянських німців. Зокрема, в зоні «рейхскомісаріату Україна» мешкало 163 тис. етнічних німців. Згідно з розпорядженням А. Гітлера від 16.07.1941. Крим із материковою частиною мав би стати складовою частиною Німецького рейху, базою германізації тощо. Міністерство Розенберга у квітні 1942 р. розробило «Директиви відношення з етнічними німцями», згідно з якими заборонялось на час війни переселення фольскдойче з компактних місць проживання до Німеччини; встановлювались правила переселенської політики в межах України; призупинялась реприватизація землі; німці, які займали керівні посади в радянській системі, підлягали «вилученню».

Керівництву «рейхскомісаріату Україна» вказівкою Гітлера від 5.09.1942 р. передбачалось зробити реєстр етнічних німців. Ця акція проходила під лозунгом «Не допустити втрати жодної краплини німецької крові». Рейхскомісар Е. Кох вважав, що радянські німці не відповідають уявленню про людей, приналежних до «нації переможців». Тому вони підлягли, перш за все, перевихованню (була розроблена ціла освітня програма, створена відповідна мережа закладів). Протягом 1942 р. впроваджувався в життя Генеральний план «Ост», що припускав поселення в Україні 25 млн. німців та етнічно споріднених до них народів. Згідно із цим передбачалось створення компактних місць проживання німців у районі міст Рівне, Житомир, Вінниця (45 тис.), Миколаєва (20 тис.), переселення німців з околиць Кривого Рогу в околицю Запоріжжя та Дніпропетровська і т.і. У перспективі планувалось поселення фольскдойче поблизу транспортних магістралей: Краків – Львів – Житомир – Київ, Ленінград – Могилів – Київ, Житомир – Вінниця – Одеса зі створенням на перехресті доріг німецьких містечок з населенням в 15-20 тис. мешканців в кожному.

У серпні 1942 р. Г. Гітлер домігся підпорядкуванню в компетенцію СС реалізації всіляких заходів щодо фольскдойче. В окупаційний період в німецьких населених пунктах була введена система місцевого управління. Проголошувалось, що німецькі поселення знаходяться під захистом вермахту. Для їх охорони були сформовані із числа місцевих німців загони самооборони. Так,

зокрема, станом на весну 1942 р. було мобілізовано приблизно 20 тис. чол. Окрім цього, вермахт намагався створити суто військових частин з етнічних німців. Проте масового призову етнічних німців на військову службу на окупованій території України до кінця 1944 р. не було. Злочинні карально-репресивні заходи нацистів етнічні німці не підтримали. Військовополонених німців із місць окупації звільняли і направляли на місце проживання для господарських робіт.

Радянське керівництво, з одного боку, врахувало кроки окупаційної влади, навіть у чомусь намагалось їх попередити; з іншого – Росія вже мала традицію германофобії ще із часів війни з кайзерівською Німеччиною. З перших же днів війни радянська влада стала на шлях репресій. 26 серпня 1941 р. було прийнято постанову уряду та партії про депортацію німців із центральних регіонів. В указі від 28 серпня 1941 р. мова йшла про те, що «згідно з достовірними даними, отриманими військовим керівництвом, з-поміж німецького населення...є тисячі та десятки тисяч диверсантів і шпигунів, які згідно із сигналом, даним із Німеччини, повинні провести вибухи...»

31 серпня 1941 р. постанова Політбюро ЦК ВКП (б) «Про німців, що мешкають на території Української РСР» повідомляла:

1. У Дніпропетровській, Ворошилоградській, Запорізькій, Київській, Полтавській, Сталінській, Сумській, Харківській, Чернігівській областях Української РСР весь антирадянський елемент з-поміж німецького населення арештувати.

2. У зазначених областях всіх чоловіків-німців у віці від 16 до 60 років мобілізувати і направити в будівельні батальйони.

Згідно з Постановою Державного Комітету Оборони за № 702сс від 25 вересня по 2 жовтня було депортовано 63 тис. німців з Запорізької обл., з 25 вересня по 10 жовтня – 46 тис. чол. з Сталінської і Ворошилоградської обл. Зокрема, станом на 1 жовтня 1941 р. з Запорізької, Сталінської, Ворошилоградської, Одеської та Дніпропетровської обл. адміністративному виселенню підлягало 111778 німців.

Ціла низка дискримінаційних дій радянського керівництва щодо фольскдойче потребувала ідеологічного обґрунтування. Тому з початком війни було створено «історіографічне кліше», шаблон, за яким етнічні німці мали б розглядатися виключно як ворожі агенти. Провідну роль у цьому відіграли керівники Держархіву СРСР: майор держбезпеки І. Нікітінський та П. Софінов. Тому неабияку користь у вивченні воєнної політики щодо етніч-

них німців може надати своєрідний «пропагандистський спадок» радянських спецслужб – колекція документів «Німецьке шпигунство в царській Росії», що зберігається в архівних установах (під редагуванням І. Нікітінського й П. Софінова з грифом «для внутрішнього користування» вийшла в 1942 р. в якості документального посібника для політпрацівників Червоної Армії).

Цілком зрозуміло, що в тяжкі роки війни протидія німецькій розвідці набула важливого значення. Але на сторінках «Німецького шпигунства...» ця проблема знайшла спотворене вирішення. Так, зокрема, джерелом масового вербування кадрів германської розвідки було проголошено «німців, які мешкали в Росії». Зайве і казати про бездоказовість колективних звинувачень фольксдойче в колабораціонізмові. Проте зі шпальт подібної спецлітератури сходила думка, що нібито всі німецькі колоністи – шпигуни й інформатори німецької розвідки («Königlicher Informater»), що країна через систему торговельно-промислових підприємств пронизана шпигунською системою німців і т.і.

Для обох воєн типовою була легалізація політики етнічного гноблення – звинувачення німців у шпигунстві й потенційних диверсіях, саботажі, колабораціонізмі тощо. Як один із засобів пропаганди такої політики радянська влада використовувала фальсифікацію історії, звернення до історично-популярних розвідок, історичних аналогій російсько-німецьких конфліктів. Зі шпальт подібної спецлітератури сходила думка, що нібито всі німецькі колоністи – шпигуни й інформатори німецької розвідки, що країна через систему торгово-промислових підприємств пронизана шпигунською системою німців і т. ін.

Тотальний страх політичного керівництва царської Росії – СРСР перед п'ятою колоною зіграв вирішальну роль у долі німецької меншини. Так, зокрема, для порівняння двох текстів процитуємо роботу К.К. Звонарьова «Агентурна розвідка»: «Якщо не всі колоністи, то частина їх так чи інше була інформаторами германської розвідки, цілою армією агентів, правильно зорганізованих, які займали в Росії місця управляючих, лісничих...вчителів, прикажчиків, самостійних промисловців, торговців і навіть ремісників і робітників» [7, арк. 260].

Спільною рисою двох воєн було використання примусової праці етнічних німців. Проте у Великій Вітчизняній війні це явище набуло значно жакливішого характеру (Труд – армія). Аналогічна доля спіткала німців-військослужбовців у лавах царської та радянської армії. Із районів безпосередніх бойових дій їх переводили в тиллові

частини чи взагалі не допускали до служби і не мобілізували. Принципово важлива відмінність полягає у визначенні статусу німецького населення після війни, що безпосередньо залежало від її підсумків для країни. Так, ще на довгі роки спецпоселення німців в якості вигнанців радянського режиму було унормованою мірою, складовою частиною репресивної політики партійного керівництва. Це питання вперше було піднято лише в 1950-ті рр. на дипломатичних переговорах Радянського Союзу та ФРН.

Гіномеза. Відношення суспільства до іноетнічного населення під час катастроф національного масштабу виступає барометром наявності чи, навпаки, відсутності соціальної гармонії у країні. На жаль, сумний досвід двох світових війн виявляє спільну карально-репресивну політику держави щодо етнічних німців. Такий збіг не є випадковим. Пошук адекватних пояснень має становити одне з провідних завдань дискурсу націоналізму з «німецького питання». Зокрема, широкі дослідницькі перспективи в царині історичної етнополітики відкриває концепція «політики населення» (нім. – Bevölkerungspolitik), тобто політично «мотивовані» репресії щодо категорій народу своєї країни за етнонаціональною, етноконфесійною та етнотериторіальною ознакою.

Теорія «політики населення» була реалізована в умовах, коли проблемне положення етнічних німців зусиллями націоналістично орієнтованої еліти Росії склало єдину дилему з питаннями ведення війни. Держави і раніше до 1914 р. впливали на своїх підданих. Але рубіж 19-20 ст. відзначений зростанням свідомого інтересу до «населення» як об'єкта державної політики.

Початок державним методам тотальної війни і масового знищення людей поклав ще колоніалізм. У Росії ж формуванню погляду на населення як «область для державного втручання» багато в чому сприяла військова статистика, що розроблялася в середині 19 ст. чиновниками-реформаторами за зразком аналогічних досліджень, що проводилися в Європі. Військова статистика перетворила колись аморфне слово народ у строго обумовлене поняття населення. Також її зусиллями почали офіційно фіксувати народність підданих імперії. До кінця 19 ст. військові статистики починають усі частіше висловлювати занепокоєння з приводу поліетнічності Російської імперії. У Росії так само, як і в Західній Європі, введення більш широкої соціальної класифікації людей підштовхнуло державну владу до розробки заходів впливу на них.

До Першої світової війни технологія масового впливу на населення застосовувалася в основному в районах колонізації й у пограниччі (зона осілости). Під час Першої світової війни відпрацьовані в цих регіонах прийоми будуть перенесені практично на весь простір країни. Антинімецька кампанія часів Першої світової війни усіма своїми аспектами (обмежувальна практика, ідеологія германофобії, адміністративно-поліцейський нагляд, військові репресії, ліквідаційна політика) відповідала прояві «політики населення».

«Політика населення» в Росії, що формувалася в довоєнний час, слугувала найважливішою передумовою реалізації заходів воєнного часу (особливо масових депортацій), спрямованих проти цілих прошарків власного населення. Тотальна війна була тісно зв'язана з удосконаленням політики керування людськими масами, де етнічний фактор превалював над традицією конфесійної і національної терпимості. Тому військову політику царизму щодо етнічних німців не можна розглядати просто як військову необхідність або прояв глибоко укоріненої ксенофобії. Останні ж, звичайно, були лише методами впливу на «інородницьке» населення і розпалену громадську думку. Це була спроба застосування на практиці теорії «політики населення», розробленої раніше.

Ситуацію у відношенні царського керівництва до російських німців якоюсь мірою прояснив виступ у Державній Думі міністра внутрішніх справ Н.Б. Щербатова, що відбувся влітку 1915 р. Він проголосив тезу про необхідність асиміляції інородців «без розходження мови», в тому числі

і німців, пославшись при цьому на закордонний досвід функціонування поліетнічних суспільств. Це були положення програми «політики населення», частково обнародовані в період мілітаризації.

Антигуманні методи «політики населення» відзеркалювали амбіції самодержавства, що відповідало російській імперській ідеї: турботі монарха про військову і просторову велич Росії. В роки Першої світової війни це виражалося у формулюванні військових цілей Росії, зв'язаних або з територіальними придбаннями, або ж з побоюванням втратити західні території, аби, як свідчить документ, «не допустити до такого приниження».

Страх царату перед сецесійними вимогами ще більше загострював «німецьке» питання. І тому так важливо було для царського керівництва представити «німецький» питання в якості етнонаціонального конфлікту, свідомо ігноруючи його реальну соціально-економічну складову частину і стратегічний підтекст.

«Historia est magistra vitae» – казали древні. Всебічне вивчення етнічних конфліктів має на меті попередити щось подібне в майбутньому.

Висновки. Отже, порівняльний аналіз воєнної політики Російської імперії та СРСР дає змогу стверджувати, що в надзвичайних умовах (війна, окупація, політика тотальної уніфікації некорінних народів) правляча влада тяжіє до практики використання етнічного образу ворога. Тому цілком логічне риторичне запитання: хто вони, німецькі колоністи, німецькі біженці, німецькі спецпоселенці й українські фольксдойче, як не «свої» зручні вороги?

Список літератури:

1. Оболенская С.В. «Немецкий вопрос» и представления в России о немцах в годы Первой мировой войны. Россия и Германия. 2001. Вып. 2. С. 175–197.
2. Хаген фон М. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи. Россия и Первая мировая война: материалы междунар. науч. colloквиума. (Санкт-Петербург, 1-5 июня 1998 г.). СПб, 1999. С. 385–405.
3. Мякотин В.А. наброски современности. Борьба с «германизмом» и национальный вопрос. Русское богатство. 1914 г. № 9. С. 323–324.
4. Холквист П. Российская катастрофа (1914–1921) в европейском контексте: тотальная мобилизация и «политика населения». Россия и Первая мировая война: мат. междунар. науч. colloквиума (Санкт-Петербург, 1-5 июня 1998 г.). СПб, 1999. С. 83–102.
5. Струве П. Б. PATRIOTICA. Санкт-Петербург, 2000. 41 с.
6. Бобылева С.И., Кадол А.Н. Антинемецкие кампании в России и судьбы немецкого населения в начальный период Первой мировой войны. Вопросы германской истории. 2005. С. 14–30.
7. Звонарёв К.К. Агентурная разведка: Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. Германская агентурная разведка до и во время войны 1914–1918 гг. Київ, 2005. 402 с.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ АНТИНЕМЕЦКОЙ КАМПАНИИ ВРЕМЕН РУССКОЙ ИМПЕРИИ И СОВЕТСКОГО РУКОВОДСТВА

В данной разработке предлагается осуществить сравнительный анализ военной политики руководства Русской империи и Советского Союза по отношению к этническим немцам. Методология исследования опирается на принципы историзма, научности, авторской объективности, а также на использование общенаучных и специально-исторических методов. Научная новизна заключается в сравнении проблем национализма, идеологии, военной, национальной и социально-экономической политики, связанных с «немецким вопросом» во времена Русской империи (1914–1917 гг.) и Советского Союза. Сравнительный анализ военной политики Русской империи и СССР дает возможность утверждать, что в чрезвычайных условиях (война, оккупация, политика тотальной унификации некоторых народов) правящая власть тяготеет к практике использования этнического образа врага.

Национальный вопрос в качестве отношения общества к иноэтническому населению во время катастроф национального масштаба выступает в качестве барометра наличия или, наоборот, отсутствия социальной гармонии в стране.

Ключевые слова: *антинемецкая кампания, политические гонения, концепция, политика, сравнительный анализ.*

HISTORICAL PARALLELS OF ANTIGERMAN CAMPAIGN OF TIMES OF RUSSIAN EMPIRE AND SOVIET GUIDANCE

In this development it is suggested to carry out the comparative analysis of military politics of guidance of the Russian empire and Soviet Union to ethnic Germans. Research methodology leans against principles of historical method, scientific character, authorial objectivity, and also on the use scientific and specially – historical methods. A scientific novelty consists in comparison of problems of nationalism, ideology, military, national and socio-economic politics, related to the “German question” in the days of the Russian empire (1914–1917) and Soviet Union. The comparative analysis of military politics of the Russian empire and USSR gives an opportunity to assert that in emergency terms (war, occupation, politics of total unitization of unnative people) ruling power gravitates to practice of the use of ethnic character of enemy. A national question as attitude of society toward a иноэтническому population during the catastrophes of national scale comes forward as a barometer of presence or, vice versa, to absence of social harmony in a country.

Key words: *antigerman campaign, political persecutions, conception, politics, comparative analysis.*

Кудря І.Г.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

АЛЬТЕРНАТИВНІ ПОЛІТИЧНІ СИСТЕМИ ЕПОХИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО АБСОЛЮТИЗМУ

Час абсолютної монархії в Європі став перехідною епохою, для якої було характерно поєднання елементів Середньовіччя і Нового часу. Протягом XVI – XVIII ст. змінюються політичні, економічні та правові основи європейських держав і суспільств. Особливого значення набула еволюція політичної системи європейського абсолютизму. Автор порівнює соціокультурні, політекономічні і соціальні особливості французької та англійської політичних систем абсолютизму, виявляє причини їх альтернативного розвитку.

Ключові слова: абсолютизм, держава, політична система, права, рента, групи інтересів.

Постановка проблеми. На початку сучасного періоду у Франції та Англії склалися дві альтернативні політичні системи. Інституційні зміни, які супроводжували цей процес, спричинили створення якісно відмінних форм організації держави і структури суспільства в обох країнах. У цій статті порівнюються політичні системи Англії і Франції епохи абсолютизму. Відмінність англійської та французької політичних систем висвітлює механізми, які призвели як до неефективності економічних, правових і політичних відносин, так і до продуктивних структурних змін та інституційних інновацій.

Представлене дослідження актуальне, оскільки розкриває питання, як політичні системи і створенні на їхній основі інститути сприяють переходу від доринкового до ринкового суспільства, роль парламентів у забезпеченні політичної стабільності в перехідний період, особливо сьогодні, коли із цими проблемами зіткнулися в багатьох країнах, що розвиваються.

Метою дослідження є аналіз політико-правових системних інституціональних інновацій в Європі раннього Нового часу. Окремо слід зупинитися на визначальних дослідженнях політичних систем епохи європейського абсолютизму, серед яких у першу чергу потрібно відзначити роботи П. Андерсона, Р. Лахмана, Х. Рута, А. Токвіля і Ч. Тіллі.

Виклад основного матеріалу. В епоху абсолютизму прагнення ренти (отримати від держави виключних прав і переваг, що дають їхнім власникам вигоди) виступає головним мотивом інституційних інновацій в обох країнах. Ще із часів Середньовіччя держава зосереджує у своїх руках надання

привілеїв та свобод (податкових пільг, судових прерогатив, монополій, права на участь у міжнародній торгівлі), і за це вимагає ренти.

Однак конкуренція серед політичних груп за ренту була більш відкритою в Англії, ніж у Франції. У Франції структура пошуку ренти була заснована на клієнтурі або особистих відносинах із державою. Розподіл ренти серед еліти здійснювався відповідно до її лояльності владі. Великі політичні ризики виникають переважно в результаті цього підходу, тому що він може підірвати легітимність політичного режиму. Ті, яким відмовлено в доступі до ренти, можуть перестати бути лояльними або навіть надати ресурси для дискредитації політичного режиму. Нарешті, порівняння між політичним і правовими системами Англії і Франції доводить, що слабка правова система створює передумови для політичної корупції, і навпаки. В Англії рента надавалася широкому спектру груп інтересів, перш за все тому, що парламент виступав політичним ринком, на якому конкуруючі групи могли висловлювати свої вимоги і укладати компроміси. Централізація політичної влади та слабка система прав приватної власності у Франції сприяла розвитку монопольного розподілу ренти й уповільнила розвиток вільного політичного ринку, на відміну від Англії.

У Франції зосередження політичної влади сприяло концентрації багатства серед невеликого числа людей. Відповідно, французьке суспільство поділялося на групи залежно від ступеня привілеїв. Привілеї виступали основним засобом держави укласти контракт із приватною групою, на співпрацю з якою держава розраховує. Доступ соціальних груп до при-

вілеїв різнився в різних державах Європи. Ці відмінності відігравали вирішальну роль у тривалості певного політичного режиму, «англійському абсолютизму відтягли голову в середині XVII ст.; французький абсолютизм існував до кінця XVIII ст. ... Широкий розрив у датуванні цих великих структур безпосередньо співвідноситься з глибокими відмінностями в їх складі і еволюції» [1, с. 10].

Абсолютистська держава часто надавала доступ до прав власності в обмін на політичну лояльність, обмежуючи доступ на ринок своїми обраними клієнтами, незалежно від міркувань ефективності в розподілі та забезпеченні прав. Контроль над розподілом прав власності дозволив французькому абсолютизму отримати лояльність впливової клієнтури. Хоча лояльність на основі розподілу прав власності допомогла створити соціальну підтримку політичному режиму, він був економічно неефективним. Правовласник в абсолютній монархії завжди перебуває під дамокловим мечем конфіскації, «хроніки на кожному кроці свідчать про продане, потім відібране назад під приводом його невідчужуваності королівське майно; про порушення договорів, про невизнання придбаних прав... Надані в довічне користування привілеї вічно відбираються» [5, с. 95]. Проблема ризику конфіскації виникає на підставі того, що правовласник розпоряджається правами власності іншого (держави). Найбільші ризики у французькій державі брали на себе фінансисти. Купівля відкупів здійснювалася зазвичай під вигаданими іменами. Крім того, кадрові зміни в уряді могли означати експропріацію прав і втрату прибутку однієї групи на користь іншої. В періоди соціальних потрясінь фінансистам загрожувало тюремне ув'язнення і страга. У Франції монарх надавав та захищав майнові права в тій мірі, в якій вони сприяли доходу державної скарбниці. Монарх не бажав створювати ринок прав, тому що це зменшувало його владу. Власники прав на основі лояльності не могли пристосуватися до економічних змін. «Однак починаючи з другої половини XVII ст. стратегічні можливості корони звузилися» [2, с. 224].

Відмова абсолютизму у Франції від створення політичних ринків, необхідних для реалізації альтернативних соціальних та економічних механізмів, стала однією із причин краху режиму в 1789 р.

Переважаюча більшість привілеїв були отримані приватними особами через їх особливі відносини з режимом. Іншими словами, бажання залишитися при владі не може бути вимірне в грошовому еквіваленті. Щоб отримати доступ до прав власності, маргінальні групи повинні були зосередитися на отриманні політичної влади. Політична

влада в кінцевому рахунку передбачала отримання економічної вигоди. Отримання політичної влади в абсолютистській Франції, однак, нічим не відрізняється від завоювання влади в однопартійній політичній системі. Якщо виконавча влада є джерелом усіх привілеїв, то треба бути членом правлячої партії, щоб отримати права, або замінити уряд, щоб отримати доступ до них. Таким чином, коли всі права належать державі, політична нестабільність неминуча. У парламентській системі, навпаки, опозиція не повинна влаштовувати революцію, щоб отримати владу. Після 1688 р. в Англії партії, чий інтереси були представлені в парламенті, а не монарх, стали розподіляти права. У XVII ст. в Англії, на відміну від абсолютистської Франції, був створений ефективний політичний ринок. Суспільно-політична практика у Франції та Англії показує, що особливості їх політичних і правових систем пояснює відмінності в економічній і політичній політиці двох країн.

Під час централізації політичної влади французькій державі довелося вирішити безліч проблем, які значно відрізнялися від проблем англійських політичних реалій. Французькій державі довелося купувати лояльність ключових локальних груп підтримки. Держава спробувала створити незалежну бюрократію за рахунок продажу посад. «Ці посади, куплені в короля, згодом, вже до початку XVII ст., стали спадковими. Плід довгої еволюції, едикт 1604 р. Генріха IV, у формі тимчасового орендного договору на дев'ять років встановлював у Франції плутократію юристів: полетта закріпила продаж посад, яку Саварон називав симонією» [3, с. 150]. Тим не менш, ця стратегія виявилася неефективною, тому що як тільки чиновник отримує у володіння свою посаду, він переслідує свої власні цілі, а не держави. Не маючи засобів для підтримки великої мережі найманих адміністраторів, французька держава продовжувала залежати від місцевих еліт, влада яких гарантувалася провінційними або муніципальними правами.

В Англії із часів вторгнення норманів були створені округи з шерифами, призначеними в якості посередника між регіонами і урядом. Шерифи, а не барони, виконували основні судові, військові і податкові функції державної влади. Ми можемо згадати славнозвісного шерифа Ноттінгему з англійської середньовічної балади «Робін Гуд. Сер Річард Лі і шериф». Англійська держава була досить сильна, щоб запобігти практиці спадковості державних посад. Пізніше, щоб запобігти незалежності шерифів, держава створила мирові суди з представників місцевої громади, під контролем шерифів. Місцеві

органи влади були створені в 1349 р., їм були надані широкі повноваження. Коли Тюдори і Стюарти намагалися розширити абсолютистську владу, це їм не вдалося. Англійська держава створила реєстр прав власності. З іншого боку, навіть у XVIII ст., французька держава не володіла інформацією про розподіл власності, тому що локальна влада, парламенти, чинили опір таким запитам.

В Англії відмінності між правами різних регіонах були ліквідовані англійським парламентом, у той час як у Франції кожна провінція захищала свої особливі пільги без урахування інтересів сусідів. Довгострокові наслідки такого нерівномірного розподілу свобод були шкідливі як для політичної стабільності, так і для економічного розвитку. Головне, все це перешкоджало створенню французького національного ринку.

Відмінність у політичній і правовій доктринах між Англією і Францією була поглиблена протягом Середньовіччя і раннього Нового часу. В Англії парламент зробив отримання економічних поступок від уряду довгим і важким. У Франції, навпаки, рішення уряду не мали ні парламентського контролю, ні відкритого публічного обговорення. У Франції існувала політична система, яка сприяла формуванню привілейованих кланів, а не груп інтересів. У той час як у Франції окремі клани і фаворити групувалися навколо певних міністрів і користувалися монополією рентою, не доступною для інших членів свого класу, в Англії набагато ширший сегмент еліти вигравав від преференцій уряду. В Англії не платили надзвичайно високу ціну за стабільність, на відміну від Франції. «Хоча нерівність в області податків встановилася на всьому Європейському континенті, було дуже мало країн, де б вона стала настільки очевидною і настільки постійно відчутною, як у Франції» [5, с. 84].

Перерозподіл багатства у Франції контролювала виконавча влада. Версаль був перетворений у центр розподільної політичної гри, королівський двір визначав, хто буде у виграві. Політичні рішення, які встановлювали правила і квоти, були результатом приватних переговорів, а не предметом відкритого обговорення. Права, субсидії та ліцензії надавалися наближеним, уряд отримував частку надприбутків. Визначна роль фінансового імперативу у французькій економіці була пов'язана з відкупниками. Французька абсолютистська держава створила групи ексклюзивних підприємців. Особливо привілейоване становище було у фінансистів. Фінансисти можуть розглядатися як сурогатні державні чиновники. Вони використовували державну власність в якості забезпечення кредитів, призначених державі.

З одного боку – приватна, а з іншого – посадова особа, фінансист володів значними грошовими резервами, кредитом, мав надійну мережу. Держава повністю поклядалася на мережі сімей фінансистів в організації державних фінансів. Наприклад, персонаж роману О. Дюма «Віконт де Бражелон, або Десять років по тому» і реальна особа Ніколя Фуке був призначений суперінтендантом фінансів через його здатність залучати кошти своєї мережі клієнтів. Фінансисти не могли захистити себе юридично від держави, оскільки отримували процентні ставки вищевстановлених законом. У 1659 р. у Ніколя Фуке було конфісковане майно, а самого його довільно позбавили волі.

Замість того, щоб стимулювати розвиток широкого класу підприємців, французька політика була спрямована на створення вузької ділової еліти. Незалежні торговці розглядалися як не патріоти і такі, що більш стурбовані егоїстичною гонитвою за прибутком, ніж національними інтересами. Французький абсолютизм виходив із того резону, що контроль за господарською діяльністю обраної групи елітних торговців в обмеженій галузі легше здійснювати, ніж мати справу з великою кількістю дрібних торговців. Дрібних виробників важко контролювати і важко оподатковувати.

У всіх французьких великих торгових компаніях домінували фінансисти, і майже всі вони були створені за безпосередньої участі уряду і функціонували як строгі монополії. Держава не хотіла утворення груп, які б мали великі мобільні активи, які дозволи їм отримати контроль над політикою, натомість активи фінансистів склалися з державних авансів і посад, придбаних у держави [6, с. 35]. Мобільні активи важко оподатковувати і конфіскувати. Французька держава боялася незалежних бізнес-груп. Фінансисти не загрозували владі, як купці, бо їхні активи були відносно нерухомими. Їхнє багатство було пов'язано з авансами короля і залежало від підтримки держави для збору податків. Крім того, участь у системі відкупу залежала від схвалення держави. Це сприяло концентрації багатства в руках небагатьох. У результаті основні комерційні справи знаходилися у руках невеликої елітної групи фінансистів. Зокрема, фінансист Антуан Кроза, орендар північноамериканської колонії Луїзіана, монополізував французьку зовнішню торгівлю. Англійські компанії, навпаки, перетворилися в акціонерні товариства, які представляли плюралізм політичних інтересів.

В Англії політична влада використовувала патронаж, у першу чергу, для політичної безпеки, а не збагачення. На відміну від Франції, британські групи

інтересів стикалися з відкритою суспільною дискусією в парламенті. Об'єднанням англійських торговців, які бажали створити нові компанії, потрібна була ухвала парламенту. Їх французьким колегам, навпаки, потрібен був тільки королівський указ. Можливість англійського абсолютизму в наданні привілеїв була різко обмежена рамками повноважень парламенту. В Англії рента продавалася з аукціону тому, хто пропонував найвищу ціну, що збільшувало ефективність соціальної системи шляхом створення ринку привілеїв. У Франції рента розподілялася поза публічним ринком. Держава повністю контролювала джерела інформації. Ніхто за межами правлячої еліти не знав достовірної інформації.

Хоча в Англії використовували підкуп, щоб забезпечити лояльність більшості депутатів, проте не обмежували доступ до ринку прав, не існувало обраної групи. Англійська система перерозподілу була конкурентною [6, с. 51]. У Франції сімейні клани і корпорації билися між собою, щоб зберегти або розширити свої привілеї. З іншого боку, партійні структури в британському парламенті об'єднувалися і артикулювали інтереси різних соціальних груп. В Англії широкий доступ до суспільного блага консолідував гетерогенну еліту. Правляча еліта в Британії представляла широкий зріз населення, державна політика залучала значно більшу соціальну підтримку, ніж політика французької монархії. Англійський виборець знав, що має шанс на вигоду від політичної влади, в той час як у Франції лише вузьке коло мало зиск. Широкий розподіл суспільного блага забезпечував підтримку уряду серед англійських виборців. Французька система, зосереджена на особливому розподілі серед конкретних кланів за рахунок інших, підірвала основи політичного режиму. В Англії парламентська практика переговорів і компромісу стала політичною цінністю еліти. Англійська еліта почала розглядати особисті інтереси з точки зору національних і суспільних цілей.

У Франції була традиція міської автономії, яка гальмувала розвиток інститутів, що об'єднують інтереси міських і сільських еліт. На відміну від Англії, де існував розвинений політичний ринок – національний парламент, де поміщики і купці могли зустрітися, обговорити свої права.

На межі XVII–XVIII ст. в Англії відбувся перехід від докапіталістичного до капіталістичного суспільства. Англійська громадянська війна (1641–1649 рр.) була однією з перших великих буржуазних революцій [6, с. 141]. Після англійської громадянської війни була усунена прерогатива королівських судів на користь судів загального

права, що зробило юридичне визнання будь-якого права або свободи залежним від схвалення парламенту. Автономія англійської правової системи від політичної системи дозволила гарантувати незмінність прав власності [6, с. 158]. У Франції абсолютизм прийшов до розуміння природного права власності лише напередодні революції.

Відносне відставання Франції впливає з її політичної і правової системи і відповідних політичних інститутів. Замість того, щоб створювати соціальні інститути, держава спиралася на приватні контракти з привілейованими групами спеціальних інтересів. Таким чином, французький абсолютизм став жертвою груп інтересів, які сам і створив. «Організація основних суспільних класів і їхні стосунки з державою в Європі сильно варіювалися. Варіанти розташовуються в діапазоні від регіонів з інтенсивним примусом (ареали з невеликою кількістю міст і переважанням сільського господарства, де значну роль у виробництві грав прямий примус) до регіонів з інтенсивним капіталом (capital-intensive) (ареали з безліччю міст і провідною роллю комерції, де основну роль грали ринки, обмін і орієнтоване на ринок виробництво). Відповідно варіювалися і вимоги основних класів до держави, а також їх вплив на державу» [4, с. 40]. Парламентські структури в кінцевому підсумку замінили інститут абсолютизму у Франції, тому що вони знижували трансакційні витрати в цілому.

У Франції та Англії на початку Нового часу існували різні політико-правові системи і, відповідно, механізми перерозподілу блага. У Франції мав місце монархічний перерозподіл. В Англії – парламентський перерозподіл, який здійснювався в інтересах більш широких соціальних груп, ніж у Франції. У Франції право прийняття рішень залишалося за кліками. Хоча англійські еліти були розділені на групи інтересів, вони були в змозі співпрацювати в досягненні парламентського консенсусу з основних питань політики. В Англії державні посади ніколи не виставлялися для продажу, але політична влада могла бути отримана завдяки власності. Як це не парадоксально, у Франції можна було купити державну посаду, але не отримати політичну владу. В умовах відсутності підзвітності уряду у Франції виникла система патронажу. Французький король претендував на право управляти державою, як батько сім'єю; країна була його вотчиною. Принцип вищості над законом означав, що контракти між королем і його підданими не були юридично забезпечені. У Франції не існувало інституційного механізму стримування держави в наданні особливих привілеїв клієнтам і друзям, що збільшувало розкол

і невдоволення, тим самим підриваючи легітимність уряду. У французькому суспільстві панувало відчуття позбавлення доступу до влади. З іншого боку, англійська парламентська система перерозподілу характеризувалася співробітництвом між елітами, що породжувало відносно високу легітимність. Поява політичних партій в Англії мала ефект скорочення прямого впливу клік на формування політики. В Англії політична система не ґрунтувалася на системі спорідненості. Через це почуття громадянського обов'язку характеризує англійський правлячий клас. Парламент став координаційним центром громадянського суспільства. Англійські політичні партії платили за голоси, а не отримували їх силою, погрозою або обманом – у цьому полягав принцип народної демократії. Однією з головних причин поразки французького абсолютизму була його нездатність розмежувати державні і приватні інтереси; навпаки, це розмежування було одним із найбільших успіхів англійського парламентаризму. Нарешті, англійська партійна організація, створена парламентом, дозволила загальним інтересам

вийти за рамки індивідуальні, сімейні та родові. Англійський парламент, таким чином, представляв суспільний інтерес, на відміну від французького абсолютизму, який довів меркантилістський принцип до межі, коли збагачення одного індивіда означало втрату для іншого, що посилювало відчуття соціальної образи. Французька політична система стимулювала пошук надприбутків за рахунок монопольної ренти. Монопольна економічна рента надавалася в обмін на політичну лояльність. Політична система абсолютизму у Франції не створила політичні інститути, які могли б забезпечити права власності або скасувати привілеї.

Висновки. Простий, але повчальний висновок можна зробити, виходячи з аналізу політичної системи французького абсолютизму: формування політичного ринку, який дозволяє здійснювати обмін соціальними благами або правами власності, має важливе значення для успішного існування політичної системи в цілому. Політичні системи абсолютизму в Англії і Франції є двома альтернативними шляхами суспільно-політичного розвитку.

Список літератури:

1. Андерсон П. Родословная абсолютистского государства / Пер. с англ. Ивана Куриллы. М.: Территория будущего, 2010. 510 с.
2. Лахман Р. Капиталисты поневоле: Конфликт элит и экономические преобразования в Европе раннего Нового времени / Перевод с английского Андрея Лазарева. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. 456 с.
3. Мандру Р. Франция раннего Нового времени, 1500–1640: Эссе по исторической психологии / Пер. с фр. Андрея Лазарева. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. 328 с.
4. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990–1992 гг. / Пер. с англ. Менской Т.Б. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2009. 328 с.
5. Токвиль А. Старый порядок и революция / Пер. с фр. Л.Н. Ефимова. СПб.: Алетейя, 2008. 248 с.
6. Root H. L. The Fountain of Privilege: Political Foundations of Markets in Old Regime France and England. Berkeley: University of California Press, 1994. 280 p.

АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ СИСТЕМЫ ЭПОХИ ЕВРОПЕЙСКОГО АБСОЛЮТИЗМА

Время абсолютной монархии в Европе стало переходной эпохой, для которой было характерно сочетание элементов Средневековья и Нового времени. В течение XVI – XVIII вв. изменяются политические, экономические и правовые основы европейских государств и обществ. Особое значение приобрела эволюция политической системы европейского абсолютизма. Автор сравнивает социокультурные, политикоэкономические и социальные особенности французской и английской политических систем абсолютизма, выявляет причины их альтернативного развития.

Ключевые слова: абсолютизм, государство, политическая система, права, рента, группы интересов.

ALTERNATIVE POLITICAL SYSTEMS OF THE EPOCH OF EUROPEAN ABSOLUTISM

The time of absolute monarchy in Europe was a transitional period, which was characterized by a combination of elements of the Middle Ages and the Modern. During the 16th – 18th centuries, the political, economic and legal foundations of European states and societies change. Of particular importance is the evolution of the political system of European absolutism. The author compares the socio-cultural, political, economic and social features of the French and English political systems of absolutism, reveals the reasons for their alternative development.

Key words: absolutism, state, political system, rights, rent, interest groups.

Предеина М.Ю.

Таврический национальный университет имени В.И. Вернадского

ЗА КУЛИСАМИ «ФЕНОМЕНОЛОГИИ ДУХА»: К ГЕНЕЗИСУ ПОНЯТИЙ ENTÄUSSERUNG И ENTFREMDUNG (ЗАМЕТКИ О ВЕЛИКОЙ ФРАНЦУЗСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ)

Гегелеведение немалое значение придаёт проблеме разграничения Entäußerung и Entfremdung. Не в последнюю очередь это обусловлено тем, что в центральной работе «молодого» Маркса эти понятия (слова?) даны через запятую и даны, судя по всему, в полемике с Гегелем. Советский философ Э.В. Ильенков, блестящий специалист «по Гегелю», предлагает их разграничение как овнешнение (Entäußerung) и отчуждение (Entfremdung). Задачей данной статьи является развернуть генезис означенных понятий внутри исторического процесса, или, другими словами, – развернуть исторический процесс, внутри которого вызревали эти понятия. Поэтому предметом исследования становится не текст «Феноменологии духа», а то, что располагается за его пределами: события Французской революции, речи депутатов Конвента, переписка Гегеля с друзьями. Сопоставление больших исторических событий с этими документами «повседневности» не является надуманным, поскольку, хотя переписка докторов философии не влияла на французскую политику, французская политика находила живейшее выражение в их переписке, способствуя формированию языка отнюдь не только философского, на котором, так или иначе, мы сегодня думаем. В этом качестве Гегель (отчасти через Маркса) ещё повлияет на политику, правда, уже, скорее, русскую.

Ключевые слова: Entäußerung (овнешнение), Entfremdung (отчуждение), bourgeois (буржуа), citoyen (гражданин), публичное, частное, Французская революция, Гегель.

Постановка проблемы. Тот, кому случалось иметь дело с философией Гегеля, не мог не заметить двух немецких слов: Entäußerung и Entfremdung. Первое переводится непривычно для нашего уха как овнешнение, второе, более привычно, – отчуждение. Стоит ли говорить, что отчуждение обязано своей привычностью Марксу? Но предмет этой статьи не слова, а то, что в них облакается, в данном случае – история, если точнее – история Великой Французской революции. Именно она примеряет разные маски (разные слова) на сцене гегелевской «Феноменологии духа».

«Феноменология духа» – произведение этапное для Гегеля. Лукач, например, завершает своего «Молодого Гегеля...» именно «Феноменологией духа». Любопытно указать границы Гегелевской «молодости»: 1792-й (начало работы над «Народной религией и христианством») – 1807-й (выход в свет «Феноменологии духа»). Это не просто «молодость» Гегеля, это – время Французской революции: 1792-й – основание Республики, 1807-й – год, следующий за битвой при Йене.

Изложение основного материала. Эти события следует постоянно держать в голове, не ожи-

дая, что автор услужливо напомнит о них. Что имеет в виду Гегель, когда между 1795-м и 1796-м пишет: «Где наши Гармонии и Аристогитоны, освободители страны, кому мы могли бы петь наши сколии?» [1, с. 177]. Только ли славное прошлое Афин? Чтение Гегеля, а равно литературы о Гегеле, например, того же Лукача, – это всегда чтение с «двойным дном»: Афины – не совсем Афины, Термидор (это уже у Лукача) – не совсем тот Термидор. Один слой времени наслаивается на другой; и каждый автор говорит не только то, что говорит, но ещё *что-то*.

Как Гегель относился к якобинцам? Плохо; но почему? На этот вопрос не так просто ответить. Известно письмо Гегеля к Шеллингу, написанное в ночь перед рождеством 1794-го: «Что Каррье гильотинирован, вы, наверное, уже знаете. Читаете ли вы ещё французские газеты? Если мне не изменяет память, мне сказали, что в Вюртемберге они запрещены. Этот судебный процесс очень знаменателен и разоблачил всю гнусность сторонников Робеспьера» [2, с. 214]. Замечу мимоходом: в Вюртемберге французские газеты запрещены, это объясняет, почему приходится прибегать к

эзопову языку. Но в чём именно состояла «гнусность сторонников Робеспьера»? Ни в коей мере не желая приписывать что-либо Гегелю, не могу не отметить, что «гнусность сторонников Робеспьера» можно понимать по-разному: Термидор вполне мог быть понят *тогда* как восстановление революции в её правах. Собственно, так освещали этот вопрос французские газеты. Мы привыкли в споре Горы и Жиронды держать сторону Горы и в известной мере идеализировать Робеспьера; немцы, не учась в нашей школе, могли думать иначе. Гёльдерлин 13-го июля 1793-го пишет брату: «Очень жалею Бриссо. Добрый патриот теперь, должно быть, падёт жертвой своих низких врагов» [5, с. 311]. Конечно, Гегель и Гёльдерлин разойдутся в оценках, но Наполеона. Почему Бриссо? На это косвенно отвечает Гегель в ещё одном письме к Шеллингу: заведя речь о Гёльдерлине, он замечает, что его, Гёльдерлина, интерес к космополитическим идеям всё время растёт [3, с. 220]. Для образованного немца тех лет страстная мечта о свободе соединялась с пониманием невозможности достичь её своими силами, приходилось надеяться на французов. Не зря глашатаем космополитизма в революционном Париже был прусский барон *Анахарсис Клоотс*; но если Клоотс был всё же, скорее, романтиком, то Бриссо – политиком «с весом», и политиком, выступавшим за «пропагандистскую» войну, т. е. войну за распространение прав человека в Европе. К слову, Бриссо был членом «Общества друзей чернокожих» и не пользовался пудрой, в отличие от Робеспьера.

Сказанного, как минимум, довольно для того, чтобы не ставить знак равенства между отрицанием «гнусностей сторонников Робеспьера» и признанием «прелестей» *Ancien Regime*. (Само собой, вопрос «Кто лучше: Гора или Жиронда?» мною здесь не рассматривается; мне интересно понять, почему такой пламенный поэт, как Гёльдерлин, был не за Гору.)

I.

Во Франции рождался новый режим, одни институты с невероятной быстротой сменяли другие; для того, кто хотел видеть, это была отличная школа мысли, политической и не только.

Вернёмся к *Entäußerung / Entfremdung*; ставя тут черту, я подчёркиваю их различие: овнешнение, закрепление деятельности во внешнем – это не всегда отчуждение, то есть не всегда превращение этого внешнего в нечто чуждое. Но при известных условиях (при каких?) овнешнение может перейти в отчуждение. Прежде чем Марк

покажет переход одного в другое на продукте труда, он, этот переход, обнаружит себя в чём-то гораздо более публичном. Не о нём ли идёт речь в дискуссиях сентября 1792-го о представительном образе правления? «Сам представительный образ правления, – говорит Барбару, тоже, кстати, жирондист, – был бы дурен, если бы он продолжал санкционировать то ложное положение, что народ не может более осуществлять полномочий, переданных им своим представителям». (Король тоже был *представителем*, согласно «общественному договору», ему были *переданы* полномочия, но переданы так, что народ их лишился, то есть полномочия, переходя к королю, *отчуждались* от народа). «*Необходимо, чтобы всё возвращалось в конце концов к народу так же, как всё исходит от него; необходимо, чтобы его верховная власть оставалась непрестанно деятельной*» [9, с. 316], – продолжал Барбару.

«... оставалась непрестанно деятельной» – деятельность не умирает в результате, напротив, полученный результат обогащает деятеля, говоря по-гегельянски, обогащает его субъективность знанием дела и побуждает действовать дальше и лучше прежнего, то есть с полученным знанием дела.

На восходящей линии Французской революции французский народ оставался непрестанно деятельным, он, с одной стороны, перманентно осуществлял давление на уже созданные институты (на то же Законодательное Собрание), с другой – изобретал новые институты (напр., народные клубы) и через них перманентно продуцировал двоевластие. Хотя деятельность его закреплялась в чём-то внешнем, в институтах, её непрерывность не позволяла институтам превращаться в нечто мёртвое, в мёртвую механику. Это даже не зависело от моральных качеств отдельных лиц, лица были неважны, время прений о насморке Наполеона ещё не пришло. Утром 10-го августа 1792-го, дня бесповоротного низложения Людовика XVI, президент Законодательного Собрания Верньо говорил королю: «Вы можете рассчитывать, государь, на твердость Национального собрания; его члены поклялись умереть, поддерживая права народа и *установленных властей*» [9, с. 265]. Верньо не отличался в тот момент решительностью и скорее был склонен поддерживать статус-кво, чем его менять. Но к вечеру Собрание учредило новый порядок вещей – без короля.

Новый порядок рождается под давлением Парижской коммуны и федератов (отрядов волон-

теров, отправленных провинциями на помощь Парижу). Так, одна из секций Парижской коммуны, секция Приюта для слепых, 4-го августа предупредила Собрание: «Если 9 августа к 11 часам вечера Законодательное собрание не удовлетворит законных требований народа (о низложении короля – М. П.), то в полночь того же дня ударит набат, барабаны забьют тревогу, и всё поднимется сразу» [9, с. 260].

II.

Карл Маркс, говоря о Французской революции, отмечал, что в момент наивысшего напряжения политическая жизнь стремится подавить свои предпосылки, гражданское общество [6, с. 393]. На языке тех лет, сохранившемся, впрочем, сегодня у Хабермаса, гражданское общество означало общество частных собственников, буржуа, или: *bourgeois*. А то, что политическая жизнь стремится подавить свои предпосылки, то, что в момент наивысшего напряжения на политическую сцену выходит гражданин, обозначаемый у Маркса французским *citoyen* – в этот момент наивысшего напряжения отношения собственности как бы отменяются, становятся временно недействительными, де-факто не действующими. Именно в этот момент рождается видимость возрождённых Афин и Рима.

Граждане, низложившие короля, граждане, идущие на войну, граждане, которых французский оратор уже привык облекать в римскую тогу, получают эту тогу и от немецкого философа, или, если точнее, немецкий философ вдохновленно пишет о греках, настолько вдохновленно, что греки уже кажутся французами. Греки, перечисляет Гегель, были свободными, послушествовали законам, которые сами себе дали, и людям, которых сами себе избрали, вели войны, задуманные ими самими, и в них, в этих войнах, отдавали жизнь во имя понятных им целей [1, с. 186]. И т. д. и т. п. Если Гегель бернского периода (1793–1796 гг.), как пишет Лукач, ещё видит в античном полисе непреходящий «образец обновления общества и государства» [8, с. 49], то это потому, что этот полис почти что актуально существует в революционной Франции. И если «закат общества свободы и величия человека» [8, с. 54] связан для Гегеля с утверждением эгоистического «частного человека», то это потому, что своекорыстие парижского буржуа грозит потеснить на сцене доблестного французского гражданина.

Как видим, Гегель движется вместе с Французской революцией, разделяя её иллюзии и вместе с тем подготавливая столь важное позднее *понятийное* разделение гражданина и буржуа.

III.

Конвент, правопреемник Собрания, не спешит упразднить «частного человека». Маркс, кстати, говорит о «частном человеке» как *предпосылке* Французской революции *post festum*, в 1792-м ещё неясно, *кто* – предпосылка, да даже не разумнее ли предположить в качестве предпосылки гражданина, т. е. человека публичного? Но... Попробую показать, как разделение *bourgeois* и *citoyen* даёт себя знать в самом, тогда ещё живом, процессе революции, не «после праздника», а на празднике.

Конвент открылся 20 сентября 1792-го, и уже 21-го числа по предложению Дантона вотировал закон о *защите* частной собственности. Дантон говорил: «Отречемся здесь от всяких преувеличений; объявим, что всякая земельная, личная и промышленная собственность будет всегда поддержана» [9, с. 330]. Через полгода эта поддержка получит весомое подкрепление: 18-го марта 1793-го Конвент по предложению Барера [9, с. 505] вотирует декрет, который среди прочего установит смертную казнь за пропаганду уравнительного раздела земли, или «аграрного закона». Это – одна сторона.

А вот другая. 18 апреля 1793-го члены Парижской коммуны придут к решетке Конвента с петицией, в которой *поставят под сомнение* право частной собственности: «Пусть нам не возражают ссылкой на право собственности. Право собственности не может быть правом доводить до голода своих сограждан. Плоды земли, так же как и воздух, принадлежат всем людям» [9, с. 527], – будет сказано в петиции, написанной, замечу, через месяц после того, как подобные фразы были решительно запрещены. Коммуна по предложению Шометта объявит себя на «революционном положении» и вынудит Конвент уступить – ввести максимум цен.

Почему Конвент уступает? Очевидная причина – организация парижан в Коммуну, то самое двоевластие. Но есть ещё кое-что: в момент наивысшего напряжения предпосылкой *действительно* является гражданин. Другими словами, иллюзия, о которой позднее напишет Маркс, – почти что действительность: парижские бедняки на самом деле берут Бастилию, низлагают короля, защищают Францию. (Иллюзия для того, чтобы быть иллюзией, тоже нуждается в основаниях, во вполне реальных и неиллюзорных).

Не только Гегель думал, что эгоистический, «частный человек» не помощник республике – в публицистике того времени признаки гражданина постепенно начинают означать пролетария.

Именно пролетария, определение которого приобретает новые, не римские смыслы.

Камилл Демулен в конце 1789-го в связи с избирательным цензом говорил: «А что касается вас, о, презренные жрецы! о, тупые бонзы! разве вы не видите, что ваш бог не имел бы права быть избранным? Вы причислили к отверженным общества того Иисуса Христа, которого вы провозглашаете богом с церковных кафедр и с трибуны! И вы хотите, чтобы я уважал вас, священников *бога-пролетария*, который бы не был даже активным гражданином! Имейте же уважение к бедности, которую он облагородил». Очевидно, здесь «пролетарий» употреблено ещё в старом, римском смысле: бедняк, скорее – объект подаяния, чем гражданин. Но в следующем предложении смыслы меняются: «Но что хотите вы сказать этим беспрестанно повторяемым словом «активный гражданин»? Активные граждане – это те, кто взяли Бастилию и которые обрабатывают поля, меж тем как праздные тунеядцы – среди духовенства и двора...» [9, с. 96]. Римские смыслы уже не отвечают французской действительности, уже у Демулена гражданин расщепляется, пока на «презренных жрецов» (служителей культа) и пролетариев, но не повисает ли уже здесь гражданин в воздухе? Гражданин, как позднее скажет Маркс, – «небесная всеобщность» [6, с. 390].

IV.

Пролетарий становится гражданином (активным гражданином) не благодаря, а вопреки собственности (цензу), он берёт право гражданина действием, и это действие, по определению, не может быть частным. Пролетарий может существовать как гражданин только в тот самый момент наивысшего напряжения, момент общего дела, когда отношения собственности приостанавливаются, и все вещи становятся *res publica*. Для того чтобы предпосылкой буржуазной республики (но не *res publica*, опять неувязка с римскими смыслами: частное общее дело, частная общая вещь) выявился буржуа, т. е. частный человек, должно наступить нормальное состояние, когда частное важнее общего и когда пролетарий перестаёт быть человеком публичным в мире публичных дел и публичных вещей. Здесь, кстати, становится понятен политический смысл и братских обществ, вроде «Братского союза плотников», и братских ужинов в секциях Парижа: парижский пролетарий через эти формы сопротивлялся приданию своему труду и своему потреблению частного характера. (Хотя, безусловно, нельзя забывать и о другой стороне: даже Комитет общественного спасения, «терро-

ристы», противился созданию рабочих коалиций, то есть тех самых «братских союзов», призванных регулировать условия найма в интересах рабочих).

9-е термидора II-го года (27-е июля 1794-го) считается переломным моментом Французской революции. Но, пожалуй, уместнее говорить о том, что 9-го термидора нашла своё выражение уже наметившаяся тенденция. Читатель может быть удивлён тем, что, с одной стороны, газеты того времени сообщали о восстановлении революции в её правах, а с другой – парижане чуть ли не впервые проявляли странное равнодушие. Термидор начинается до Термидора.

Как я уже имела случай заметить, интерес к Термидору – это интерес «с двойным дном», в нём всегда есть что-то ещё. Раковский, по понятным причинам весьма заинтересованный в изучении генезиса Термидора, писал в 1928-м Валентинову: «*Политическая реакция, начавшаяся ещё до Термидора, заключается в том, что формально и фактически власть начинает переходить в руки постепенно уменьшающегося числа граждан. Народные массы постепенно, сначала фактически, а потом и формально, устраняются из управления страной*» [10].

Процесс, который Раковский называет функциональной дифференциацией, был описан по горячим следам Гегелем, как водится, в форме античных изысканий: греки и римляне времён Империи более не послушествовали законам, которые сами себе дали, и людям, которых сами себе избрали, не вели войн, которые сами задумали, они более не обзревали целое как своё общее дело, и даже если они ещё занимались делами государства, то как шестёрки (именно это слово использует Гегель), более озабоченные заработком, чем тем, чтобы знать, как и для чего работает государственная машина [1, с. 188]. Ни у кого более не было ни общих целей, ни общих дел, единственное, что у этих людей было своим, – это имущество и, разумеется, это имущество было не общее, а частное. *Res publica*: общественных вещей (дел) более не было.

V.

Перелом в сторону нормализации, т. е. восстановления частной жизни в её правах, следствием чего и стал Термидор, произошёл в вантозе II-го года (марте 1794-го), когда Парижская коммуна и Клуб кордельеров снова объявили себя на «революционном положении», но на этот раз проиграли Конвенту.

Их проигрыш имел институциональные последствия: освободившиеся вследствие гильотинирования Шометта и Эбера должности в

Парижской коммуне были замещены не путём выборов (как раньше), а путём назначения, осуществлённого Комитетом общественного спасения. Парижская коммуна, по выражению французского историка Альфонса Олара, чьей подборкой цитат из газет и речей того времени я до сих пор пользовалась, превратилась в «простой придаток центрального правительства» [9, с. 562].

Её гибель разделил Клуб кордельеров, или Общество прав человека и гражданина. В первые годы революции этот Клуб занимал последовательно антибуржуазную позицию и допускал в свои ряды, в том числе к участию в прениях, т. н. пассивных граждан и, вероятно, женщин. Другими словами, Клуб был тем пространством, где пролетарий мог говорить и действовать в качестве публичного человека.

В Клубе обсуждали и принимали решения, Коммуна решения осуществляла, при необходимости оказывая давление на Конвент. Тот механизм, то своеобразное сцепление «ряда зубчатых колёс», в процессе вращения которых всё исходило от народа затем, чтобы вернуться к нему (как говорил Барбару), действовал и своим непрерывным действием противился отчуждению. Вообще этот момент, когда всё исходило от чего-то и потом вновь возвращалось к нему, чтобы действовать, давал результат, но избегал объективации как отчуждения, мёртвой объективации, был всегдашней заботой еретиков от теологии, но с тех пор, как бог стал народом, это стало проблемой еретиков от политики. В этом странном переплетении теологических, Бёме, и политических, «бешеные», ересей формировалась та философия, на языке которой мы, так или иначе, сегодня думаем (речь идёт не только о Гегеле).

Если Клуб кордельеров был уничтожен, то Якобинский клуб, с множеством секций в провинциях, при деятельном участии Робеспьера стал его относительно послушным орудием, или исполнительным органом Комитета общественного спасения. Это был, скорее, государственный орган, чем орган самостоятельных граждан. Хотя не все граждане (судя по всему, пролетарии) понимали это; уже упомянутый Альфонс Олар приводит множество фактов того, как члены провинциальных секций Якобинского клуба в меру своих сил проводили тот самый пресловутый «аграрный закон». Пролетарии, обретя в секции Якобинского клуба форму организации публичности, себя в качестве публичных людей, делали всё возможное для разрушения частного, иногда встречая деятельную поддержку не всегда сообразовавшихся с

центральным курсом эмигрантов Конвента, напр. Жанбона Сент-Андре.

Эти вольности объясняют, почему после 9-го термидора судьба секций Якобинского клуба была предрешена. Одно то, что клубы, так или иначе, образовывали пространство общения граждан, делало их опасными. В сущности, их судьба была предрешена ещё до Термидора: «Сила народных клубов была так велика, – пишет А. Олар, – что правительство начало страшиться их в тот самый момент, когда стало опираться на них» [9, с. 127].

VI.

Если Гегель, в конце концов, признает Античность прекрасной, но навсегда ушедшей эпохой, то это потому, что на французской сцене все главные роли отошли буржуа. По совету стоических мудрецов, не будучи в силах изменить действительность, Гегель меняет своё отношение к ней: он признаёт «частного человека», а вместе с ним... Конечно, Гегель думает, что *Entfremdung*'а можно избежать и что благоустроенное государство его избегает, но, по сути, не создаёт ли он апофеоз этого самого *Entfremdung*'а, когда воспекает самое законченное отчуждение всех гражданских прав и обязанностей в одном человеке, в Наполеоне?

«Самого императора – эту мировую душу – я увидел, когда он выезжал на коне на рекогносцировку, – пишет Гегель своему другу Нитхаммеру в день взятия Йены. – Поистине испытываешь удивительное чувство, созерцая такую личность, которая, находясь здесь, в этом месте, восседая на коне, охватывает весь мир и властвует над ним» [4, с. 255].

Здесь уместно, по примеру Фейербаха, рассуждавшего о боге, спросить: для того чтобы Наполеон стал всем, не должны ли все прочие стать ничем? За десять лет до этого письма, писанного 13-го октября 1806-го, в день взятия Йены, Гегель гораздо трезвее описывал принцип императорской власти в Риме (см. «Позитивность христианской религии»). Он понимал, что император становится возможен там, где исчезает публичный человек: с одной стороны, множество «частных людей», с другой, – император. Вольно или невольно тогдашний Гегель, если принять аналогию между Античностью и Францией, увидел логику движения Французской революции: начавшийся процесс вытеснения публичного человека (гражданина, пролетария) частным (буржуа), в котором 9-ое термидора было одной из вех, должен был закончиться Императором. (Любопытно,

нельзя ли о французской буржуазии 1789-го и последующих лет сказать то, что Маркс говорит о ней в «18-м брюмера Луи Бонапарта» [7, с. 161], а именно то, что она была готова обменять блага «частной жизни» на политическое ничтожество?»).

Выводы. Можно было бы закончить одним анекдотом, зафиксированным полицией и рассказанным по полицейскому отчёту Альфонсом Оларом. Этот анекдот показывает совпадение Гегеля с одной парижской то ли работницей, то ли торговкой, правда, Гегель, в отличие от парижанки, лишён чувства иронии. Когда читали конститу-

цию, устанавливающую консулат, в толпе женщин возникла давка. «Я ничего не разобрала», – возмутилась одна. – «А я не проронила ни одного слова», – ответила другая. – «Ну что же там сказано?» – «Что у нас есть Бонапарт» [9, с. 865].

Но это было бы несправедливо по отношению к философу. Гегель оставил следующим поколениям философов проблему превращения Entäußerung'а в Entfremdung, а тем, кто не довольствуется стоической философией, – проблему исключения такого превращения в текущей и будущей практике.

Список литературы:

1. Гегель Г. В. Ф. Позитивность христианской религии // Работы разных лет: в 2-х томах. Т. 1. М.: Мысль, 1970. С. 87–207.
2. Гегель Г. В. Ф. Гегель – Шеллингу, в ночь перед рождеством 1794 г. // Работы разных лет: в 2-х томах. Т. 2. М.: Мысль, 1971. С. 213–215.
3. Гегель Г. В. Ф. Гегель – Шеллингу, конец января 1795 г. // Работы разных лет: в 2-х томах. Т. 2. М.: Мысль, 1971. С. 217–220.
4. Гегель Г. В. Ф. Гегель – Нитхаммеру, 13 октября 1806 г. // Работы разных лет: в 2-х томах. Т. 2. М.: Мысль, 1971. С. 254–256.
5. Гёльдерлин Ф. Гёльдерлин – Брату, 13 июля 1793 г. // Гиперион. Стихи. Письма. М.: Наука, 1988. С. 311.
6. Маркс К. К еврейскому вопросу / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. Издание второе. Т. 1. М.: Политиздат, 1955. С. 382–413.
7. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. Издание второе. Т. 8. М.: Политиздат, 1957. С. 115–217.
8. Лукач Д. Молодой Гегель и проблемы капиталистического общества. М.: Наука, 1987. 616 с.
9. Олар А. Политическая история Французской революции. М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1938. 979 с.
10. Раковский Х. Г. Раковский – Валентинову, 6 августа 1928 г. URL: scepsis.net/library/id_480.html.

ЗА ЛАШТУНКАМИ «ФЕНОМЕНОЛОГІЇ ДУХА»: ДО ГЕНЕЗИСУ ПОНЯТЬ ENTÄUSSERUNG I ENTFREMDUNG (НОТАТКИ ДО ВЕЛИКОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ)

Науковці, що займаються творчістю Гегеля, надають немале значення проблемі відокремлення понять Entäußerung і Entfremdung. Що зумовлено, не в останню чергу, тим, що в центральній роботі «молодого» Маркса ці поняття (слова?) дані через кому і дані, як можна зрозуміти, в полеміці з Гегелем. Радянський філософ Е.В. Ільєнков, відомий фахівець з питань філософії Гегеля та Маркса, запропонував відокремлення цих понять як опредмечення (Entäußerung) та відчуження (Entfremdung). Завданням даної статті є дослідження генезису зазначених понять усередині історичного процесу, іншими словами, дослідження історичного процесу, всередині якого формулювалися ці поняття. Тому предметом дослідження стає не текст «Феноменології духа», а те, що знаходиться за його межами: події Французької революції, виступи депутатів Конвенту, листування Гегеля з друзями. Зіставлення великих історичних подій із цими документами «повсякденності» не є надуманим, оскільки, хоча листування докторів філософії не впливало на французьку політику, але французька політика знаходила живі відгуки в їх листуванні, під час якого вироблялася та мова (ї не лише філософська), якою ми сьогодні, так чи інакше, думаємо. Чи варто говорити, що Гегель (зокрема, через Маркса) ще вплине на політику, хоча, скоріше, й російську?

Ключові слова: Entäußerung (опредмечення), Entfremdung (відчуження), bourgeois (буржуа), citoyen (громадянин), публічне, приватне, Велика Французька революція, Гегель.

**BEHIND THE SCENES OF THE “PHENOMENAL OF THE SPIRIT”:
TO THE GENESIS OF CONCEPTS ENTÄUSSERUNG AND ENTFREMDUNG
(NOTES ON THE GREAT FRENCH REVOLUTION)**

Scientists who study Hegel’s philosophy attach great importance to the delineation of concepts Entäußerung and Entfremdung. This is largely due to the fact that in the central work of the “young” Marx these concepts (words?) are given separated by commas and are given, obviously, in a controversy with Hegel. The Soviet philosopher E V. Ilyenkov, a good specialist in the philosophy of Hegel and Marx, proposed to delimit these concepts as objectification (Entäußerung) and alienation (Entfremdung). The objective of this article is to study the genesis of these concepts within the historical process, in other words, the study of the historical process within which these concepts were formed. Therefore, the subject of the study is not the text of the “Phenomenology of the Spirit”, but what is outside of it: events of the French Revolution, speeches of the Convent deputies, Hegel’s correspondence with friends. Comparison of big historical events with these documents of everyday life is not invented: although the correspondence of PhDs did not affect French politics, French politics found a vivid expression in their correspondence. And in this correspondence, in turn, formed that philosophical and political language in which we think today.

Key words: *Entäußerung (objectification), Entfremdung (alienation), bourgeois, citoyen (citizen), public, private, The French Revolution, Hegel.*

Сокирська В.В.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

УТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОЇ АСРР: ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ РОСІЙСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО УСРР

У статті проаналізовано зміст російської радянської політики щодо України в процесі утворення на її території Молдавської АСРР. Опанування більшовиками України створювало можливості для реалізації їх геополітичних стратегій та давало ключ для впливу на країни Європи. Політика «радянізації» Румунії та перегляду «бессарабського питання» була одним із головних стратегічних напрямів зовнішньої політики радянської влади. Доведено, що створення МАСРР на етнічних українських землях носило штучний характер і породило цілу низку проблем. Встановлено, що кампанія зі створення молдавської автономії була добре спланованою в Кремлі акцією з використанням адміністративного ресурсу та інформаційно-пропагандистських заходів.

Ключові слова: СРСР, УСРР, МАСРР, експорт революції, «бессарабське питання».

Постановка проблеми. Національна політика більшовиків визначалася принципом політичної доцільності й зазнавала трансформацій відповідно до завдань, які ставила перед собою їх партія. Прийшовши до влади в Росії, більшовики перетворились на потужну політичну силу, перейшли від політики загравання з національними почуттями, гасел про самовизначення та відокремлення до агресивної політики щодо відновлення нової могутньої імперії за радянським зразком.

У колишній Російській імперії національна політика, що за своєю суттю була колоніальною і проявлялася в експлуатації ресурсів національних окраїн, «русифікації», асиміляції неросійського населення, остаточно заплутала клубок національних відносин на підконтрольній території. Тому національне питання для більшовиків стало тією політичною картою, якою вони намагалися не раз скористатися. Для них проголошення права націй на самовизначення стало не більш, ніж популістською декларацією, що була висунута з огляду на політичну кон'юнктуру та покликана підняти їх авторитет серед мас. Більшовики на перший план ставили ідею «світової революції», в якій питання про національні особливості та кордони не були істотними. Централізацію держави вони бачили у злитті робітників усіх націй, а Союз РСР – праобразом майбутнього Союзу Соціалістичних Радянських Республік Європи та Азії.

Виклад основного матеріалу. Встановлення радянської влади в Росії у листопаді 1917 р. та,

за третьої спроби, в Україні в січні 1920 р., створювало ілюзії про можливість поширення більшовизму в усій Європі. Однак опинившись у міжнародній ізоляції, більшовики намагалися стимулювати світовий комуністичний рух, створити передумови для «світової революції» і формування нового «соціалістичного світу». Намагання більшовиків здійснити «експорт революції» та прискорити революційні процеси в Європі проявлявся в підтримці компартій за межами Росії, у створенні в березні 1919 р. у Москві Комінтерну, в будівництві «світової республіки Рад» шляхом нав'язування комуністичних режимів багнетами Червоної армії. Обнадійливим для них також стало створення в Європі у 1919 р. низки радянських республік (Угорської, Баварської Словацької).

Окремі аспекти проблеми створення Молдавської АСРР висвітлювалися в наукових працях дослідників радянської доби. У праці С. Афтєнюка, що охоплює період 1917 – 1941 рр., досліджено політичні передумови утворення молдавської автономії [1]. У дослідженні А. Репіди здійснено комплексне вивчення створення МАСРР, використано широке коло джерел, що дало можливість з'ясувати політику політбюро ЦК РКП(б) у питанні обрання місця і форми державності молдаван України [16]. Після здобуття Україною незалежності однією з перших і найбільш узагальнених праць із проблеми адміністративних змін, що відбулися у 1920-х рр., можна назвати дослідження В. Боєчка, О. Ганжі, Б. Захарчука [4].

На сучасному етапі проблема утворення МАСРР є ключовою в дослідженнях українських та молдавських вчених, серед них варто виділи праці Ю. Бабюха [2; 3], В. Матвієнка [11], Л. Шпаковськи [25], О. Галушенка [7] та інших.

Метою нашого дослідження є визначення місця і ролі «бессарабського питання» в російсько-українських відносинах 1920-х рр.

Під час вивчення вказаної проблеми слід розуміти, що 1920-ті рр. позначені складною геополітичною ситуацією в Європі, яка характеризувалася пошуком засобів підтримки безпеки та екстериторіальною зовнішньою політикою радянської Росії, що передбачала встановлення контролю над всіма територіями, що входили до складу колишньої Російської імперії, реалізацією широкомасштабного плану наступу «світової революції» в країнах Європи і Сходу.

«Українське питання» відіграло важливу роль у визначенні курсу радянської національної політики. І це було пов'язано не лише з чисельністю українського населення (21,3% від загальної чисельності населення СРСР), а і з тим, що територія України мала ключове значення як сільськогосподарський і промисловий регіон. Україна мала спільний кордон із країнами Європи. Її транскордонні етнічні зв'язки у 1920-х рр. становили суттєву зовнішньополітичну як перевагу, так і загрозу. Опанування більшовиками Україною створювало можливості для реалізації їх геополітичних стратегій та давало ключ для впливу на країни Європи, Балкан, Передньої Азії та Близького Сходу.

Політика «розхитування» Румунії шляхом її радянзації та перегляду «бессарабського питання» була одним із найважливіших стратегічних напрямів зовнішньої політики радянської влади. Кремль передусім цікавила можливість контролювати чорноморські протоки Босфор і Дарданелли, що забезпечувало б найкоротший шлях із Чорного моря до Середземного. Радянська балканських країн, на думку більшовиків, створювала передумови для експорту більшовицької революції в Туреччину [7, с. 96].

У Кремлі не визнавали факту анексії Бессарабії Румунією в січні-березні 1918 р., як і не визнали чинності «Бессарабського протоколу», підписаного 28 жовтня 1920 р. країнами Антанти з Румунією, і робили все можливе, щоб повернути ці землі, спираючись, у тому числі, і на історичне право. Суть його полягала в тому, що за Бухарестським мирним договором Бессарабія з травня 1812 р. входила до складу Російської імпе-

рії. У 1873 р. була створена Бессарабська губернія площею 46,6 тис. км² у складі восьми повітів: Аккерманського, Бендерського, Бельцького, Ізмаїльського, Кишинівського, Орхейвського, Сорокського, Хотинського [2, с. 124].

15 грудня 1917 р. в Бессарабії була проголошена Молдавська Народна Республіка у складі РСФРР. Однак королівська Румунія, яка давно претендувала на територію Бессарабії і вважала її землі румунськими, а молдаван – румунами, анексувала цю територію [18, с. 234].

Навесні 1919 р., коли Червона армія радянської Росії підійшла до Дністра, на Лівобережжі, у межах Херсонської губернії, була проголошена Бессарабська соціалістична радянська республіка. Однак наступ військ А. Денікіна зупинив просування Червоної армії далі за Дністер [20, с. 33].

Стабілізація суспільно-політичної ситуації на початку 1920-х рр. сприяла поверненню керівництва РКП(б) і КП(б)У до питання про долю бессарабських земель. Особливо зацікавленими у прискореному вирішенні «бессарабського питання» були партійні та державні діячі, які в силу тих чи інших життєвих обставин мали відношення до цих територій. У травні 1920 р. при ЦК КП(б)У було створено «Закордонний відділ» («Закордот»), мета якого полягала в розвідувально-підривній діяльності на території інших держав. Реалізацією завдань експорту більшовицької революції в Румунію займалося одеське відділення «Закордоту» на чолі з А. Грінштейном. У жовтні 1921 р. воно було реорганізоване у «Таємний відділ» Всеукраїнської надзвичайної комісії [25, с. 97, 99]. Під час експорту революції в Європу більшовики особливого значення надавали саме Румунії, з якою радянське керівництво не мало дипломатичних відносин. Спецслужби намагалися використовувати будь-які економічні, соціальні та національні суперечності між українським населенням та румунською владою в Бессарабії й на Буковині. Саме через ці території, де мешкала значна частина українців, радянська влада планувала розпочати «визвольний» похід Червоної армії на Балкани [25, с. 102].

Уперше питання про утворення молдавської національної автономії було підняте у 1923 р. Г. Котовським та групою бессарабських комуністів [13, с. 44]. Вони планували поставити перед ЦК РКП(б) питання про утворення союзної молдавської радянської республіки у складі СРСР з включенням до її складу окупованих Румунією у 1918 р. бессарабських земель. У лютому 1924 р. Г. Котовський, О. Бедулеску, П. Ткаченко,

С. Тикельман, О. Ніколау, О. Зап'як, І. Діку, Г. Діамандеску, Г. Кіоран, В. Попович створили ініціативну групу зі створення Молдавської республіки та надіслали листа до ЦК РКП(б) з проханням вирішення цієї проблеми [20, с. 33]. У документі ініціатори переконували центр у тому, що «Молдавська республіка може відіграти ту ж роль політико-пропагандистського фактора, що й Білоруська республіка щодо Польщі й Карельська – щодо Фінляндії. Вона слугувала б об'єктом привернення уваги та симпатій бессарабського населення й дала б ще більший привід претендувати на возз'єднання з нею Задністров'я» [6]. Поширення радянської влади на терени Бессарабії мало ще більше значення у зв'язку з тим, що цей край впирався на півночі й сході в Буковину та Галичину, русинське населення яких повністю на боці УСРР та СРСР, а на півдні в Добруджу з болгарським населенням [16, с. 96].

На думку членів ініціативної групи, вирішення в такий спосіб «бессарабського питання» мало запалити пожежу «світової революції» в Румунії та інших країнах Південно-Східної Європи. «Із цієї точки зору напрошується необхідність створення саме соціалістичної республіки, а не автономної області в межах УСРР. Об'єднанні Придністров'я і Задністров'я слугували б стратегічним клином СРСР по відношенню до Балкан (через Добруджу) і до Центральної Європи (через Буковину і Галичину), які СРСР міг би використати в якості плацдарму у військових і політичних цілях [8, с. 59]. Таким чином, ключову роль тут відігравали фактори революційного і геополітичного характеру.

Намагаючись бути переконливими, ініціатори демонстрували явно завищені дані про кількість молдавського населення чисельністю у 500–800 тис., яке нібито компактно проживало на лівому березі Дністра, а за твердженням румунів, мовляв, і до 2 млн. осіб [21, с. 7].

Дещо іншої точки зору у вирішенні «бессарабського питання» притримувався заступник голови Раднаркому УСРР, командувач Українським військовим округом М. Фрунзе, який бував у Молдавії і знався на особливостях місцевих умов. На його думку, Молдавська республіка повинна була б бути в складі УСРР, у чому переконав Й. Сталіна та Г. Котовського.

У Кремлі намагалися використати всі наявні дипломатичні засоби, щоб схилити Румунію до перегляду «бессарабського питання». На радянсько-румунській конференції з «бессарабського питання» у Відні в березні 1924 р. представни-

ками СРСР було запропоновано провести на території Бессарабії референдум із питання її державної приналежності. Румунський уряд відкинув радянські пропозиції, підкресливши, що «бессарабське питання» вирішено остаточно. Радянське керівництво почало шукати нові шляхи до вирішення «бессарабського питання», один із яких вбачали у створенні на лівому березі Дністра молдавської автономії у складі УСРР з перспективою її використання потім для «визволення» Бессарабії [11, с. 15].

Питання про створення Молдавської автономії на території УСРР було неочікуваним для українського керівництва. 8 лютого 1924 р. «Доповідна записка про необхідність створення Молдавської Радянської Соціалістичної республіки» була надіслана всім членам політбюро ЦК КП(б)У. Питання «Про Молдавську Радянську Республіку» розглядалося на засіданні політбюро 18 лютого, однак ніякого рішення прийнято не було [7, с. 208].

Кремль наполягав, щоб ЦК КП(б)У здійснював відповідні підготовчі заходи, а політика «демократичного централізму» вимагала безпечного виконання волі центру. Тому вже 6 березня 1924 р. були дані вказівки Одеському губкому про роботу серед молдавського населення. 7 березня на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було заслухано питання «Про створення Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки». У прийнятій постанові говорилося: «Визнати політично доцільним виокремлення в складі УСРР Молдавської автономної області» [22, с. 42].

Створення МАССР, фактично на території Української СРР, носило штучний характер і вивернуло цілу низку проблем. Головний тягар із практичного вирішення партійних завдань ліг на роботу Центральної адміністративно-територіальної комісії, створеної при ВУЦВК. На неї покладалися завдання визначення адміністративного кордону та встановлення загальної чисельності молдавського населення. Вже перші дослідження ЦАТК довели, що у придністровському регіоні, де планувалося створити молдавську автономію, чисельність молдаван становила 14,2% від загальної кількості населення, українців – 59,2%, росіян – 10,3%, німців – 3,7%, болгар – 1,5%, інших національностей – 11,1% [20, с. 35]. Ці дані засвідчили той факт, що територія, на якій мала бути створена Молдавська республіка, молдовани були в меншості. Крім того, спостерігалось їх черезполосне розселення. Виходячи із цих даних, Центральна адміністративно-територіальна комісія України направила ВУЦВК записку

«З питання районування місцевостей, населених молдавською національністю», де вказувала, що питання про районування Придністров'я може бути вирішене шляхом створення лише окремих районів і сільських рад із більшістю молдавського населення [7, с. 209].

Утворення Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки у складі УСРР проходило в складній політичній боротьбі. Маючи на руках статистичні дані про чисельність і компактність проживання населення молдавської національності в Придністров'ї, українське керівництво висловлювалося проти ідеї організації на цій території окремої республіки. Звучали пропозиції про виділення молдавської автономії у складі РСФРР (М. Скрипник), створення автономної області (В. Затонський) [22, арк. 42, 59], підпорядкуванні Одеській губернії на правах округу з певною зовнішньою автономією (Ф. Корнюшин) [24, арк. 11]. М. Фрунзе ж наполягав на створенні молдавської автономії у складі Української СРР [13, арк. 45].

Про небезпеки, які могли приховуватися за постановкою питання про створення окремої республіки для титульної нації, яка має меншість із загальної чисельності населення, попереджав тодішній Нарком закордонних справ СРСР Г. Чичерін. У записці, адресованій на ім'я секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова, писав: «Питання потребує значної підготовки. Створення МСРР не на часі в даний момент, оскільки викличе експансіоністські устремління румунського шовінізму». Доводив, що виявлення великої кількості молдаван на українській території лише посилить позиції румун у суперечці з питань Бессарабії [6].

І це була не єдина проблема, з якою зіштовхнулися відповідальні за підготовку питання про виокремлення молдавської автономії на лівобережжі Дністра, не говорячи уже про союзну республіку. Для формування економічно завершеної адміністративно-територіальної одиниці на цій території не вистачало промисловості та наявності належного господарського комплексу, доріг, технічного зв'язку. Дана територія, що являла собою вузьку смужку шириною 10–25 верст та 250 верст в довжину з гористим рельєфом місцевості, не давала можливості в повній мірі вибудувати управління з єдиного адміністративного центру [14, с. 72]. Молдавське населення було майже позбавлене своєї власної інтелігенції, вчителів, існувала тотальне неграмотність.

Крім того, створювалися значні проблеми і для економіки УСРР. На потреби майбутньої автономії

з і без того дефіцитного бюджету Української СРР потрібно було б виділяти 10 млн. крб., тоді як радянська Україна могла виділяти лише 1 млн. крб. для погашення бюджетного дефіциту МАСРР [20, с. 34].

Із метою виправлення ситуації з боку органів радянської влади була розгорнута значна організаційно-пропагандистська діяльність. Щоб домогтися прихильності молдаван України до радянської влади, їх пафосно і з величезним задоволенням запрошували до лав КП(б)У, призначали на посади до місцевих органів влади, організовували масові зібрання бессарабців у Харкові та Москві тощо [20, с. 35].

Для реалізації своєї політики Кремль використовував адміністративний ресурс та засоби масової інформації. Підпорядкування преси інтересам РКП(б)–КП(б)У використовувалося для ідеологічної пропаганди та створювало умови для маніпулювання суспільною думкою. Формування громадської думки в питанні створення Молдавської автономії цілеспрямовано здійснювалося через періодичні видання. Як і в усій більшовицькій політиці, робилася ставка на ініціативу мас. У цьому контексті ініціаторами створення автономії мало виступити місцеве населення. Тактика, що випробовувалася під час здійснення адміністративно-територіальної реформи в СРСР, мала дати і в цьому питанні свій позитивний результат. Суть її полягала в тому, що місцеве партійне керівництво та органи радянської влади, використовуючи адміністративний ресурс, скликали селянські сходи, на яких жваво обговорювалося питання утворення Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки у складі Української СРР і СРСР та ухвалювалися резолюції про те, що всі нації СРСР можуть створювати власні державні формування [10].

Підтвердженням добре спланованої в Кремлі кампанії зі створення Молдавської автономії з використанням адміністративного ресурсу на місцях є той факт, що пік цієї пропагандистської кампанії припав саме на серпень 1924 р. На мітингах приймалися резолюції з підписами десятків тисяч селян [17]. Кампанія зі створення Молдавської Автономії з висвітленням її в пресі піднімалася спочатку на рівні кількох сіл і районів з молдавським населенням, потім від імені Молдавської секції Одеського губкому подавалося звернення до ВУЦВК про утворення «автономної Молдавської Соціалістичної Республіки» [23, арк. 266]. Через районні партійні та державні органи влади піднімалася клопотання перед вищими органами влади про утворення в Придністров'ї Молдавської СРР [12].

Популяризацію ідеї створення молдавської автономії підхопила і центральна преса. Про зростання політичного ентузіазму молдавського народу писала газета «Известия ЦИК и ВЦИК» [13, с. 65]. Партійні діячі підкреслювали той факт, що державне оформлення молдавської національності матиме вагомий культурний та політичний вплив на Бессарабію [13, с. 68–70].

У регіональних газетах тиражувалися заходи з поширення культурно-освітніх установ нацменшин України, зокрема відкриття молдавських шкіл, підготовки молдавських вчителів, видання книг та періодики молдавською мовою [15].

Політична боротьба з питання щодо статусу майбутнього адміністративно-територіального оформлення Лівобережжя Дністра завершилася перемогою прибічників ідеї утворення Молдавської АСРР в складі Української СРР. Активність М. Фрунзе і Г. Котовського із цього питання збіглися зі стратегічними напрямками радянської зовнішньої політики. На засіданні політбюро ЦК РКП(б) 29 липня 1924 р. була прийнята постановка, в якій зазначалося: «Вважати за необхідне, перш за все з політичних міркувань, виокремлення молдавського населення в спеціальну автономну республіку в складі УСРР і запропонувати ЦК КП(б)У дати відповідні директиви українським радянським органам» [7, с. 212]. Прийняте рішення на користь створення автономної республіки, а не автономної області у складі УСРР з тим, щоб в подальшому вона могла претендувати на об'єднання з Бессарабією.

На виконання поставлених перед українським партійним керівництвом завдань відводився один місяць. Наглядачем над перебігом процесу був призначений М. Фрунзе.

12 серпня 1924 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У була розглянута отримана з Кремля директива та вирішено в Одесі сформувати Організаційний комітет зі створення Молдавської АСРР у складі Української СРР. Йому доручалося попередньо визначитися з кордонами майбутньої автономії та опрацювати інші організаційні питання [13, с. 58]. Вся організаційна робота зі створення МАСРР подавалася як позитивна реакція влади на вимоги молдавського населення Придністров'я.

Наприкінці вересня 1924 р. підготовча робота зі створення Молдавської АСРР була фактично завершена. Після погодження всіх дій з Москвою ЦК КП(б)У було затверджено постанову про утворення Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки у складі УСРР, в якій визначалися територія та адміністративні кор-

дони, внутрішнє районування, структура майбутнього уряду [20, с. 36].

Юридичне оформлення Молдавської АСРР відбулося 12 жовтня 1924 р. на III сесії ВУЦВК восьмого скликання [13, с. 85]. До складу МАСРР були включені: частина Балтської округи Подільської губернії (Рибницький, Бірзульський, Олексіївський, Ананьївський і Ставропольський райони повністю та частково Крутянський, Балтський і Валегоцулівський райони) та частина Одеської округи Одеської губернії (Дубосарський, Григоріпольський, Тираспольський і Слободзейський райони). Крім того, до складу МАСРР увійшли низка населених пунктів Тульчинської округи Подільської губернії. Таким чином, на території автономії площею у 8,1 тис. км² у 1924 р. налічувалося 582 населені пункти, що об'єднувалися у 126 сільських рад, на території яких мешкало близько 420 тис. осіб. Склад населення новоствореної адміністративно-територіальної одиниці виявився багатонаціональним: молдавани склали 48,7%, українці – 34,2%, росіяни – 7,9%, євреї – 5,1%, німці – 2,1%, болгары – 1,0%, близько 1,0% – інші національності [4, с. 71].

Молдавська АСРР створювалася всупереч реальним фактам і об'єктивній статистиці, тому у питання щодо визначення адміністративних меж новоствореної автономії та національного складу її населення на III сесії ВУЦВК довелося оправдовуватися голові РНК УСРР В. Чубарю: «Нам довелося вирішувати питання про те, чи потрібно встановлювати межі нової області так, щоб у ці кордони не потрапили села й райони, де населення в більшості українське чи російське. І ми прийшли до висновку, що все ж ці райони повинні бути віднесені до новостворюваної автономії Молдавської Республіки, виходячи з тих міркувань, що необхідно молдавському народу, молдавським трудящим дати можливість встановити такі кордони своєї адміністративної одиниці, які б забезпечили нормальний економічний і культурний розвиток, щоб усі райони, які економічно зв'язані між собою, були цілком включені до меж цієї автономної республіки» [19, с. 164].

Такі дії влади мали великі геополітичні плани та наслідки. Автономія створювалася на території окремих районів Одеської та Подільської губерній УСРР, в яких лише частину населення становили етнічні молдавани. Такий тактичний хід розв'язував руки СРСР у поверненні Бессарабії. Створення молдавської автономії на території Української СРР спровокувала суперечки серед вищого партійно-державного керівництва Союзу

РСР та України. Про справжні наміри радянської влади щодо молдавського питання засвідчило інтерв'ю газеті «Вісті ВУЦВК і ХГВК» члена РНК УСРР та ВУЦВК В. Затонського, у якому він красномовно зазначав: «Ми дами молдавському селянину книжку, культуру та шпиталь. Ми не маємо думки воювати за Бессарабію... Ми ні краплі крові не дамо за поширення наших кордонів... проте кордон Союзу завжди просуватиметься вперед, бо ми від Бессарабії не відмовляємося, і не відмовляємося від моральної підтримки закордонних братів-молдаван» [9]. Припускалося, що державне оформлення молдавської нації дозволить їй швидше піднятися та культурно вплинути і на Бессарабію, змусить її селянина тяжіти до Молдавської Республіки» [3, с. 166]. Вище партійне та державне керівництво СРСР та УСРР йшло на такі дії свідомо, маючи на меті зміцнення молдавської автономії як плацдарму для вирішення «бессарабського питання». Національні, етнокультурні, історичні та релігійні передумови створення автономії розглядалися лише в пропагандистському контексті і підганялися під нього. Перебування МАСРР в складі УСРР розглядалося як тимчасове явище.

Процес уточнення кордонів Молдавської АСРР з іншими адміністративно-територіальними одиницями УСРР тривав до кінця 1926 р. Радянська влада продовжувала маніпулювати не тільки чисельністю і національним складом автономії, а й територіями. Без урахування національного складу населення з метою збільшення території до неї у 1926 р. було включено декілька населених пунктів Тульчинської округи Подільської губернії. В результаті такого приєднання територія республіки зросла до 8,4 тис. км². Зміни, які відбулися після такого уточнення, призвели до того, що молдавани в автономії опинилися в меншості, порівняно з українцями. Перепис населення 1926 р. засвідчив, що молдавани склали 30,1%, а українці 48,5% населення МАСРР [4, с. 73].

Поясненням з боку офіційних осіб тим фактам, що у складі новоутвореної автономії представники титульної (молдавської) національності в меншості і увійшли території з переважаючим українським населенням, були тези про те, що це дружній акт «братського» українського народу з метою надання допомоги Радянській Молдавії у зміцненні її економічного потенціалу [16, с. 112]. Ухвала про включення де-юре до складу МАСРР території Бессарабії була підтверджена постано-

вою ЦК РКП(б) від 25 вересня 1924 р., де вказувалося: «В акті утворення Автономної Молдавської СРР повинно бути визначено, що західним її кордоном є державний кордон СРСР...». Це вимагало чіткого розуміння, що державний кордон МАСРР повинен проходити не по Дністру, а по Пруту і Дунаю, і що це повинна юридично зафіксувати сесія ВУЦВК. Таким чином, «бессарабське питання» і проблема утворення Молдавської СРР стали розглядатися як єдина проблема внутрішньої і зовнішньої політики СРСР [5, с. 29]. Спільний державний кордон між Румунією та радянською Україною обумовив роль останньої в експорті революції в цю державу.

Увесь перебіг подій з утворення Молдавської СРР мав жорстко адміністративний характер у дусі більшовицької революційної творчості. Під соусом «політичної доцільності» радянські органи влади отримували від вищих партійних жорсткі директиви до безвідмовного виконання поставлених завдань. Увесь цей процес мав імітувати волевиявлення народних мас.

Висновки. Отже, утворення МАСРР на території Придністров'я, де завжди переважало українське населення, пояснювалося не інтересами місцевого молдавського населення, а бажанням повернути Бессарабію до складу реінкарнованої Російської імперії під назвою «СРСР». Утворена волонтаристським шляхом у 1924 р. Молдавська АСРР об'єднала у своєму складі історично українські землі. Ця політика радянської влади заклала в Придністров'ї основи майбутніх драматичних подій кінця ХХ ст. Адміністративна легкість, з якою відбувалося розмежування територій, була зумовлена усвідомленням принципу внутрішньої екстериторіальності, тобто реального унітаризму у формі загальносоюзного «єдиноцентризму». Москва вирішувала територіальні питання на власний розсуд. Тодішній державний кордон між республіками, що входили до єдиної держави – Союзу РСР, був фактично адміністративно-територіальною межею і не відігравав значної ролі у долях людей чи у становищі суб'єктів господарювання. З розпадом Радянського Союзу він став державним кордоном, що розділив території суверенних держав. Цілеспрямована політика керівництва СРСР у 1920-ті рр. призвела до того, що великі за площею населені переважно українцями землі залишилися поза межами політичних кордонів України та створені передумови Придністровської проблеми, яка залишається невирішеною і до сьогодні.

Список літератури:

1. Афтенюк С.Я. Ленинская национальная политика Коммунистической партии и образование советской государственности молдавского народа. Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1971.
2. Бабюх Ю. Утворення Молдавської АССР: геополітичні та етнічні аспекти // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 4. С. 123–134.
3. Бабюх Ю. Висвітлення процесу створення Молдавської АССР в періодиці 1924 р. // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. 2011. Випуск 5. С. 161–174.
4. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретро-спектива та сучасний стан. К.: «Основи», 1994. 168 с.
5. Боечко В.Д. Утворення Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки і «бессарабське питання» // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. К., 1994. Вип. 3. С. 25–32.
6. Верменич Я., Бабюх Ю. Витоки «бессарабської проблеми». Автономна Молдавська Республіка у геополітичних розрахунках Кремля. День. 13 жовтня 2009. № 183.
7. Галущенко О. Образование Молдавской АССР: современный взгляд историка. Проблемы национальной стратегии. № 5(26). 2014. С. 202–218.
8. Докладная записка о необходимости создания Молдавской Советской Социалистической Республики // Сигетул. Социально-политический и научно-методический журнал. Кишинев: Министерство науки и образования Республики Молдова, 1992. № 5-6. С. 57–60.
9. До утворення Молдавської СРР. Відповідь тов. Затонського. Вісті ВУЦВК і ХГВК. № 222 від 30.09.1924.
10. За Молдавську СРР. Вісті ВУЦВК і ХГВК. № 189 від 22.08.1924.
11. Матвієнко В. Територіальне оформлення УСРР в складі СРСР у міжвоєнний період. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: міжнародні відносини. №1(40). 2013. С. 12–16.
12. Молдавская ССР. Известия Одесского губисполкома, губкома КП(б)У и губпрофсовета (вечерний выпуск). № 381 от 23.08.1924.
13. Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии: Сборник документов и материалов. Кишинев: Картя Молдаваняскэ, 1984. 359 с.
14. Орлик В.М. Молдавани в Україні (1920–1929 рр.): дис... канд. іст. наук. К.: Київський державний лігвістичний університет, 1998. 186 с.
15. Освіта серед нацменшості на Україні. Заходи нарком освіти. Червоний край (щоденна газета Подільського губкому КП(б)У, губвиконкому та губпрофради). № 142 від 18.09.1924.
16. Репида А. Образование Молдавской АССР. Кишинев: Картя Молдаваняскэ, 1983. 337 с.
17. Рух за утворення Молдавської СРР поширюється. Вісті ВУЦВК і ХГВК. № 192 від 26.08.1924.
18. Сергійчук Володимир. Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3-є, доповнене. К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. 560 с.
19. III сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету VIII скликання. 8-12 жовтня 1924 р. Харків, 1925. С. 163–164.
20. Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта та особливості утворення в 1924–1926 рр. Молдавської Автономної Радянської Республіки у складі УСРР. Культурологічний вісник Нижньої Наддніпряни. 2004. С. 31–39.
21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ). Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 178. Арк. 7.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 48. Арк. 42.
23. ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 6. Спр. 54. Арк. 266.
24. ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 20. Спр. 1821. Арк. 11.
25. Шпаковські Л.В. Радянська Україна як інструмент експорту більшовицької революції в Румунію (початок 1920-х рр.) // Сторінки історії: збірник наукових праць. Випуск 44. 2017. С. 91–106.

ОБРАЗОВАНИЕ МОЛДАВСКОЙ АССР: ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ РОССИЙСКОЙ СОВЕТСКОЙ ПОЛИТИКИ ПО ОТНОШЕНИЮ К УССР

В статье проанализирована сущность русской советской политики в отношении Украины в процессе образования на ее территории Молдавской АССР. Овладение большевиками Украиной создавало возможность для реализации их геополитических стратегий и давало ключ для влияния на страны Европы. Политика «советизации» Румынии и пересмотра «бессарабского вопроса» была одним из главных стратегических направлений внешней политики советской власти. Доказано, что создание МАССР на этнических украинских землях носило искусственный характер и породило целый ряд проблем. Установлено, что кампания по созданию молдавской автономии была хорошо спланированной в Кремле акцией с использованием административного ресурса и информационно-пропагандистских мероприятий.

Ключевые слова: СССР, УССР, МАССР, экспорт революции, «бессарабский вопрос».

FORMATION OF THE MOLDAVIAN ASSR: GEOPOLITICAL CONTEXT OF THE RUSSIAN SOVIET POLICY ON THE USSR

The content of Russian Soviet policy towards Ukraine in the process of the formation of the Moldavian ASSR on its territory had been analyzed. Ukraine was captured by the Bolsheviks and it created opportunities for the realization of their geopolitical strategies and gave the key to influence the countries of Europe. The policy of “Sovietization” of Romania and revision of the “Bessarabian issue” was one of the main strategic directions of the foreign policy of Soviet power. It had been proved that the creation of MASSR on the ethnic Ukrainian lands was artificial and caused a number of problems. It was stated that the campaign for the creation of the Moldovan autonomy was well-planned in the Kremlin with the use of administrative resources and outreach activities.

Key words: RSSR, USSR, MASSR, export of revolution, “Bessarabian issue”.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 929.532:94(477.62-2Map)«188»

Кригіна О.В.

Маріупольський державний університет

ЗАХВОРЮВАННЯ ТА СМЕРТНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ (ЗА ДАНИМИ МЕТРИЧНИХ КНИГ)

Розглянуто відомості метричних книг стосовно відображення інформації щодо померлих. Встановлено співвідношення дитячої й загальної смертності серед православного населення. Проаналізовано щомісячний розподіл смертей та віковий склад померлих за окремими роками. Особливу увагу приділено питанню смертності серед немовлят. Визначено основні причини смертності населення й найбільш загрозливі та небезпечні захворювання, які призвели до великої кількості померлих.

Ключові слова: метричні книги, смертність, захворювання, дитяча смертність.

Постанова проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства актуальними є питання стану населення та його відтворення. Надзвичайно важливими є показники природного руху населення: народжуваність, смертність (загальна, дитяча, причини смерті), середня тривалість життя, а також показники чисельності та структури населення, щільність населення, його етнічна і сімейна структура.

Відомості щодо кількісного складу населення, руху населення, показників народжуваності та смертності завжди були важливими та необхідними для держави. Від цих даних залежав збір податків, визначення рекрутської повинності тощо. Саме для збору статистичних відомостей стосовно руху населення в Російській імперії на загальнодержавному рівні використовувалася інформація метричних книг, першим світським узаконенням ведення яких вважається указ Петра I від 14 квітня 1702 р. «О подаче в патриарший духовный приказ приходским священникам недельных ведомостей о родившихся и умерших», який засвідчував необхідність реєстрації народжень та смертей у Росії [1, с. 192]. Синодським указом від 20 лютого 1724 р. було розроблено докладний формуляр метричних книг. Вони мали складатися з трьох частин: про народжених,

одружених і померлих. Відомості про померлих, а саме імена померлих, дата, вік і причина смерті, ким висповіданий, причащений і де похований, зазначалися у третій частині метричної книги.

Виклад основного матеріалу. Із середини XVIII ст. записи у відомостях церковного обліку про природний рух населення почали набувати стандартизованого характеру – вони містили відомості про кількість народжень, смертей і шлюбів у парафіях, зверталася особлива увага на причину смерті і вік померлого. В цей період суттєво вдосконалюється використання статистичної інформації метричних книг, особливо у справі вивчення народонаселення.

Указом Правлячого Сенату від 29 лютого 1764 р. було чітко окреслено інформацію, яка повинна міститися в метриках про померлих, також наводилася форма, яку повинні були надсилати священники, із зазначенням кількості народжених (мертвонароджених, позашлюбних та підкидьків), померлих, одружених (неодружених із дівицями, удівців з дівицями, удівців зі вдовами). Форма щодо померлих містила віковий розподіл, об'єднаний у 5-річні інтервали, із зазначенням кількості померлих від окремих хвороб [2].

Дослідження та використання інформації церковних актів розпочалося безпосередньо від часу

їх виникнення, аналізувалися можливості вдосконалення процесу реєстрації, розроблялися методи статистичної обробки даного джерела, визначалось юридичне значення метричних книг. Одним із перших напрямків дослідження метричних книг стали наукові праці, які мали здебільшого статистико-демографічний характер, головну увагу було зосереджено на метриках православного населення Російської імперії саме з погляду статистики.

Першими дослідниками, які звернулися до метричних книг, були російські академіки К. Герман та Л. Крафт. Залучивши зведені дані метричних книг православного населення, К. Герман вивчив динаміку народжуваності, шлюбності та смертності, щомісячний розподіл смертей та віковий склад померлих за окремими роками кінця XVIII ст. [3].

До питань демографічних характеристик населення, використовуючи показники метричних книг, найчастіше зверталися історики, лікарі, економісти-статистики, математики. Ряд науковців займалися складанням так званих «таблиць смертності». Автором першої «таблиці смертності», що стосувалася православного чоловічого населення всієї Російської імперії, був академік К. Герман. Новий період у вивченні питання смертності в Росії дослідники пов'язують з ім'ям В. Буняковського, який також займався складанням «таблиць смертності» [4]. Санітарний лікар Т. Маковецький у створеній ним таблиці смертності зазначав, що зведені відомості, які містять метричні книги, – це єдине джерело для вивчення статистики смертності міського населення [5]. Демографи А. Бессер і К. Баллод у своїх дослідженнях використовували саме інформацію метричних книг та зробили спробу вирахувати ступінь похибки статистичної інформації [6, с. 26].

Початок XX ст. відзначився виходом праці С. Новосельського, предметом якої була побудова повної таблиці смертності, яка б стосувалася населення всіх віросповідань європейської частини Російської імперії [7, с. 5]. Дослідник ретельно розглянув введення метричних книг не лише для православного населення, але й для представників інших віросповідань. Сучасні історики лише із середини XX ст. почали вивчення окремих сюжетів, пов'язаних із метричними книгами. Вивчення цих джерел характеризується як спробами наукової критики метрик, так і розробленням методики обробки відомостей, що містяться в них. Плеяда науковців – А. Гозулов, М. Птуха [8] та інші – у своїх працях, присвячених статистиці природного руху населення, також зверталися до метричних книг.

Від 1990-х рр. метричні книги починають вивчати в кількох напрямках, з'являються праці з історичної демографії, створюються методики використання даних, що їх містили метрики. Метричні книги вивчають також з огляду на їх роль у висвітленні соціальної історії окремих регіонів. Науковці вважають метричні книги головним джерелом вивчення демографічної поведінки селянства, а також наголошують на потребі спеціального аналізу метрик на регіональному рівні. Метричні книги як джерела з історичної демографії другої половини XIX – початку XX ст., які зберігаються в державних архівах Запорізької, Херсонської та Дніпропетровської областей, а також Автономної Республіки Крим, досліджені у праці дослідника С. Гузенкова [9]. Вивченню демографічних характеристик населення міст Лівобережної України другої половини XVIII ст. присвячена праця І. Сердюк, де для аналізу демографічних процесів автором використані дані церковного метричного обліку [10, с. 17–20].

Отже, метричні книги стають предметом уваги статистичних, демографічних, генеалогічних досліджень. Активно залучаються комплексні методи обробки інформації метрик, створюються бази даних. Дослідники неодноразово підкреслюють значення метричних книг, необхідність їх ретельного зберігання та активного залучення до наукового обігу поряд з іншими джерелами.

Метричні книги – церковні акти громадянського стану, в яких зафіксована інформація щодо народжених, одружених та померлих. Завдяки даним щодо кількісного складу населення, рівня народжуваності та смертності, шлюбів, міграцій стають можливими дослідження з історичної демографії, а зафіксовані в метриках захворювання стануть у нагоді історикам медицини. Метричні книги містять багатий інформаційний матеріал, що неодноразово підкреслювалося дослідниками. Враховуючи це, зробимо спробу дослідити питання щодо захворювань та смертності серед православного населення за даними, що містять метричні книги. Найбільш вагомим досі залишається питання щодо смертності серед немовлят та малюків у віці до 5 років, на що також звертають увагу дослідники, які використовують дані церковного обліку, адже дитяча смертність – одне з найбільш вразливих та проблемних питань. Також важливим є визначення основних причин смертності населення й найбільш загрозливих та небезпечних захворювань, які призвели до великої кількості померлих.

Аналіз відомостей метричних книг, що містять інформацію про померлих православного населення Різдово-Богородицької церкви м. Маріуполь за період з 1884 по 1888 рр. [11], показав, що незалежно від умов смерті та чину поховання всіх померлих записували в метрику. Особлива увага під час реєстрації смерті приділялася двом моментам світського характеру: природності події (відсутність криміналу) та дотриманню обережності задля захисту живих (у випадках смерті від заразних хвороб, особливо під час епідемій).

У суспільній свідомості подія смерті була менш значущою, ніж шлюб і народження, тому в здійсненні обряду поховання було менше умовностей. За повним чином поховання здійснювалося тільки над православними, іновірці – з неповним церковним відспівуванням і тільки в разі, якщо не було іншого священика. Християнського поховання позбавлялися самогубці, померлі від пияцтва, що розцінювалося як вільне самогубство, убиті під час розбою або поєдинку. Заборонялося здійснювати поховання та публічні поминання покійних у дні найбільших цивільних свят, народження і тезоіменитства государя імператора, государині і спадкоємця цесаревича, на Великдень та Різдво. Священик не міг ухилитися від поховання померлого, якщо не було до цього особливих законних причин. Священику заборонялося до судово-медичного огляду проводити в останній шлях тіла: тих, які загинули безпосередньо після зовнішнього механічного насильства (забій, рани, падіння з висоти); померлих раптово, з незвичайними випадками (підозра на отруєння); померлих у результаті вживання шкідливих парів, мазей; тих, чиє тіло було знайдено; людей здорових і померлих раптово від невідомої причини; знайденого мертвого новонародженого; в тих випадках, коли є підозра на умисне умиртвіння; померлих у результаті лікування шарлатанами й іншими особами, які не мають права на лікування. Сюди відносяться також тіла замерзлих, утопших та ін.

Заборонялося також ховати мертвих до закінчення трьох днів після посвідчення в їх смерті, якщо смерть відбулася не від заразних хвороб. Особливу увагу слід було проявляти уявній смерті (після пологів, непритомності, задухи під час пожеж, сильного переляку та ін.). Однак цю заборону священики порушували на прохання селян, які просили поховати небіжчика раніше трьох днів, щоб не перебувати в тісній хаті разом із тілом покійного. Померлих від чуми належало

ховати негайно, так само як і померлих від інших заразних хвороб: гнилої і чіпкої гарячки, віспи, кору, скарлатини [12, с.187].

За окреслений для аналізу п'ятирічний період було виявлено 472 записи (за даними зведених відомостей) щодо померлих православних прихожан, тобто в середньому йшло з життя 94 особи щороку. Найнижчий показник смертності припадає на 1885 р., коли померло 67 осіб, найбільший – на 1888 р. – 119 осіб. Чоловіча смертність перевищувала жіночу на 10%. Найменший зафіксований вік померлого – 2 тижні (хлопчик, що помер від «младенчества»), найстаршому виповнилося 86 років (чоловік, «натуральной»).

Наявність у метричних записах відомостей щодо віку покійного дозволяє відновити не тільки рівень смертності, а також її вікову структуру. У сучасній демографії прийнято виділяти окремо коефіцієнти смертності немовлят (від 0 до 1 року) й дитячої смертності (від 1 до 5 років). У нашому випадку було виділено випадки смертності від 0 до 1 року та від 1 до 5 років, а решту – об'єднано у 5-річні інтервали, як подають нам зведені відомості православних церков. Проведений аналіз показав, що найбільша кількість померлих немовлят виявлена в 1886 році (25 малюків), найменша – в 1885 році (19 малюків). За весь період найбільше малюків помирало у віці 6-11 місяців – у середньому 53%, 12 малюків у рік. Середня частка померлих малюків у віці до 1 року серед загальної кількості померлих у різному віці складає 25%. Середня частка померлих у віці від 1 до 5 років становить 33%. Проведений аналіз метричних книг показав, що значною мірою загальна смертність була зумовлена смертністю дітей у віці до 5 років, що становить 58% від загального числа померлих. До похилого віку (60–90 років) доживали 51 особа (11%), із них 41 особа (9%) померли природною смертю – «натуральной».

Смертність серед православного населення парафіян Різдово-Богородицької церкви м. Маріуполя представлена 47 причинами. Найбільш поширеною була смерть від «младенчества»/«младенческая слабость», як це зазначалося в метриках. Однак виходячи з того, що подібна вказівка причини смерті значиться у 93 випадках, а з них 89 випадків є причиною смерті дітей віком від 0 до 5 років, можна припустити, що за цими формулюваннями криється не конкретне захворювання, а неможливість встановлення правильного діагнозу. Представ-

лена С. Новосельським класифікація хвороб та причин смерті відносить до вродженої слабкості хворобливий стан новонародженого, що характеризується недостатньою рухливістю і реактивністю, погано вираженим смоктальним рефлексом, поганим регулюванням температури тіла та ін. Крім вродженої слабкості, дослідник називає ряд хвороб, що приводили до смерті в період до 1 року: мозкові крововиливи, пневмонії та хвороби новонароджених [13]. Причиною смерті є не недбальство матері, не відсутність догляду, а в значній більшості випадків – невміння вчасно, на самому початку розпізнати хворобу, правильно оцінити серйозність розладу, незнання перебігу і небезпечних ускладнень хвороби, невчасне застосування допомоги. Значна частина людей померли природною смертю, яка в метричних книгах визначалася як «натуральна». Таке означення причини смерті зустрічається в записках померлих у віці від 50 років та вище. В даному випадку також можна припустити, що такі записи робилися через неможливість встановити правильний діагноз.

Розподіл смертей за місяцями показав, що найбільша кількість померлих приходить на осінь. Менше за все померлих зареєстровано протягом весни, близько 20% від загальної кількості. В цей період виявлені такі причини смерті, як сухота, кашель та застуда. Пік смертей приходить на листопад – 55 випадків (24 чоловіка та 31 жінка), 11%. Небезпечними цього місяця були дифтерит (12 випадків), кашель і сухота. Досить загрозливими для мешканців були інфекційні захворювання: дифтерит, пронос, віспа, коклюш та сухота (чахотка). Щомісячний розподіл причин смерті показав, що взимку найбільше помирали від чахотки (під смертей приходить на грудень), віспи (під смертей – січень-лютий), коклюшу (під смертей – лютий). Влітку найчастіше помирали від проносу, особливо в липні.

У 1888 р. у зведених відомостях до метричних книг священником були визначені «болезни, бывшие причиною значительной смертности в сем году»: дифтерит, скарлатина, кривавий пронос, застуда, кашель, лихоманка, розслаблення, параліч, гарячка, золотуха, запалення легенів, пухлини, геморої, сухота, коклюш, водяні хвороби, забій, облог, кір [14, арк. 231]. Але подібні дані необхідно звіряти із самими записами метричних книг. Перевірка показала, що зі всіх указаних священником хвороб причиною значної смертності міг стати лише дифтерит – за 1888 р.

від нього померло 30 осіб. У попередні роки виявлені лише поодинокі випадки смерті людей від цієї хвороби. Хвороба досить часто вражає і дітей, і дорослих, але частіше за все губить дітей. У деяких випадках, особливо в маленьких дітей, хвороба проходить дуже швидко, разом із виявленням слабкості настає смерть. Смертність від дифтериту у віці до 5-6 років є найбільшою, в міру збільшення віку зменшується і в дорослих представляється досить незначною [15, с. 111].

У 1884 році найбільшою загрозою стала віспа. Віспу справедливо вважають однією з найнебезпечніших інфекційних хвороб. Вона нерідко забирає більше половини хворих і остаточно псує здоров'я тих, що вижили після неї. Половина смертей припадає між 7-11 днями від висипання. Особливо небезпечною є в новонароджених, слабкі діти страждають частіше за інших. Хвороба рідко буває смертельною для дітей у віці 7-14 років [16, с. 59].

Значної загрози також завдавала й чахотка, за окреслений період записи щодо померлих від цієї хвороби були виявлені кожного року, але найбільша кількість померлих зазначена в записках за 1887 рік. Також використовувалися терміни «бугорчатка» – через горбки, які покривають легені, а з другої половини XIX століття – «туберкульоз». Хвороба може протікати то швидко і вести через кілька місяців до смерті, то повільно розвиватися і тривати роками. Перші ознаки сухоти настільки нехарактерні, що не дають можливості розпізнати хворобу. Чахотка проявляється виснаженням тіла і слабкістю, виснажливою лихоманкою і постійним кашлем із виверженням. Чахоткою хворіють люди у віці від 16 до 60 років, до і після випадки зустрічаються рідше, про що також свідчать записи в метричних книгах.

Вивчення хвороб та причин смерті щодо православного населення стають можливими також завдяки інформації зведених відомостей за кожен рік, які розміщувалися наприкінці метричної книги та були певним підсумком, де зазначалася кількість новонароджених, одружених, померлих, в якому віці та від якої хвороби помирали. Чітко простежується смертність серед малюків, дітей у віці до одного року. У примітках до зведеної відомості наводилися хвороби, від яких найбільше людей зійшло в могилу за рік. Зазначалися також дані щодо осіб, померлих неприродною смертю.

Отже, за даними метричних книг про померлих, визначено найбільш загрозливі захворювання, від яких померла значна частина насе-

лення. Метрики свідчать, що характерною була смертність серед дітей у віці від 0 до 5 років. Аналіз метричних книг, зокрема частини про померлих, ще раз підтверджує багатий інформаційний потенціал церковних актів реєстрації громадянського стану. Використання відомостей

метричних книг дають можливість відтворити демографічну ситуацію (підрахунок кількісного складу населення, вивчення історії сімей, народжуваності, смертності та причин захворювань, міграційних процесів та ін.), що привертає все більшу увагу науковців.

Список літератури:

1. Полное собрание законов Российской империи [ПСЗ – 1]. Т. 4. № 1908. С. 192.
2. Полное собрание законов Российской империи [ПСЗ – 1]. Т. 16. № 12061. С. 569–573.
3. Герман К.Ф. Статистические исследования относительно Российской империи. СПб., 1819. 197 с.
4. Буныковский В.Я. Опыт о законах смертности в России и о распределении православного народонаселения по возрастам. СПб., 1866.
5. Таблицы смертности и рождаемости киевского населения за 1880 г., составленные санитарным врачом 3-го участка Т.Е. Маковецким. К., 1881. 186 с.
6. Бессер Л., Баллод К. Смертность, возрастной состав и долговечность православного населения обоего пола в России за 1851–1890 годы. Записки Императорской Академии Наук по историко-филологическому отделению. 1887. Сер. 8. Т. 1. 215 с.
7. Новосельский С.А. Смертность и продолжительность жизни в России. Петроград, 1916. 208 с.
8. Гозулов А.И. Очерки отечественной статистики [Краткий очерк]. М., 1957. 180 с.; Птуха В.М. Очерки по статистике населения. М., 1960. 460 с.
9. Гузенков С.Г. Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини XIX – початку XX ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06. Запоріжжя, 2005. 218 с.
10. Сердюк І. Джерела для вивчення демографічних характеристик населення міст Лівобережної України другої половини 18 століття // Матеріали за 3-а міжнародна научна практична конференція «Наука і образование без граница». 2007. Т. 12. История. С. 17–20.
11. Державний архів Донецької області (ДАДО). Ф. 214. Оп. 1. Спр. 6, 7.
12. Антонов Д.Н., Антонова И.А. Метрические книги России XVIII – нач XX в.. М., 2006. 385 с.
13. Новосельский С.А. О ранней детской смертности. Демография и статистика (избранные произведения). М., 1978. С. 153–174.
14. Державний архів Донецької області (ДАДО). Ф. 214. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 231.
15. Рейссиг К. Домашний лечебник: пер. с нем. изд. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1911. 718 с.
16. Руддок Э.Г. Детские болезни и лечение их гомеопатическими средствами. Санкт-Петербург, 1901. 248 с.

ЗАБОЛЕВАНИЯ И СМЕРТНОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ (ПО ДАННЫМ МЕТРИЧЕСКИХ КНИГ)

Рассмотрены сведения метрических книг относительно информации об умерших. Установлено соотношение детской и общей смертности среди православного населения. Проанализировано ежемесячное распределение смертей и возрастной состав умерших по отдельным годам. Особое внимание уделено вопросу младенческой смертности. Определены основные причины смертности населения и наиболее угрожающие и опасные заболевания, которые привели к большому количеству умерших.

Ключевые слова: метрические книги, смертность, заболевания, детская смертность.

DISEASES AND MORTALITY OF THE POPULATION (BASED ON THE PARISH REGISTERS)

The information contained in the parish registers concerning the display of information about the deceased is considered. The correlation between children and total mortality of the Orthodox population is highlighted. The monthly distribution of deaths and the age structure of the deceased over the years is analysed. Particular attention is paid to the issue of mortality among infants. The main causes of mortality and the most dangerous diseases that caused a large number of deaths were determined.

Key words: parish registers, mortality, disease, infant mortality.

Кухарєва Н.М.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

«КОБЗАРИ» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»

У статті вперше подається опис «Кобзарів» Т. Шевченка фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (НІЕЗ «Переяслав»). Вони складають частину літературної шевченкіани фондової збірки. Опрацьовано картотеку по інвентарних групах «АК» («Книги з автографами») та «НДФ» («Науково-допоміжний фонд»). На основі фондових матеріалів досліджено джерело надходження, розміри, техніку, матеріал музейного предмета, час та місце побутування. Цінними для дослідження є особи та події, пов'язані з даним музейним експонатом.

Ключові слова: колекція літературної шевченкіани, «Кобзарі» Т.Г. Шевченка, видавництво, ілюстрації, фототипічне, факсимільне, репринтне видання.

Постановка проблеми. Літературна шевченкіана фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» є одним із розділів наукової теми автора. Актуальність дослідження полягає у вивченні, обробці фондово-облікової документації всіх видань творів Т. Шевченка та введенні їх до наукового обігу. На даному етапі розглядається колекція «Кобзарів» різних років видань, які складають частину літературної шевченкіани фондової збірки Заповідника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні відсутнє цілісне дослідження літературної шевченкіани в колекції НІЕЗ «Переяслав». Вийшли друком стаття Кухаревої Н.М. «Раритетні видання «Кобзарів» Тараса Шевченка в експозиції Музею Заповіту Т.Г. Шевченка» про фототипічні факсимільні та репринтні видання «Кобзарів» [2, с. 61–67], та стаття «Книги з автографами – подарунки Музею Заповіту Т.Г. Шевченка» [1, с. 18–23]. Ці дослідження підготовлені за фондовою документацією НІЕЗ «Переяслав» та розкривають тему дослідника, що стосується творів Т. Шевченка в колекції Заповідника.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у вивченні фондово-облікової документації НІЕЗ «Переяслав» по інвентарних групах «АК», «НДФ» із метою подачі опису тих музейних предметів, які становлять колекцію літературної шевченкіани Заповідника, зокрема видань «Кобзарів» Т. Шевченка.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні в колекції літературної шевченкіани Національного історико-етнографічного заповід-

ника «Переяслав» нараховується 59 «Кобзарів» Т.Г. Шевченка різних років видань, які потрапили до фондової збірки шляхом купівлі та дарування приватними особами, шляхом передачі з резервно-обмінного фонду ЦНБ АН УРСР, купівлі в букіністичних магазинах м. Києва, у книжкових магазинах м. Переяслава-Хмельницького тощо.

Уся історія видань «Кобзаря» свідчить про те, що невелика збірка творів Т. Шевченка стала основою книгою для багатьох поколінь українців.

Мотиви «Кобзаря» підказали художникам теми для багатьох малярських творів. Ілюстрували «Кобзар» В. Штернберг, Яків де Бальмен, М. Башилов, М. Микешин, І. Репін, К Трутовський, О. Сластьон, Л. Жемчужников, М. Самокиш, І. Їжакевич, В. Касіян, М. Деревус. З описів згідно інвентарним карткам видно, що значна частина «Кобзарів» з ілюстраціями цих відомих художників знаходиться в колекції НІЕЗ «Переяслав».

Цінність мають «Кобзарі» з дарчими написами від різних видатних осіб, зокрема від правнучки Т. Шевченка Валентини Терентіївни Шевченко (по брату Йосипу). Багато видань «Кобзаря» було подаровано Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка.

Наводимо описи «Кобзарів» Т.Г. Шевченка, які подані за інвентарними картками фондового зібрання НІЕЗ «Переяслав».

1. АК-40 КВ-6130 Книга «Кобзар» Т.Г. Шевченка, Харків-Київ, 1933 р., видавництво «Літе-

ратура і мистецтво». Передмова П. Річицького, ілюстрації В. Седяра. Видання друге. Обкладинка картонна, обтягнена червоним дерматином. На обкладинці витиснено золоченими літерами «Кобзар», а зліва біля корінця – смугу орнаменту через усю книгу. Куплено за 25 крб. у м. Києві, вул. Саксаганського, книжковий магазин «Букініст» 1978 року, 22x29,5 см, папір, дерматин, друк [3].

2. АК-273 КВ-7368 Книга «Кобзар 1840 р.», авт. Т.Г. Шевченко (факсимільне видання), К., 1976. Папір, ледерин, друкарський відтиск, 21,5x12,5 см [3].

3. АК-284 КВ-7376 Книга «Кобзар», авт. Т.Г. Шевченко, К., видавництво «Дніпро», серія «Шкільна бібліотека», 1972 р., 700 с., вступна стаття П.Й. Колесника. Папір, картон, друкарський відтиск, 20,5x13 см. Куплено за 2 крб. у Переяслав-Хмельницькій книгарні 1979 року [3].

4. АК-285 КВ-7378 Книга «Кобзар», авт. Т.Г. Шевченко, К., 1979 р. Папір, ледерин, друкарський відтиск, 18,5x11 см [3].

5. АК-340 КВ-7703 Книга «Кобзар», авт. Т.Г. Шевченко, К., 1964 р., 374 с. Папір, дерматин, друкарський відтиск, рукопис, 34,8x26,8 см. Налезав Лазебному Івану Федотовичу, гвардії майору, відміннику наросвіти УРСР, старшому інспектору Переяслав-Хмельницького міськвкно, директору Переяслав-Хмельницької школи № 4. Подарована йому Троньком П.Т., колишнім колегою по Лебединському РКЛСМУ. Знайдена у дружини Лазебного І. Ф. – Фісун Ніни Володимирівни у січні 1920 р., яка проживала у м. Переяславі-Хмельницькому по вул. Орджонікідзе, 57 [3].

6. АК-346 КВ-7841 Книга «Кобзар», авт. Т.Г. Шевченко, К., видавництво «Дніпро», 1976 р., ілюстрував народний художник В. І. Касіян, в суперобкладинці, 576 с. Папір, тканина, глянець, дерматин, друкарський відтиск, 25x18 см. Куплено за 5 крб. у м. Переяславі-Хмельницькому 1980 року [3].

7. АК-350 КВ-7845 Книга «Кобзар», авт. Т.Г. Шевченко, К., вид. Є. Череповського, 1918 р. Повний текст в редакції В. Доманицького, передмова «Життя Тараса Шевченка» В. Доманицького. Папір, картон, тканина, друкарський відтиск, 20x14,5 см, 573 с. Куплено за 15 крб. у м. Переяславі-Хмельницькому 1980 року [3].

8. АК-474 КВ-9358 Книга «Кобзар», авт. Т.Г. Шевченко, склад видавництва Ф. Йогансона, 1888 р. Папір, шкіра, картон, тканина, друкарський відтиск, 21x16 см. Куплено у Підріза Івана Ничипоровича 1981 р. у м. Києві, бульвар Шевченка, 1 [3].

9. АК-544 КВ-10465 Книга «Кобзар», авт. Т. Шевченко, К., Державне літературне видавництво АН УРСР, Інститут літератури, 1939 р., 742 с. Папір, картон, ледерин, друкарський відтиск, 27x21 см. Видання ювілейне до 125-річчя з дня народження. Подароване Дуднику Дмитру Васильовичу в день народження – 60 років у 1952 р., завідувачу гороно. Передано дружиною Катериною Григорівною колишньому співробітнику Заповідника Шавейку Миколі Даниловичу 1955 року, яка проживала по вул. Орджонікідзе, 15. 31 ілюстрація І. С. Їжакевича до творів Шевченка [3].

10. АК-610 КВ-11275 Книга «Кобзар» (фототипічне видання), авт. Т. Шевченко, С.-Петербург, 1840 р., 115 с. (фототипія позацензурного примірника, перевидання 1962 р. видавництвом АН УРСР). Папір, дерматин, друкарський відтиск, 19,5x12,5 см. Подарунок директору Переяслав-Хмельницької ЗОШ № 2 Рубану Никанору Васильовичу від директора Моринської ЗОШ Іваненка під час зустрічі в музеї Шевченка. Знайдено у Рубана в квітні 1982 р. за адресою: м. Переяслав-Хмельницький, вул. Горького, 32 [3].

11. АК-695 КВ-12010 Книга «Кобзарь», авт. Т.Г. Шевченко, іл. М.І. Микешина (з малоросійським і російським текстом). Випуск другий, видання П.І. Бабкіна, С.-Петербург, 1896 р., 24 с. Папір, друкарський відтиск, 25x33,5 см. Передано ЦНБ АН УРСР (обмінно-резервний фонд), 1982 р., м. Київ, вул. Дем'яна Бєдного, 11 [3].

12. АК-696 КВ-12011 Книга «Кобзарь. Гайдамаки», авт. Т.Г. Шевченко, іл. Сластьона А. До малоросійського тексту додається переклад Н.В. Гербея. С.-Петербург, 1886 р., 71 с. Папір, штамп, 36,5x47 см. Передано ЦНБ АН УРСР (обмінно-резервний фонд), 1982 р., м. Київ, вул. Дем'яна Бєдного, 11 [3].

13. АК-732 КВ-12289 Книга «Кобзар», авт. Т.Г. Шевченко, Харків, ДВУ, 1925 р. Передмова А. Лебеда, 262 с. Папір, друк, відтиск, 15x22 см. Знайдено у Шемшури Володимира Георгійовича, м. Жданов, 1983 року [3].

14. АК-736 КВ-12293 Книга «Кобзар», авт. Т.Г. Шевченко, К., Держвидав художньої літератури, 1950 р., 436 с. Передмова О. Корнійчука, мініатюрне видання. Папір, тканина, друк, 8,5x12 см. Куплено у книгарні м. Києва за 1 крб. 50 коп. 1983 року [3].

15. АК-784 КВ-13065 Книга «Кобзарь» (факсимільне видання), авт. Т.Г. Шевченко, К., видавництво «Дніпро», 1974 р., 114 с. Папір, картон, друк, 12,4x20,5 см. Подарунок музею від правнучки

Шевченка по брату Йосипу Валентини Терентіївни Шевченко, с. Шевченкове Звенигородського району, вул. Островського, 15, листопад 1983 р. [3].

16. АК-785 КВ-13066 Книга «Кобзар», авт. Т.Г. Шевченко, К., видавництво АН УРСР, 1939 р., 742 с. Папір, друк, відтиск, 20x26,7 см. Ювілейне видання подаровано в день відкриття пам'ятника Шевченку 6.03. 1939 р. на честь 125-річчя в с. Шевченкове Звенигородського р-ну внуку Шевченка Терентію Трохимовичу. Дар музею-заповіднику від правнучки Кобзаря – Валентини Терентіївни 3.10. 1983 р. [3].

17. АК-858 КВ-14263 Книга «Кобзар» (факсимільне видання 1860 р.), авт. Т. Шевченко, К., видавництво «Дніпро», 1981 р. Папір, картон, ледерин, друк, відтиск, 13,5x21 см. На титульній сторінці внизу є дарчий напис: «Меморіальній кімнаті Т.Г. Шевченка Переяслав-Хмельницького історичного музею з найкращими побажаннями. В. Шубравський. 15.03. 1984 р.». У «Кобзарі» є передмова В.Є. Шубравського, який і подарував дане ювілейне видання нашому Заповіднику [3].

18. АК-2464 КВ-27621 Книга «Кобзар», авт. Т. Шевченко, К., видавництво «Дніпро», 1984 р., 606 с. Папір, дерматин, друк, відтиск, 22x15x5 см. Книга має дарчий напис: «Від клубу «Пропагандист» міста Канева. 7.06. 1989 року» [3].

19. АК-2554 КВ-28352 Книга «Кобзар», авт. Т. Шевченко, 1870-і рр., С.-Петербург, 542 с. Папір, картон, дерматин, друк, відтиск, 16x22,5x2,5 см. Книга придбана у жителя нашого міста Овсієнка Андрія Тимофійовича у 1992 р. [3].

20. АК-2900 КВ-29113 Книга «Кобзар» (факсимільне видання 1860 р.), авт. Т. Шевченко, С.-Петербург, 226 с. Папір, друк, 20x13,5 см. Передана Київським обласним управлінням культури у 1993 р. [3].

21. АК-2945 КВ-29532 Книга «Кобзар», авт. Т.Г. Шевченко, К., видавництво «Преса України», 1992 р., 519 с. Папір, картон, друк, суперобкладинка, 20x29 см. Книга видана до річниці незалежності України та Всесвітнього форуму українців, який проходив у Києві. Ілюстрації виконані художником Василем Лопатою [3].

22. АК-3597 КВ-31437 Книга «Кобзар», авт. Т. Шевченко, Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943 р., 344 с. Папір, картон, тканина, друк, 11x17 см. Книга придбана за 10 грн. у жителя нашого міста Голик Світлани Андріївни у 2000 р. [3].

23. АК-3663 КВ-31665 Книга «Кобзар» (факсимільне видання 1860 р.), авт. Т.Г. Шевченко, С.-Петербург, 238 с. Папір, картон, друк,

21,3x13,8 см. Знайдено у м. Переяславі-Хмельницькому у 2000 р. [3].

24. АК-3788 КВ-32010 Книга «Кобзарь Тараса Шевченка», репринтне видання «Захалаявна книжечка», Женева, 1878 р., перевидано у м. Києві 1991 року, 126 с. Папір, друк, 5,5x8,5 см. Придбана за 10 грн. у жителя міста Коломійця Олега Родіоновича у 2001 р. [3].

25. АК-4269 КВ-34080 Книга «Кобзар», авт. Т. Шевченко, К., видавництво «Дніпро», 1984 р., 602 с. Папір, друк, 15x20 см. Вступна стаття О. Гончара. Придбана у жителя міста Вишаровського Віталія Юрійовича за 30 грн. у 2003 р. [3].

26. АК-4325 КВ-34727 Книга «Кобзар», авт. Т. Шевченко, К., державне видавництво художньої літератури, 1954 р., 490 с. Папір, друк, 23x15 см. Придбана у жителя міста Дудки Тетяни Іванівни за 20 грн. у 2003 р. [3].

27. АК-4374 КВ-35947 Книга «Кобзар», авт. Т. Шевченко, К., видавництво художньої літератури «Дніпро», 1999 р., 668 с. Папір, друк, 20x14 см. Передана у 2005 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка [3].

28. АК-4375 КВ-35948 Книга «Кобзар», авт. Т. Шевченко, К., видавництво «Веселка», 1998 р., 486 с. Папір, друк, 24x17 см. Ілюстрації виконані художником В. Касіяном. Передана у 2005 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка [3].

29. АК-4382 КВ-36132 Книга «Кобзар», авт. Т. Шевченко, К., видавництво «Український письменник», 1993 р., 247 с. Папір, друк, 13,5x20,5 см. Вибрані твори в перекладах греків України. Передана у 2005 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка [3].

30. АК-4391 КВ-36141 Книга «Кобзар», авт. Т. Шевченко, К., 2004 р., 256 с. Папір, друк, 12,3x20,6 см. Вірші та поеми в перекладі киргизькою мовою. Передана у 2005 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка [3].

31. АК-4399 КВ-36310 Книга «Кобзар», авт. Т. Шевченко, К., видавничий центр «Просвіта», 2003 р., 343 с. Папір, друк, 15x20,3 см. Передана у 2005 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка [3].

32. АК-4406 КВ-36317 Книга «Кобзар», авт. Т. Шевченко, К., видавничий центр «Просвіта», 2004 р., 680 с. Папір, друк, 20x21x4 см. Упо-

рядник текстів С. Гальченко, передмова П. Мовчана. Виданий до 190-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка. Передана у 2005 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка [3].

33. АК-4413 КВ-36325 Книга «Кобзар», авт. Т. Шевченко, К., 1940 р., 160 с. Папір, друк, 6,5x5x1 см. Відсутні сторінки з 145 по 158. Знайдена у Гатченко-Волинець Н.В., с. Горенка Київської обл. Передана у 2005 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка [3].

34. АК-4417 КВ-36343 Книга «Кобзар», авт. Т. Шевченко, К., видавництво «Веселка», 1998 р., 486 с. Папір, друк, 16,7x24,3 см. Передмова О. Гончара, післямова Я. Гояна, ілюстрації художника В.І. Касіяна. На титульній сторінці книги – дарчий напис: «Меморіальному Будинку-музею «Заповіт» Т.Г. Шевченка в Переяславі. Шевченкіана В. Касіяна і наша веселкова любов до пророка України. Я. Гоян, директор видавництва «Веселка», лауреат Національної премії України ім. Тараса Шевченка. 22 січня 2005 р. День соборності України». Передана у 2005 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка [3].

35. АК-4449 КВ-36402 Книга «Кобзар», (факсимільне видання 1910 р., третє повне видання за редакцією В. Доманицького), авт. Т. Шевченко, Рівне, 2004 р., 640 с. Наклад 1000 прим. Папір, картон, друк, 21x13,5 см. Видання присвячується 190-річчю від дня народження Т. Шевченка. Передана у 2005 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка [3].

36. АК-4592 (1-2) КВ-38157 Книга «Кобзар», авт. Т. Шевченко, К., МАУП, 2005 р. Папір, картон, друк, 17,6x11,2 см. Передана у 2006 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка [3].

37. АК-4593 КВ-38158 Книга «Кобзар», авт. Т. Шевченко, Львів, Українське видавництво, 1942 р., 160 с. Папір, картон, друк, 24,5x17 см. Книга друкувалася для Галичини в часи німецько-фашистської окупації. У книзі є штамп «Бібліотека міської середньої торговельної школи в Крем'янци». Передана у 2006 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка [3].

38. АК-4643 КВ-39033 Книга «Кобзар», авт. Т. Шевченко, 1956 р. Папір, картон, дерматин, друк, 15x10 см. На авантитулі напис: «Музею

Велета Нашого духу. С. Марушак. м. Київ. 20.02.06». Передана у 2006 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка [3].

39. АК-4764 КВ-39831 Книга «Кобзар» (репринтне відтворення женецького видання 1878 року), авт. Т.Г. Шевченко, К., книжкова фабрика «Жовтень», 1991 р., 69 с. Папір, картон, друк, 5,5x8,5 см (кишенькова). Належала книга Тищенку Віктору Петровичу, кандидату наук, помічнику народного депутата Верховної ради України. Передана у 2007 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка [3].

40. АК-4765 КВ-39832 Книга «Кобзар», авт. Т.Г. Шевченко, Ставрополь, 1979 р. Папір, картон, друк, 7,5x10 см (кишенькова). Належала книга Тищенку Віктору Петровичу, кандидату наук, помічнику народного депутата Верховної ради України. Передана у 2007 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка [3].

41. АК-4781 КВ-39955 Книга «Кобзар», авт. Т.Г. Шевченко, К., видавничий центр «Просвіта», 2006 р., 343 с. Папір, картон, дерматин, друк, 15x20 см. Передана у 2007 р. Всеукраїнським товариством «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка [3].

42. АК-4782 КВ-39991 Книга «Кобзар», авт. Т.Г. Шевченко, худ. Стороженко М., К., видавництво «Дніпро», 2004 р., 324 с. Папір, картон, друк, 33x24 см. У книзі подане вступне слово В. Войтовича та М. Стороженка. Передана у 2008 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка [3].

43. АК-4783 КВ-39992 Книга «Кобзар», авт. Т.Г. Шевченко, худ. Лопата В., Львівська книжкова фабрика «Атлас», 1993 р., 510 с. Папір, картон, друк, 29x20,5 см. На титульній сторінці є дарчий напис з автографом: «Музею «Заповіту» Тараса Шевченка в Переяславі. Василь Лопата. 14.09. 2007 р.». Передана у 2008 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка [3].

44. АК-4784 КВ-39993 Книга «Кобзар», авт. Т.Г. Шевченко (переклад корейською мовою), Корея, 2005 р., 592 с. Папір, картон, друк, 23,5x15,5 см. Автор перекладу Кім Сук Вон. Передана у 2008 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка [3].

45. АК-4785 КВ-39994 Книга «Вірші з «Кобзаря», авт. Т.Г. Шевченко (переклад японською мовою), Японія, 1988 р., 443 с. Папір, картон,

друк, 22,8x15,5 см. Автори перекладу – Т. Сібуя та Т. Мураї. Передана у 2008 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіді Т.Г. Шевченка [3].

46. АК-4786 КВ-39995 Книга із двох частин: 1) «Кобзар», авт. Т.Г. Шевченко (переклад угорською мовою), К., 2006 р., 399 с.; 2) Поезії (вибрані твори), Шандор Петефі, 334 с. Папір, картон, друк, 17,5x12 см. Переклад з угорської мови Л. Первомайського. До кожного з текстів подана передмова І. Дзюби та звернення до читачів президентів України та Угорщини. Передана у 2008 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіді Т.Г. Шевченка [3].

47. АК-4787 КВ-39996 Книга «Кобзар», авт. Т.Г. Шевченко (переклад на російську мову), 1947 р., 682 с. Папір, картон, тканина, друк, 13x20 см. Автори перекладу – М. Панова, Л. Длогача та ін. Книга подарована Войцехівському Б. М. уродженкою с. Хоцьки Переяслав-Хмельницького району Бузницькою Катериною Миколаївною. Передана у 2008 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіді Т.Г. Шевченка [3].

48. АК-4826 КВ-40204 Книга «Кобзар» (репринтне відтворення женецького видання 1878 р.), авт. Шевченко Т.Г., К., Київська книжкова фабрика «Жовтень», 1991 р., 126 с. Папір, друк, 5,5 см. Передана у 2007 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіді Т.Г. Шевченка [3].

49. АК-4829 КВ-40306 Книга «Кобзар», авт. Шевченко Т.Г., Донецьк, 2008 р., 480 с. Папір, картон, друк, 20,5x26,5 см. Книга куплена за 80 грн. у колишнього завідувача науково-дослідним відділом археології НІЕЗ «Переяслав» Бузян Галини Миколаївни у 2008 р. [3].

50. АК-4854 КВ-40624 Книга «Кобзар», авт. Т. Шевченко, С.-Петербург, 1840 р. перевидана у 1940 р., 123 с. Папір, картон, дерматин, друк, 19,6x12,6 см. Передана у 2007 р. Войцехівським

Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіді Т.Г. Шевченка [3].

51. АК-4855 КВ-40625 Книга «Кобзар», авт. Т. Шевченко, К., видавничий центр «Просвіта», 2003 р., 344 с. Папір, картон, друк, 20x15 см. Передана у 2007 р. Войцехівським Борисом Михайловичем, одним із ініціаторів створення Музею Заповіді Т.Г. Шевченка [3].

52. НДФ-826 Книга «Кобзар» Т. Шевченка (немає відомостей про рік видання). Передана Гончарук Зоєю Федорівною у 1979 р. [4].

53. НДФ-1666 Книга «Кобзар» 1840 р., авт. Т.Г. Шевченко (факсимільне видання), К., 1976. Папір, ледерин, друкарський відтиск. 21,5x12,5 см [4].

54. НДФ-1667 Книга «Кобзар» 1961 р., авт. Т. Шевченко [4].

55. НДФ-1671 Книга «Кобзар» 1894 р., авт. Т. Шевченко [4].

56. НДФ-2241 Книга «Кобзар» 1860 р. (факсимільне видання), авт. Т. Шевченко. Передана Бойко Г. І. у 1982 р. [4].

57. НДФ-2243 Книга «Кобзар», переписана від руки переяславчанами 1844 року [4].

58. НДФ-12076 Книга «Чигиринський Кобзар» і «Гайдамаки», авт. Т. Шевченко [4].

59. Книга «Кобзар», видання п'яте повне, Санкт-Петербург 1840 р. в типографії Е. Фішера, авт. Т. Шевченко. Перевидання 2005 р, м. Переяслав-Хмельницький, видавництво «Кобь». Папір, друк, 18,7x11,5 см [4].

Висновки і пропозиції. Отже, проаналізовано та уведено до наукового обігу музейні предмети різних видань «Кобзарів» Т. Шевченка з фондової колекції НІЕЗ «Переяслав», які обліковані та записані в інвентарних книгах № 1,2,4 «Книги з автографами» та інвентарній «Книзі обліку науково-допоміжного фонду» (НДФ). Дані матеріали є продовженням дослідження всієї літературної шевченкіани з колекції Заповідника, яка є одним із розділів наукової теми автора «Шевченкіана в колекції НІЕЗ «Переяслав», та слугуватимуть для створення каталогу.

Список літератури:

1. Кухарева Н.М. Книги з автографами – подарунки музею Заповіді Т.Г. Шевченка: «Пріоритетні напрями розвитку суспільних наук у XXI столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 16-17 березня 2018 р. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 112 с.
2. Кухарева Н.М. Раритетні видання «Кобзарів» Тараса Шевченка у експозиції Музею Заповіді Т.Г. Шевченка: «Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки». Том 29(68). № 2. 2018. 79 с.
3. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Інвентарні книги № 1, 2, 4 «Книги з автографами» (АК).
4. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Інвентарна книга «Книга обліку науково-допоміжного фонду» (НДФ).

«КОБЗАРИ» ТАРАСА ШЕВЧЕНКО ИЗ ФОНДОВОЙ КОЛЛЕКЦИИ НИЭЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»

В статье впервые подаётся описание «Кобзарей» Т. Шевченко фондовой коллекции Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав» (НИЭЗ «Переяслав»). Они составляют часть литературной шевченкианы фондового собрания. Обработаны материалы картотеки по инвентарным группам «АК» («Книги с автографами») и «НВФ» («Научно-вспомогательный фонд»). На основе фондовых материалов исследованы источники поступления, размеры, техника, материал музейного предмета, время и место бытования. Ценными для исследования являются лица и события, связанные с данным музейным экспонатом.

Ключевые слова: коллекция литературной шевченкианы, «Кобзари» Т.Г. Шевченко, издательство, иллюстрации, фототипическое, факсимильное, репринтное издание.

“KOBZAR’S” OF TARAS SHEVCHENKO FROM THE STOCK COLLECTION OF NHER «PEREYASLAV»

The article for the first time describes the “Kobzar’s” of T. Shevchenko from the stock collection of National Historical and Ethnographic Reserve “Pereyaslav” (NHER “Pereyaslav”). They form part of the literary Shevchenko collection of the stock collection. A card file has been processed in inventory groups AB (“Auto-graph Books”) and “SSF” (“Scientific Support Foundation”). On the basis of stock materials, the sources of admission, the size, technique, the material of the museum object, time and place of existence were studied. Valuable for research are individuals and events associated with this museum exhibit.

Key words: collection of literary Shevchenko, T. Shevchenko “Kobzar’s”, publishing house, illustrations, photo types, facsimile, reprint edition.

Сморжевська О.О.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

НЕОЯЗИЧНИЦТВО В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ: ОГЛЯД НІМЕЦЬКОМОВНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У статті розглядається німецькомовна наукова література, присвячена дослідженню неоязичництва як у Німеччині, так і в загальносвітовому контексті. Виокремлені основні дослідницькі парадигми у вивченні означеного релігійно-культурного феномена. Сформульовано висновок про внесок німецькомовних науковців у дослідження неоязичництва, його значення та роль для вивчення неоязичництва в Україні, перспективи залучення в науковий обіг української гуманітаристики не лише російськомовних та англomовних видань, присвячених неоязичництву, а й німецькомовної наукової літератури.

Ключові слова: неоязичництво, сучасне язичництво, неогерманське язичництво, «*Neuheidentum*», «*Neopaganismus*», німецькомовна література.

Постановка проблеми. Проблема наукового опрацювання теми неоязичництва, його різноманітних аспектів вже знайшла своє втілення в доробку вітчизняних вчених. Насамперед, автори ставили за мету систематизувати наявні наукові публікації, виокремити ті складові частини в дослідженні неоязичництва, які залишалися чи залишаються поза увагою наукової спільноти. Вивчення неоязичництва як релігійно-культурного, суспільного, політичного феномена стало предметом наукового зацікавлення фактично відразу з постанням даного руху. Якщо вести мову про Україну, то перші громади неоязичників (сучасних язичників, рідновірів) оформилися в 1990-х рр. Тоді ж побачили світ і перші наукові розвідки даного релігійно-культурного феномена. Поява та поширення в Україні неоязичництва зацікавили дослідників: «1) як релігійний рух, як прояв релігійної свідомості; 2) як новий суспільно-політичний рух; 3) як світогляд, духовно-світоглядний напрямок; 4) як політична ідеологія й практика; 5) як субкультура; 6) як загроза християнству (насамперед православ'ю)» [17, с. 9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пожвавлення зацікавлення людьми неоязичництвом у його різних формах та проявах спричинило й черговий сплеск наукового інтересу до означеної теми. Зокрема, стаття Валентина Кузнецова присвячена розгляду наукових напрацювань щодо неоязичництва в Україні як етнологічної проблеми. Автор, окрім українських, розглянув також праці білоруських та російських дослідни-

ків. А саме ті їхні напрацювання, в яких йдеться про українське неоязичництво в порівняльних аспектах із білоруським чи російським відповідно [15]. Вивченню неоязичництва на пострадянському просторі присвячена стаття Наталі Главатських. Щоправда, під «пострадянським простором», як видно з тексту статті, розуміються праці лише українських та російських дослідників [13]. Мною також зроблений огляд праць, присвячених вивченню неоязичництва в Україні. Зокрема, я розглянула дану проблему з точки зору науковців, богословів (насамперед, православних) та самих неоязичників [17, с. 32–65].

Постановка завдання. Мета статті – розглянути неоязичництво як наукову проблему в дослідженнях закордонних вчених. Дана стаття є продовженням моєї публікації 2014 р., в якій йшлося здебільшого про пострадянські дослідження неоязичництва [16, с. 44–51]. Цього разу я доповню її ще кількома важливими напрацюваннями та проаналізую праці, написані німецькою мовою. До орбіти наукового дискурсу в Україні потрапляють переважно російськомовні праці, зі значним відривом – англomовні видання. Фактично поза увагою до сьогодні залишається наукова література, присвячена вивченню неоязичництва, написана німецькою мовою. Хоча обсяг німецькомовних видань – досить-таки потужний. Але, насамперед через мовний бар'єр, доробок наших німецькомовних колег залишається маловідомим в Україні, що посилює актуальність запропонованої теми статті. Зроблю лише окремі важливі акценти

зادля залучення в науковий обіг гуманітаристики в Україні напрацювань зарубіжних колег.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед зазначу, що в німецькомовній літературі термін «*Neuheidentum*» («неоязичництво») в наукових дослідженнях використовується для позначення раннього германського неоязичництва, просякнутого германофільською, расистською, антихристиянською риторикою, та має негативні конотації. Тоді як словом «*Neopaganismus*» позначають більш пізні групи послідовників сучасного язичництва, нерасистські, скеровані на індивідуалістичні форми релігійного світогляду [14]. Як зазначає Тім Бауманн, «німецькі боги ще ніколи не були так актуальні, як сьогодні». Не в останню чергу завдяки роману «Американські боги» письменника-фантаста Ніла Геймана та однойменного серіалу за мотивами роману, а також шаленій популярності ще одного серіалу – «Вікінги» [1]. Поява та поширення Інтернет-мережі, особливо соціальних мереж, також неймовірно сприяли поширенню неоязичництва, особливо серед молоді, та його трансформацій і варіацій, всотуванню різноманітних культурних традицій, творенню фактично нового віртуального язичництва. Цю тему розкриває у своєму дисертаційному дослідженні «*Neopaganismus Online – Das World Wide Web als Kommunikationsplattform zur Konstruktion spiritueller Identität*» 2008 р. Крістін Футтерліб. На її думку, неоязичництво є частиною нових релігійних рухів ХХ ст. Воно також є вираженням плюралізму соціальних змін у західному постіндустріальному суспільстві. Напружений темп життя штовхає людину до самоідентифікації, до пошуку й конструювання своєї ідентичності. При цьому постає три питання: 1. Хто я є? 2. Яку групу/суспільство я відчуваю? 3. Які структури я повинен створити, щоб вони передали сенс мого життя, стали дороговказом? Крістін Футтерліб наголошує на індивідуалізації як центральній особливості постіндустріальних суспільств. І ця індивідуалізація підтримується за допомогою комп'ютера та мереж. З іншого боку, особистість звільняється від соціальних умовностей та обмежень, що, однак, призводить до інфантилізації, до створення заново сконструйованої особистості. Авторка таку конструкцію назвала «перетворюючою», оскільки в ній, завдяки Інтернету, відбувається накопичення інформації з різних неоязичницьких течій світу. Вони, взаємодіючи, так чи інакше трансформують або доповнюють одна одну. Саме можливості такої «конструктивної трансформації» і є предметом дослідження Кріс-

тін Футтерліб [2, с. 7, 9]. Дослідниця аналізує, як самі неоязичники оцінюють роль, яку відіграє Інтернет у формуванні їх особистої духовної ідентичності та як можливості світового павутиння використовуються неоязичниками в якості комунікаційної платформи. З'ясовує, що неоязичники зазвичай не використовують Інтернет як духовний простір. Він є, насамперед, інформаційним, контактним, обмінним майданчиком з однодумцями. Доступність «всесвітнього павутиння» започаткувала якісно новий етап в неоязичницькому русі, зокрема й Німеччини. Без сучасних технічних досягнень пошук та обмін інформацією, зустрічі з однодумцями у віртуальному і фізичному житті, побудова своєї індивідуальної та спільнотної ідентичності були б неможливі. Починаючи з 2000-х рр. неоязичники в німецькомовному світі отримали «нове дихання». Контакт із глобальною неоязичницькою спільнотою завдяки Інтернет-мережі призвів до швидкого отримання інформації та обміну нею, розширив можливості побудови й перебудови власної неоязичницької ідентичності під впливом різних ідей, наративів, лідерів думок тощо. Але при цьому сильним залишається вплив літератури 1960–1970-х рр., в якій йдеться про «прихильність до Природи» та присутня критика християнства. Для віртуальної неоязичницької спільноти важливими є аватари, ніки та статуси – як свідомі зовнішні прояви своєї ідентичності. Таким чином, на думку дослідниці, індивід відчуває причетність до «своїх», навіть якщо вони знаходяться на іншій частині земної кулі. Це дає почуття впевненості, захищеності, на відміну від фізичного світу, де неоязичництво є маргіналізованим. Наприкінці 2006-го рр. багато неоязичників у віртуальному світі переходять від сайтів та форумів до створення блогів. У блогах «маленькі наративи» біографічно збагачувалися, ставали ілюстрованими, посилюючи таким чином близькість із читачами. Такий формат видавався більш цікавим для популяризації своїх ідей та поглядів [2, с. 273, 299–302].

Своєрідним продовженням теми «Неоязичництво і віртуальний світ» є дослідження Себастьяна Кребеля «*Weil Gott die wunderbare Vielfalt liebt Modernes Heidentum in Deutschland Ethnographische Erkundungen*» (2014). У вступній частині автор розлого знайомить читачів із предметом та методологією своєї праці. Привертає увагу форма подачі матеріалу. Текст більше схожий на інтелектуально-психологічне есе, з купою емоційних переживань автора в процесі проведення свого дослідження, аніж на звичний

нам стиль дисертаційної роботи. Зазначу, що така ж стилістика притаманна й вищеописаній праці Крістін Футтерліб. Себастьян Кребель, розгортаючи проблемне поле свого дослідження, робить історичний екскурс, скеровує до витоків та шляхів і напрямків розвитку неоязичництва у світі (Англія, США, Ісландія та ін.) й Німеччині («Ескіз розвитку язичницьких традицій»): народне нове язичництво; піонери «народної музики» Гвідо Ліст і Адольф Ланц; неоязичництво після 1945 р.; неоязичництво в мистецькій спільноті; неоязичництво в збройних силах. Уже після цього переходить до аналізу ролі національної культурної спадщини в сучасному язичництві, виокремлюючи аспект «німецька магія і свастика». Ретельно описана соціальна організація неоязичників, шляхи комунікацій, ієрархія громад, ритуали та обряди, ідеологічні та ідейні складові частини діяльності, зцілення, екстатичний досвід, магічні практики тощо. Автор зауважує, що в сучасному язичництві розгортається широкий спектр альтернативної духовності. Але центральною відмінною особливістю сучасного язичництва є акцент на індивідуально визначеній духовності. Тоді як для неоязичників початку ХХ ст. основним орієнтиром була масонська модель організації. Популярна в неоязичницьких колах також ідея про збереженість протягом століть у колах втаємничених традиції, яка заново відкривається в наш час. Ключова роль належить релігійним органам влади, які формують доступ до кола «своїх» шляхом виконання посвячень та інших ініціацій. Але вже перші десятиліття руху Вікка демонструють значну демократизацію, пропонуючи чимало можливостей для індивідуальних духовних акцентів та їх зовнішніх проявів. Ще в 1970-х рр. на сцену виходять незалежні язичники, які демонструють індивідуальні шляхи формування та розвитку неоязичницької традиції. Відтоді неоязичництво вже дозволяє собі використовувати різні джерела натхнення. Наприкінці 1970-х рр. у Німеччині почали з'являтися неоязичницькі релігійні проекти. Це стало предтечею до формування духовного жіночого руху неоязичницького забарвлення та езотеричного буму, зокрема, на книжковому ринку. Ще одним сплеском неоязичництва з національними акцентами стали 1980-ті – поч. 1990-х рр. У ті роки неоязичники не надавали особливої ваги суспільному визнанню. Вони швидше були скеровані на особистісні духовні пошуки та залишалися вкрай малопомітними в релігійно-культурному та суспільно-політичному житті Німеччини. Із середини 1990-х рр. спосте-

рігається відрив неоязичництва від націоналізму, популяризація і плюралізація неоязичництва на рубежі тисячоліть, невдача (провал) проекту неоязичницьких конфедерацій та груп за інтересами в середині 2000-х рр. та подальша криза неоязичницького об'єднання. Автор доходить висновків, що неоязичництво як зрозуміла форма релігійності стає все більш розмитою та зрештою зникає. Себастьян Кребель причиною такої ситуації вважає все більше зростаючу роль соціальних мереж у неоязичницькому русі. Йому віртуальне спілкування не здається справжнім. Адже без регулярних зустрічей з однодумцями та одновірцями неоязичництво приречене на розчинення в масі інших неорелігійних орієнтирів. Натомість зростає роль індивідуального неоязичництва без оперття на конкретну групу людей чи ідеологічні та ідейні напрацювання. Також популярною стає перманентна участь неоязичників у тих чи інших спільних заходах чи ритуалах. Автор називає такі варіанти неоязичництва «станціями на особистому духовному шляху». Він схиляється до висновку про розпад язичницького світу та соціальних зв'язків у ньому. Та один знайомий йому художник-язичник відповів на це, що язичництво було вбите не один раз, однак завжди воскресало. Сучасні язичники Німеччини – вкрай толерантні та віротерпимі, вони нікого не намагаються переконати у своєму баченні світу, часто аполітичні. Але при цьому вони аж ніяк не маргінали, жодним чином не вирізняються від більшості пересічних громадян.

За результатами дослідження Себастьяна Кребеля, сучасне язичництво – це первинні, природні форми релігійності, як їх собі уявляють сучасники. Воно не є догматичним. Навпаки, створює рамки, що дозволяють вільно формуватися індивідуальним духовним проектам, але ці рамки надають глибини індивідуальній духовній парадигмі.

Важливим спостереженням автора є роздуми про присутність неоязичництва в науковому дискурсі. Він вказує на певні відмінності між німецькомовними і англomовними країнами, пояснюючи більшу поширеність неоязичництва в останніх. Ще в 1990-х рр. в англomовних країнах сформувалося дослідження неоязичництва як окремої галузі. В Німеччині такого не спостерігається. Хоча й тут чимало досліджень, в яких йдеться про неоязичництво від його витоків до різноманіття в наші дні [5, с. 31–153, 384–400]. Відразу зауважу, що, вірогідно, автор мав на увазі саме німецькомовні наукові праці, присвячені вивченню феномена неоязичництва. Справа в тому, що останні

кілька років я спостерігаю пожвавлення досліджень неоязичництва в німецькомовних країнах. Але написані вони англійською мовою. Зокрема, вже стали класикою роботи Стефані фон Шнурбайн, написані німецькою мовою ще на початку 1990-х рр., присвячені неогерманському язичництву та правому радикалізму. З 1970-х рр. у Німеччині набувають популярності групи людей, які поставили собі за мету відродити стародавню німецьку язичницьку релігію. Більшість із них міксували елементи популярної езотерики з расово-расистськими ідеологіями. Спираючись на різноманітні польові дослідження, авторка показала світогляд, витоки, цілі, організації та сферу діяльності неогерманських язичницьких рухів. Вона подала огляд подібних об'єднань у Німеччині, країнах Скандинавії, Великобританії та США, розглянувши їх історичні корені з 1900-го р. Також проаналізувала контакти, точки дотику неогерманських язичницьких ідей з іншими сучасними тенденціями, такими як екологічний рух, жіночий рух, езотерика [8; 9; 11; 12]. Тоді як у 2016 р. вийшла друком монографія Стефані фон Шнурбайн «Norse Revival. Transformations of Germanic Neopaganism». Дослідниця в даній праці виклала результат 30-річних досліджень «мінливої сцени німецького неоязичництва». Вона розглядає Асатру через міжнародну та всеохоплюючу історичну перспективу, простежуючи генезу німецького неоязичництва в німецьких ультранационалістичних і окультних рухах. Однією з причин свого зацікавлення даною темою авторка делікатно вказує: «Вони (причини – О.С.) пов'язані з химерно переплетеними нитками, які пов'язують мене і німців мого покоління з думками, діяльністю, провинною і стражданнями двох попередніх поколінь, чії думки і дії сформувало ХХ-те століття» [10, с. 7]. Монографія Стефані фон Шнурбайн цікава, насамперед, не тільки багатим фактологічним матеріалом, а й знайомством з її особистим емоційним досвідом у процесі роботи над даною темою, з трансформаціями її сприйняття німецького неоязичництва – від певного страху перед расистськими елементами руху (який базувався більше на стереотипах, аніж на реальних фактах) до усвідомлення якісних змін усередині самого Асатру: «Роздвоєння, яке характеризує німецьке неоязичництво, все ще зберігається; і все ж моє головне враження – що в атмосфері щось змінилося»; «Я відчуваю розрив між двома силами. З одного боку, я симпатизую багатьом молодим расистам-язичникам, фанатам «металу» і захопленим шанувальникам

міфів, давніх релігій і ритуалів. З іншого боку, я не можу відпустити те глибоке занепокоєння перед обличчям циркулюючого дискурсу про скандинавський міф з усім його ідеологічним баластом» [10, с. 351, 353]. Ще на початку 1990-х рр. досить-таки розпорошена й неоднорідна група неоязичників у Німеччині зібралася для того, щоб «позбутися свого расового, езотеричного й ідеологічного вантажу» [10, с. 352]. На думку авторки, основним дискурсом сучасного Асатру, вже з 2000-х рр. й по сьогодні, є заміна ідеї «раси» на ідею «культури», сутність якої потрібно «зберігати» і «зберігати в чистоті». Ці ідеї переплітаються в Асатру із сучасними проблемами, поглядами та дискурсами, й вони використовуються для осмислення сучасного світу. Асатруери залишаються прив'язаними до скандинавських та індоєвропейських досліджень і германістики [10, с. 355].

Проблема праворадикальних поглядів у неоязичництві Німеччини актуальна й для досліджень Рене Грюндера. Зокрема, він аналізує рух Асатру, члени якого поклоняються божествам північного пантеону, намагаючись дати відповідь: чи існує все-таки ідеологічна близькість до національного правого екстремізму? Рене Грюндер ретельно простежує генезу, побудову ідентичності, ритуалістику і форми соціалізації неоязичницьких груп в Німеччині, пропонує власну класифікацію цього альтернативного релігійного поля, оцінюючи політичні, соціальні та етичні ризики «повернення німецьких богів» [3]. За Рене Грюндером, неоязичництво – форма альтернативної релігійності, базована на різноманітних дохристиянських традиціях Європи з метою відродження архаїчної віри і ритуальних форм племінних суспільств у Північній та Південній Європі, політеїстичні культури, «природні релігії», де божества постають у тісному зв'язку з природними явищами. Він підтримує думку про те, що неоязичницькі рухи виникли на перетині езотерико-окультного середовища, національно-романтичних захоплень міфами в буржуазному середовищі та реформами наприкінці ХІХ ст. у багатьох європейських країнах. Тому їх варто розуміти як феномен західної культури, який тісно пов'язаний із національною романтичною реакцією окремих прошарків буржуазії на модернізаційні процеси в промислово розвинених західних країнах. Автор доводить, що незахищеність національної ідентичності в Німеччині напередодні Першої світової війни породила, поміж іншого, й германофільські етнічні культури. Аналогічні явища виникли й у Британській імперії після закінчення Другої світової війни (Вікка). Неоязичницькі релігійні громади та

вірування завжди були привабливими для молодих освічених людей. У Німеччині сьогодні спостерігається зацікавленість рухом Асатру, як це не парадоксально, з боку ліволіберальних кіл у студентському середовищі. Як зазначає Рене Грюнер, такий розвиток не є специфічним лише для Німеччини. Він загалом вбудований у глобальну релігійну тенденцію, гасло якої – «одухотворення суспільства». З одного боку, помітна тенденція до збереження «традиційного» неоязичництва. З іншого – посилення індивідуалізації, що відзначає більшість дослідників неоязичництва. Щодо Німеччини, то неоязичництво в цій країні як девіантна релігія зазнала фундаментальних змін за останні роки. Протягом 1980–1990-х рр. особливою проблемою в неоязичницькому русі були праворадикальні погляди багатьох лідерів та рядових учасників. На початку 2000-х рр. правий радикалізм значно здає свої позиції. Натомість релігієзнавці відзначають слабку інституалізацію неоязичницьких течій, високоіндивідуалізовану духовність, перехід від фольклорно-релігійних концепцій до музейної репрезентації ранньосередньовічних умов життя та їх використання в повсякденній практиці. Неоязичницькі тенденції також прослідковуються в певних музичних колах [4].

Крім власне наукових німецькомовних публікацій, вже сформувався чималий корпус друкованих видань, написаних самими неоязичниками. У цих напрацюваннях йдеться, насамперед, про ритуальні язичницькі практики, шаманську міфологію, рунічну магію, коментуються саги. Також актуальними темами є: аналіз пантеону (особлива увага Одіну), священні гаї, дерева, використання магічних рослин в духовних практиках, свята річного кола, сімейна обрядовість тощо [6; 7]. Даний масив літератури вкрай цікавий для історико-порівняльного аналізу з напрацюваннями українських неоязичників.

Висновки. Неоязичництво як історико-культурний та релігійний феномен поширене в бага-

тьох країнах західного культурологічного кола. В Україні неоязичництво представлене різноманітними напрямками та течіями. Задля інтеграції наукових напрацювань українських вчених, присвячених вивченню даного феномена, важливим є залучення в орбіту вітчизняної гуманітаристики праць закордонних колег. Цікавою для історико-порівняльного, релігієзнавчого, соціологічного, культурологічного аналізу неоязичництва в Україні в загальноєвропейському контексті є також і німецькомовні праці. Вони практично відсутні в історіографічних описах вітчизняних науковців. Але, як показав мій огляд німецькомовної літератури, таке ігнорування даного пласту наукових монографій, дисертацій, статей негативно позначається на вивченні неоязичництва в Україні. В німецькомовних працях простежується кілька основних дослідницьких магістралей, якими крокують вчені: порівняння неоязичництва кінця XIX ст. – початку XX ст. – та кінця XX – початку XXI ст.; радикальні ідеї в неоязичницьких концепціях, зв'язок неоязичництва з екологічними, жіночими рухами, езотерична складова частина неоязичництва; неоязичництво і віртуальна реальність; соціальні структури неоязичництва; присутність неоязичництва в суспільному, релігійному, культурному, політичному житті Німеччини; порівняння німецького неоязичництва з аналогічними явищами в інших країнах; перспективи неоязичництва.

Акцент із зарубіжних видань лише на російськомовній літературі спотворює картину неоязичництва, його ролі та місця в суспільстві. Зважаючи на зростання в Україні зацікавленості серед молоді германо-скандинавським неоязичництвом, вивчення німецькомовних праць є вкрай перспективним не лише з наукової, а й з практичної точки зору. Зокрема, актуальним виглядає аналіз радикальних проявів неоязичництва, його використання задля досягнення певних політичних цілей.

Список літератури:

1. Baumann T. Germanische Götter in Serien Odins Comeback / Deutschlandfunk. 09.01.2018. URL: https://www.deutschlandfunk.de/germanische-goetter-in-serien-odins-comeback.886.de.html?dram:article_id=407638.
2. Futterlieb K. Neopaganismus Online – Das World Wide Web als Kommunikationsplattform zur Konstruktion spiritueller Identität. Dissertation zur Erlangung des philosophischen Doktorgrades an der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität Göttingen. Hamburg, 2008. 336 s. URL: <https://ediss.uni-goettingen.de/bitstream/handle/11858/00-1735-0000-000D-F246-0/futterlieb.pdf>.
3. Gründer R. Germanisches (Neu-)Heidentum in Deutschland. Entstehung, Struktur und Symbolsystem eines alternativreligiösen Feldes, PeriLog - Freiburger Beiträge zur Kultur- und Sozialforschung Band. 2. Berlin: Logos. 119 s.
4. Gründer R. Neopaganismus im deutschsprachigen Raum. Entwicklungslinien eines neureligiösen Feldes. In: Materialdienst der EZW, Heft 10 (2012), Berlin: Evangelische Zentralstelle für Weltanschauungsfragen. S. 363–375. URL: https://www.ezw-berlin.de/html/15_2605.php

5. Krebel S. Weil Gott die wunderbare Vielfalt liebt Modernes Heidentum in Deutschland Ethnographische Erkundungen. URL: https://www.db-thueringen.de/servlets/MCRFileNodeServlet/dbt_derivate_00031388/Krebel.pdf.
6. Räscher C. Der heilige Hain: Germanische Zauberpflanzen, heilige Bäume und schamanische Rituale. AT Verlag, Baden und München. 119 s.
7. Steinbock F. Das heilige Fest. Rituale des traditionellen germanischen Heidentums in heutiger Zeit. Junker, Hamburg 2004, 262 s.
8. von Schnurbein S. Göttertröst in Werdezeiten. Neugermanisches Heidentum zwischen New Age und Rechtsradikalismus. München (Claudius), 1993. 461 s.
9. von Schnurbein S. Neugermanisches Heidentum. Kontext – Ideologie – Weltanschauung. In: Matthias Pöhlmann (Hrsg.): Odins Erben. Neugermanisches Heidentum: Analysen und Kritik. Evangelische Zentralstelle für Weltanschauungsfragen, EZW-Texte 184, 2006. 418 s.
10. von Schnurbein S. Norse Revival. Transformations of Germanic Neopaganism. Brill, 2016. 418 s.
11. von Schnurbein S. Religion als Kulturkritik. Neugermanisches Heidentum im 20. Jahrhundert, Heidelberg (Winter) 1992. 338 s.
12. von Schnurbein S. Religion als Kulturkritik. Neugermanisches Heidentum im 20. Jahrhundert, 2017, 418 s.
13. Главатських Н. Неоязичництво на пострадянському просторі як наукова проблема. Релігія та Соціум. 2016. № 2-3(23-24). С. 241–248.
14. Грюндер Р. Неоязичество в Германии / Перевод с немецкого О. Аладышкиной и А. Бескова. Paganka. URL: <http://paganka.blog/2017/11/20/neoazychestvo-v-germanii/>.
15. Кузнецов В., Неоязичництво в Україні як етнологічна проблема: огляд інтерпретацій в історіографії // Матеріали до української етнології. 2013. Вип. 12. С. 72–77.
16. Смржевская О., Ученые о неоязичестве: краткий обзор публикаций // Colloquium heptaplomeres: Научный альманах. Выпуск 1: Язычество в XX – XI веках: российский и европейский контекст. Составители: Бесков А.А., Шиженский Р.В. Нижний Новгород: НГПУ им. М. Минина, 2014. С. 44–51.
17. Смржевська О., Постмодерністські візії релігійності: сучасне язичництво у міській культурі (Україна в загальноєвропейському контексті). Монографія. К.: Видавець Олег Філюк, 2017. 198 с.

НЕОЯЗЫЧЕСТВО В НАУЧНОМ ДИСКУРСЕ: ОБЗОР НЕМЕЦКОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

В статье рассматривается немецкоязычная научная литература, посвященная исследованию неоязычества как в Германии, так и в общемировом контексте. Выделены основные исследовательские парадигмы в изучении указанного религиозно-культурного феномена. Сформулирован вывод о вкладе немецкоязычных работ в изучение неоязычества, его значение и роль для изучения неоязычества в Украине, перспективы привлечения в научный оборот украинской гуманитаристики не только русскоязычных и англоязычных изданий, посвященных неоязычеству, но и немецкоязычной научной литературы.

Ключевые слова: неоязычество, современное язычество, неогерманское язычество, «Neuheidentum», «Neopaganismus», немецкоязычная литература.

NEOPAGANISM IN SCIENTIFIC DISCOURSE: A REVIEW OF GERMAN LANGUAGE LITERATURE

The article discusses the German-language scientific literature devoted to the study of neo-paganism both in Germany and in a global context. The main research paradigms in the study of this religious-cultural phenomenon are highlighted. The conclusion about the contribution of German-language developments in the study of neo-paganism is formulated. Its meaning and role for the study of neo-paganism in Ukraine are indicated. Analyzed the prospects of attracting not only Russian-language and English-language publications on neo-paganism, but also German-language scientific literature into the Ukrainian scientific circulation.

Key words: neopaganism, modern paganism, neogerman paganism, “Neuheidentum”, “Neopaganismus”, German-language literature.

Відомості про авторів

Білик Я.О. – аспірант Одеського національного політехнічного університету

Велінець Ю.І. – магістр історії, аспірант кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Гацелюк В.О. – аспірант Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Жмака В.М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

Кадол О.М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки Криворізького національного університету

Костюк Д.С. – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Кригіна О.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету

Кудря І.Г. – доктор філософських наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Куліков В.О. – кандидат історичних наук, докторант історичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Кухарєва Н.М. – завідувач науково-дослідного відділу «Музей Заповіду Т. Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Левенець О.М. – магістр історії, аспірант кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Предеїна М.Ю. – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії та історії Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Сморжевська О.О. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Сокирська В.В. – доктор історичних наук, професор проректор з наукової роботи та міжнародного співробітництва Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Турков В.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

НОТАТКИ

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 30 (69) № 1 2019

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Ю. Семенченко*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 9,31. Ум.-друк. арк. 10,46. Зам. № 0219/37

Підписано до друку 12.02.2019. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105

Телефон +38 (0552) 39 95 80

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.